

У
УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

КНІВ

5

1965

НОВІ КНИГИ

- ВЛАДИМИРОВ Г., СЕМЕНОВ Г.**— Харьковской чулочной — 50 лет, изд-во «Прапор», Харьков, 1965, 107 с.
- ВОРОБИЙОВ І., ГОРОВСЬКИЙ Ф.**— У братній сім'ї — до спільної мети, вид-во Політичної літератури України, К., 1965, 171 с.
- ДБЯКОВ В. А.** — Тарас Шевченко и его польские друзья, изд-во «Наука», М., 1964, 152 с.
- КОЛЕСНИКОВ П.** — Вогненний ураган Фронтіві спогади, вид-во «Радянський письменник», К., 1965, 247 с.
- КУХАЛАШВІЛІ К.**— Леся Українка — публіцист, вид-во «Дніпро», К., 1965, 248 с.
- МАРГОЛІС Ю. Д.**— Исторические взгляды Шевченко, изд-во Ленинградского ун-та, Ленинград, 1964, 293 с.
- МЕЗЕНЦЕВА Г. Г.**— Канівське поселення полян, вид-во Київського ун-ту, К., 1965, 124 с.
- НОВИЧЕНКО ЛЕОНІД**— Шевченко і сучасність, вид-во «Дніпро», К., 1964, 96 с.
- ПІЛЬГУК І. І.**— Традиції Т. Г. Шевченка в українській радянській літературі, вид-во «Дніпро», К., 1965, 220 с.
- Пісні та вірші революційного підпілля Західної України**, вид-во «Наукова думка», К., 1964, 228 с.
- ПИРОГОВ А.**— Это забыть нельзя, изд. 3-е, изд-во «Маяк», Одесса, 1965, 230 с.
- Питання ономастики. (Матеріали II Респ. наради з питань ономастики)**, вид-во «Наукова думка», К., 1964, 308 с.
- ШАБЛІОВСЬКИЙ Є. С.**— Шляхами єднання. (Українська література в її історичному розвитку), вид-во «Дніпро», К., 1965, 368 с.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 5
ТРАВЕНЬ
1965

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
ПАРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПКР

ЗМІСТ

СТАТТІ

До 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною

- А. Т. Чеканюк, М. О. Буцько — Героїчний подвиг українського народу у Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.) 3
- В. П. Чиж, О. В. Мойсєєв — З історії героїчних битв радянських військ за визволення України (грудень 1942 — жовтень 1944 рр.) 17
- В. І. Клоков — Допомога українського народу зарубіжному рухові Опору 32
- В. С. Коваль — Стратегія США в Європі до перелому у ході Великої Вітчизняної війни 43
- Пауль Фрейліх (НДР) — Підсумки двадцятирічного розвитку Німеччини (до 20-річчя визволення Німеччини від фашизму) 57
- Вацлав Славік (Чехословаччина) — Двадцять років з дня визволення Радянською Армією Чехословаччини (Роздуми з приводу 20-х роковин) 72

ПОВІДОМЛЕННЯ

- П. І. Денисенко — Деякі питання ідеологічної роботи Комуністичної партії України в 1943—1945 рр. 87
- М. К. Кукавська — Відновлення і зміцнення партійних організацій металургійних заводів України (1943—1945 рр.) 97
- М. П. Візир, О. В. Молодчиков — Скарбниця українського народу 104

ЗАМІТКИ

- О. О. Карпов — Спільні дії Радянських військ з партизанами і населенням при визволенні Донбасу (1943—1944 рр.) 115
- О. М. Вербило (Одеса) — Листування трудящих України з воїнами фронтів Великої Вітчизняної війни 118
- В. Ф. Єгоров (Одеса), П. О. Кундаров (Одеса) — Про перехід військово-службовців 1-ї словацької запасної дивізії на бік одеських партизанів у 1944 р. 120
- А. В. Русак — Радянські партизани у Празькому повстанні (5—9 травня 1945 р.) 123

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

- С. О. Каніковський (с. Згурівка Яготинського району Київської області) — Використання на уроках історії в школі репродукцій творів образотворчого мистецтва, присвячених Великій Вітчизняній війні (1941—1945 рр.) 125
- Д. М. Бубісь (с. Прилбичі Яворівського району Львівської області) — Археологічна робота учнівського краєзнавчого гуртка 126

ДО ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ

- І. І. Слинько — Використання хронологічних довідок при висвітленні в нарисах з історії міст і сіл подій Великої Вітчизняної війни 128

НАШ КАЛЕНДАР

З. В. Першина (<i>Одеса</i>) — Одеському університету — 100 років	132
М. К. Івасюта (<i>Львів</i>) — Перше святкування 1 Травня на Україні (до 75-річчя маївки у Львові)	134
С. Д. Берідзе (<i>Тбілісі</i>) — Міха Цхакая на Україні (до 100-річчя з дня народження)	135
А. Д. Ярошенко — Визначний діяч міжнародного комуністичного руху (до 75-річчя з дня народження А. Г. Бараля)	138
Д. Д. Пиха — Р. П. Ейдман на Україні (до 70-річчя з дня народження)	139

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Є. М. Савченко, І. Я. Омеляненко (<i>Донецьк</i>) — Тимофій Строкач. Наш позивний — Свобода	142
Ж. І. Ісаєнко — М. Козыбаев. Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.	144
І. В. Ганевич (<i>Одеса</i>), В. І. Клоков, П. С. Сохань, Г. Й. Чернявський (<i>Харків</i>) — Л. Б. Валев. Болгарский народ в борьбе против фашизма	145
А. П. Гриценко — В. Г. Гневко. Профсоюзы Белоруссии в борьбе за власть Советов	148

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Л. А. Шевченко — Засідання секції республіканської координаційної Ради з історії соціалістичного та комуністичного будівництва	150
К. К. Цілуйко — Перша Всесоюзна конференція з топоніміки СРСР	151
Л. І. Ткачова — Обговорення макета X тома «Истории СССР»	153
Г. К. Макаренко — Розширене засідання Київської обласної редколегії «Исторії міст і сіл Української РСР»	154
Н. Ф. Вradій (<i>Львів</i>) — Теоретичні семінари архівістів-істориків Львова	154
Н. М. Клебанівська — З наукового відрядження до США	155
К. Н. — Захист докторської дисертації	156
Слідами наших виступів	156

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

О. П. Жильцов — Виправити історичну неточність	157
ДОДАТОК	
«Львівський літопис» (1498—1649 pp.)	158

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), **І. Л. Бутич**, **А. М. Гаєвський** (заст. головного редактора), **І. О. Гуржій**, **М. Р. Доній**, **В. А. Жебокрицький**, **П. М. Калениченко**, **С. М. Королівський**, **І. П. Крип'якевич**, **П. А. Лавров**, **Л. П. Нагорна** (заст. головного редактора), **В. І. Петров**, **А. В. Санцевич**, **М. В. Черненко**, **В. А. Чирко**, **П. М. Шморгун**.

Відповідальний секретар **І. В. Лупандін**

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б 9-71-31

Украинский исторический журнал, № 4, 1965

(На українском языке)

Технічний редактор **В. І. Тарасенко**.

Коректор **Л. Л. Данилова**.

БФ 05254. № К-60. Вил. № 137. Тираж 3999. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10,0. Умовн. друк. аркушів 14,0. Обліково-видавн. аркушів 15,625. Підписано до друку 21/V 1965 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

До 20-річчя перемоги над фашистською Німеччиною

А. Т. ЧЕКАНЮК, М. О. БУЦЬКО

ГЕРОІЧНИЙ ПОДВИГ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ У ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ (1941—1945 рр.)

Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти німецько-фашистських загарбників була суворим випробуванням радянського державного і суспільного ладу, історичною перевіркою правильності політики нашої партії.

Великі випробування випали на долю народів Радянської країни. Тяжкий час пережила в роки війни і Радянська Україна. Квітучу й багату республіку з високорозвиненою промисловістю, сільським господарством і культурою фашисти планували перетворити в колонію «великої німецької імперії». Слово «Україна» вживалося лише як назва однієї з колоній фашистського рейху. Фашисти ліквідували територіальну і державну цілісність Української РСР. Жорстокість, вбивства, грабунки були складовою частиною окупаційного режиму на Україні. Тяжко навіть знайти слова для характеристики кривавого режиму німецьких окупантів. Це була найтяжча з усіх воєн, які будь-коли знала історія. Український народ і його авангард — Комуністична партія України, — як і всі народи Радянського Союзу, з честю витримали ці випробування. Під керівництвом Центрального Комітету ВКП(б) більшовики України і весь український народ мобілізували свої сили для відсічі ворогові, підпорядкувавши все справі захисту радянської Вітчизни.

Свою політичну й організаторську роботу Комуністична партія будувала у відповідності до вказівок В. І. Леніна про те, що «раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні, ні найменше вагання щодо цього недопустиме»¹.

Перебудова народного господарства республіки на воєнний лад проходила в надзвичайно тяжких умовах. Територія України вже з перших днів війни стала ареною жорстоких боїв з німецько-фашистськими полчищами. Тут потрібно було діяти швидко, оперативно й організовано. Поряд з великою роботою по мобілізації до армії, евакуації населення та підприємств з прифронтової смуги в глиб країни, партійні організації подавали велику допомогу частинам Радянської Армії в захисті своїх міст, організовували населення на будівництво оборонних рубежів, створювали загони народного ополчення, ліквідували наслідки повітряних нальотів. На священну боротьбу проти німецько-фашистських загарбників піднялися трудящі всієї Радянської України.

В своїх рішеннях, ухвалених на зборах і мітингах, в листах тру-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 107.

дящі запевняли Комуністичну партію і Радянський уряд, що вони зроблять усе для перемоги над ненависним ворогом. Так у відозві до всього українського народу кияни писали: «Ми звертаємось до вас, товариші металурги і гірники, машинобудівники, нафтовики, залізничники, робітники і робітниця легкої індустрії з закликом — множити виробничі успіхи, підвищувати продуктивність праці, бути гідними славної Червоної Армії, що несе свободу, культуру і прогрес людству і смерть фашизму»². Металурги Дніпропетровського заводу ім. Г. І. Петровського заявляли: «Ми дамо стільки металу, скільки потребує оборона нашої Батьківщини». А колгоспники гостомельської артїлі ім. ХІІІ-річчя Жовтня на Київщині на своїх загальних зборах вирішили «стати на захист своєї Батьківщини, на захист своєї мирної праці і, не шкодуючи сил і життя, допомагати слаavnій Червоній Армії добитися перемоги над ворогом»³.

Патріотичні почуття української інтелігенції були висловлені в листі групи дійсних членів Академії наук Г. Ф. Проскури, Л. М. Синцова та інших. Вчені писали: «Усі свої сили, знання, енергію і винахідливість, весь свій багаторічний досвід ми віддаємо на те, щоб використати всі можливості науки і техніки для посилення оборонної могутності нашої доблесної, героїчної Червоної Армії»⁴.

Партійні організації міст і сіл у ці тяжкі перші дні війни, показали свою політичну зрілість, високу ідейність і організованість, витримку і бойовитість. Вони стали справжніми бойовими штабами перебування життя і праці на военний лад, навколо них згуртовувалися широкі маси трудящих. Під їх керівництвом проходила мобілізація до Червоної Армії. У військкомати полився великий потік заяв добровольців. Лише по Києву протягом перших тижнів війни було подано понад 52 тис. заяв радянських патріотів з проханням направити їх на фронт⁵. Подібне явище було в Одесі, Дніпропетровську, Запоріжжі, Миколаєві, Чернігові, Полтаві та інших містах і селах Радянської України.

Вже в перші тижні війни до лав Червоної Армії влилася майже половина комуністів України, понад мільйон комсомольців республіки⁶. Партійна організація Київської області мобілізувала в армію близько 30 тис. комуністів, в тому числі Київська міська парторганізація — понад 16 тис. членів партії⁷. З Одеси на фронт пішло 15 тис. комуністів⁸, з 83 тис. членів Донецької обласної партійної організації пішло на передову понад 37 тис. чоловік⁹. Партійні організації прифронтових районів майже цілком вливалися в ряди діючої армії. На фронтах Великої Вітчизняної війни перебувало понад дві третини комуністів української партійної організації. У військові ради фронтів і армій та на інші відповідальні пости в армію були направлені відповідальні працівники партійних і радянських організацій республіки — В. А. Бегма, Л. І. Брежнев, М. О. Бурмистенко, А. І. Гайовий, Г. Є. Гришко, І. С. Грушецький, О. О. Єлішев, Н. Т. Кальченко.

² Газ. «Комуніст», 2 липня 1941 р.

³ Газ. «Правда», 23 червня 1941 р.

⁴ Газ. «Комуніст», 25 червня 1941 р.

⁵ К. Дубина. В годы тяжелых испытаний, К., 1962, стор. 18.

⁶ Героїчний шлях боротьби і перемог (збірник статей), К., 1950, стор. 183.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 25, арк. 27—28; ф. 1, оп. 18, од. зб. 124, арк. 142

⁸ Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961, стор. 28.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 17, арк. 2.

А. Г. Колибанов, Л. Р. Корнієць, А. П. Кириленко, П. М. Любавін, З. Т. Сердюк, М. М. Стахурський, Я. Н. Ткач, М. С. Хрущов, Т. К. Черепін¹⁰ та ін. З перших днів війни на керівні посади в діючу армію пішло 50 членів і кандидатів у члени ЦК КП(б)У та членів Центральної ревізійної комісії КП(б)У, обраних на XV з'їзді Комуністичної партії України¹¹.

Своєю організаційною і масово-політичною роботою партійні організації цементували фронт і тил у єдине ціле. Вони були організаторами швидкої перебудови роботи підприємств та установ, колгоспів і радгоспів відповідно до потреб війни. Промислові підприємства України почали випускати танки і літаки, бронемашини і мотори, міномети і автомати, боеприпаси та інше військове озброєння.

Турбота за долю своєї Вітчизни подесятирила трудові зусилля радянських людей, запалювала їх на самовіддану працю. Металургійні заводи Дніпропетровська, Донецька, Макіївки, Маріуполя щодня давали сталь і прокат понад план¹². В доменному цеху Макіївського заводу ім. Кірова в перші ж місяці війни було досягнуто небаченого для заводів республіки середнього коефіцієнта використання корисного обсягу доменних печей — 0,73¹³.

В серпні 1941 р. машинобудівники Донбасу протягом двадцяти днів виготовили 12 бронепоездів замість шести за планом. Екіпаж одного з них — «За Батьківщину» був укомплектований бійцями і командирами з робітників заводу ім. Жовтневої революції¹⁴. Чудові зразки трудового героїзму і новаторства виявили шахтарі Донбасу, гірники Кривого Рогу і Нікополя, працівники інших галузей промисловості республіки.

Героїчно виконували свій обов'язок перед Батьківщиною працівники залізничного, водного й автомобільного транспорту. Машиніст депо Харків—Сортувальна Герой Соціалістичної Праці А. Покусай зробив 245 фронтних рейсів з важковаговими поїздами і перевіз понад норму 65 тис. т військових вантажів. В одному з рейсів залізничний состав, який вів А. Покусай, був атакований ворожими літаками. Тяжко поранений, герой-машиніст відмовився лягти в госпіталь і довів поїзд до станції призначення¹⁵. Лозунг партії — «Хліб — це зброя» став першочерговою програмою в діяльності колгоспного селянства. У короткий строк на заготівельні пункти було вивезено понад 140 млн. пудів хліба¹⁶. Чоловіків, які пішли на фронт, замінили на підприємствах жінки. Вони успішно оволодівали різними професіями в промисловості і сільському господарстві.

Значну роботу провели трудящі України під керівництвом парт-організацій по евакуації з прифронтових районів у глиб країни промислових підприємств, майна і сільськогосподарської техніки, матеріальних і культурних цінностей республіки. Лише протягом серпня були евакуйовані з Києва 197 підприємств, у тому числі верстатобудівний завод ім. Горького, «Більшовик», «Ленінська кузня», «Точелектроприлад», «Укркабель» та інші¹⁷. З Луганської області в

¹⁰ Нариси Історії Комуністичної партії України, стор. 475.

¹¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, сп. 14, од. зб. 807, арк. 37.

¹² О. Юрченко. КП(б)У в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, журн. «Більшовик України», 1949, № 3, стор. 53.

¹³ Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, М., 1954, стор. 439.

¹⁴ Г. Г. Морехина. Рабочий класс — фронту. Подвиг рабочего класса СССР в годы Великой Отечественной войны, М., 1962, стор. 130.

¹⁵ «Робітнича газета», 26 вересня 1964 р.

¹⁶ Газ. «Колгоспне село», 8 жовтня 1964 р.

¹⁷ К. Дубина. Назв. праця, стор. 24.

жовтні—грудні 1941 р. було евакуйовано в східні райони країни 7 810 вагонів устаткування і матеріалів¹⁸. Понад 3,5 тис. вагонів устаткування, продукції і сировини вивезли з підприємств Запоріжжя; близько 400 великих підприємств та будівельних організацій було евакуйовано з Донбасу¹⁹. Харків'яни вивезли на схід 320 ешелонів заводського устаткування 34 підприємств союзного і республіканського підпорядкування та 19 підприємств легкої і місцевої промисловості. З Харкова були вивезені такі заводи-гіганти, як тракторний, турбогенераторний, електромеханічний, паровозобудівний та інші. Великий трудовий подвиг здійснили харківські тракторобудівники. За 30 днів вони відправили на Схід майже 5 000 вагонів з матеріалами та різним устаткуванням. З 3 851 одиниці устаткування, що підлягали евакуації, було вивезено 3 745²⁰. Всього у тил було перебазовано понад 500 великих промислових підприємств Радянської України²¹.

В глибокий радянський тил евакуювалось також майно радгоспів, МТС і колгоспів. З 484 машинно-тракторних станцій лівобережної України вивезли трактори 333 станції²². У східних районах країни були збережені як самостійні господарські одиниці 100 МТС України. На схід (за даними на 25 жовтня 1941 р.) було евакуйовано 496,9 тис. голів коней, 2 164,7 тис. голів великої рогатої худоби, 2 851 тис. голів овець та 877,8 тис. голів свиней²³. Евакуювалися цілі колгоспи. Лише в Саратовську область протягом кількох місяців 1941 р. прибуло 126 колгоспів України, а в 1942 р. з Луганської, Харківської та Донецької областей — 133 колгоспи республіки²⁴. З районів Української РСР було евакуйовано в Поволжя понад 10 300 колгоспних сімей²⁵. Колгоспники найстарішої артілі України імені Леніна Синельниківського району пройшли шлях в 3 тис. кілометрів — спочатку в Прикаспійські степи, а потім — в Південно-Казахстанську область²⁶.

Робітники і службовці, колгоспники і працівники МТС, евакуйовані до східних областей країни, в надзвичайно складних умовах зими 1941/42 рр. розгортали роботу фабрик і заводів, швидко монтували устаткування й починали виробництво продукції для фронту. Так через два-три тижні після прибуття на нові місця почали видавати продукцію для фронту харківський тракторний, київські заводи «Трансигнал», механічний і верстатобудівний, Ново-Краматорський машинобудівний завод та ін.²⁷

Гірники і металурги, машинобудівники й верстатобудівники України відразу влились у дружню сім'ю робітників братніх республік. На-

¹⁸ ПА ІІП КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 176, арк. 4.

¹⁹ Н. І. Супруненко. Україна в Великій Отчественной війне Советского Союза, К., 1956, стор. 42; Г. Емченко. Годы суровых испытаний, Луганск, 1961, стор. 40.

²⁰ Центральний Державний архів народного господарства СРСР, ф. 7963, оп. 1, од. зб. 558, арк. 17; Партійний архів Харківської області, ф. 2, оп. 2, од. зб. 35, арк. 2—4; оп. 5, од. зб. 359, арк. 10.

²¹ Г. М. Мультих. В єдиній сім'ї народів братів (До 20-річчя визволення України від фашистської окупації), газ. «Киевская правда», 16 жовтня 1964 р.

²² «Український історичний журнал», 1959, № 3, стор. 65.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 1, арк. 4; газ. «Колгоспне село», 8 жовтня 1964 р.

²⁴ Архів сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 2, од. зб. 4, арк. 19; од. зб. 3, арк. 96.

²⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 33, од. зб. 8, арк. 37.

²⁶ К. П. Шовкопляс. Три тисячі кілометрів в пути. Сб. «Гвардия тыла», М., 1962, стор. 374—382.

²⁷ І. Іоненко. Розквіт народного господарства Радянської України, К., 1953, стор. 41; Народне господарство Радянської України, К., 1945, стор. 142; газ. «Радянська Україна», 14 листопада 1944 р.

вчаючись передових методів праці у трудящих східних областей, вони разом з тим передавали їм свій багатий досвід.

Відомі криворізькі гірники С. Завертайло, С. Яременко, працюючи на Уралі, давали 24—27 норм за зміну. Олексій Семиволос, який зробив справжню революцію у видобутку залізної руди, передавав свій досвід уральським гірникам: у 1942 р. він встановив рекорд, виконавши за зміну 45 норм. Українські колгоспники, робітники радгоспів освоїли ведення сільського господарства на нових місцях — в Заволжі, Приураллі і в Середній Азії.

Партійні організації України здійснили ряд заходів по зміцненню тилу Червоної Армії. Під їх керівництвом розгорнувся патріотичний рух за створення народного ополчення.

В ряди народного ополчення йшли всі, хто міг тримати зброю. У своїх заявах радянські патріоти висловлювали свою любов до партії, готовність віддати життя за Батьківщину. Так, робітник луганського паровозобудівного заводу ім. Жовтневої революції І. П. Туняков писав: «Двоє моїх синів зараз у лавах Червоної Армії. Мені 56 років, але я прошу записати мене у народне ополчення, я готовий до останньої краплі крові захищати свою Батьківщину»²⁸. Незважаючи на похилий вік — 59 років, серед перших вступив до народного ополчення знатний сталевар країни Іван Григорович Коробов. Від імені своїх подруг робітниця 4-ї взуттєвої фабрики м. Києва вісімнадцятирічна Ніна Іваненко заявила: «Ми будемо санітарками, будемо стрільцями, разом з нашими батьками і братами ми станемо стіною залюбимо Батьківщину і могутнім ударом усього нашого вільнолюбивого народу відсичемо мерзенні лапи кровожерливого фашизму»²⁹.

Сотні тисяч народних ополченців дав героїчний робітничий клас нашої республіки. Тільки в Харкові було сформовано корпус народного ополчення в складі 85 тис. чоловік, зокрема, на тракторному і верстатобудівному заводах в народне ополчення записалось 7 тис. чоловік³⁰.

Настрої і прагнення радянської інтелігенції висловив старший науковий співробітник АН УРСР тов. Кузьменко. У своїй заяві до райкому партії він писав: «Недавно я захистив дисертацію на ступінь доктора біологічних наук, тепер хочу захищати дисертацію на звання бійця народного ополчення»³¹.

Третього липня 1941 р. загальні збори трудівників артілі імені III Інтернаціоналу Запорізької області, звертаючись з полум'яним закликком до колгоспників республіки, писали: «Ми нащадки мужніх запорізьких козаків, які завжди з славою захищали честь землі рідної, свято зберігаємо їх героїчні традиції, їх бойовий дух... Як свого часу богунці й тарашанці відповідали німецькому найманцю Петлюрі, так і ми словами героїв скажемо скаженій собаці: проклятий Гітлер, не панувати панам на Україні. Ми, сини її вільні, життя віддамо, а її захистимо, щоб була на вільній землі пшениця скошена вільними селянами на свою користь, а не зажерливими грабіжниками, кровопивцями-куркулями і поміщиками. Станьмо грудьми на захист Батьківщини!.. Браття колгоспники! Вступайте всі в народне ополчення. Організуйте в колгоспі, в кожному селі бойові кавалерійські і піші загони. До зброї, товариші!»³²

²⁸ Газ. «Советская Украина». 11 липня 1941 р.

²⁹ Газ. «Комуніст», 6 липня 1941 р.

³⁰ Партійний архів Харківської області, ф. 69, оп. 1, од. зб. 462, арк. 11.

³¹ Партійний архів Київської області, ф. 1, оп. 2, од. зб. 102, арк. 15.

³² Газ. «Правда», 5 липня 1941 р.

Ініціативу запорізьких колгоспників підхопили трудівники всієї республіки. На кінець липня 1941 р. в Запорізькій області налічувалось 200 тис. ополченців³³. У районах Київської області було 60 тис. ополченців³⁴, у Миколаївській області — близько 32 тис.³⁵ Гаряче відгукнулись на заклик Комуністичної партії про організацію ополчення колгоспники Полтавської, Сумської, Чернігівської і Харківської областей.

З ініціативи трудящих в республіці були створені винищувальні батальйони. Наприкінці липня 1941 р. в 761 винищувальному батальйоні України воювало понад 118 тис. бійців, у 692 групах сприяння винищувальним батальйонам — близько 65 тис. чоловік³⁶.

Робітничий клас республіки створював також свої полки і дивізії. Винятковий героїзм проявили шахтарські дивізії під командуванням Героїв Радянського Союзу К. І. Провалова та А. І. Петраковського, які завдавали нищівних ударів по добірних гітлерівських військах³⁷. Піхотні дивізії з робітників промислових підприємств формувалися також в інших містах України.

Трудящі республіки подавали всебічну допомогу частинам Червоної Армії в обороні своїх міст і важливих стратегічних рубежів. Яскравою сторінкою в літопис Вітчизняної війни ввійшла героїчна оборона Києва, Одеси, Харкова, Дніпропетровська, Севастополя, Донецька, Луганська та інших міст. Сотні тисяч трудящих республіки працювали на оборонних спорудах. На будівництві оборонних рубежів Одеси працювало понад 100 тис. чоловік³⁸, тобто третина дорослого населення міста, понад 250 тис. трудящих Харкова споруджували оборонні рубежі³⁹. 100 тис. донецьких шахтарів у придніпровських степах будували лінію оборони від Мелітополя до Павлограда, а пізніше в складі 8-ї саперної армії шахтарські підрозділи будівельників споруджували Ростовський обвід⁴⁰.

Героїчну сторінку в історію Великої Вітчизняної війни вписали трудящі столиці Радянської України — Києва. 29 червня 1941 р. ЦК КП(б)У поставив перед Київською міською парторганізацією завдання привести в бойову готовність Київський укріплений район. Уже 30 червня на будівництво оборонних рубежів вийшло понад 50 тис. киян, а через три дні — близько 160 тис.⁴¹ Київ був перетворений на різну фортецю. Пліч-о-пліч з частинами Червоної Армії мужньо боролося з переважаючими силами фашистів близько 90 тис. киян — робітники, службовці і студенти, об'єднані в загони народного ополчення й винищувальні батальйони⁴². Велику допомогу Червоній Армії у боях на близьких підступах до міста подали бронепоїзди, збудовані руками київських робітників. Активну участь в обороні Києва взяли також посланці робітничого класу Харкова і Донецька.

Два з половиною місяці боролося місто-герой Київ. 100 тис. гітлерівських солдатів та офіцерів було вбито й поранено під його стіна-

³³ Н. И. Супруненко. Назв. праця, стор. 33.

³⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 25, арк. 31.

³⁵ Партійний архів Миколаївської області, ф. 7, оп. 1, од. зб. 346, арк. 23.

³⁶ Архів Комісії по історії Великої Вітчизняної війни АН УРСР, ф. 1, од. зб. 1-а, арк. 107.

³⁷ Під прапором марксизму-ленінізму (збірник статей), К., 1957, стор. 47—48.

³⁸ З історії Одеської партійної організації, Одеса, 1962, стор. 382.

³⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 115, арк. 20.

⁴⁰ Б. Шаранский. Шахтеры Донбасса на оборонительных рубежах, журн. «Донбасс». 1962, № 1, стор. 124, 127.

⁴¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, од. зб. 25, арк. 31.

⁴² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 8, од. зб. 240, арк. 86.

ми⁴³. Сотні танків, багато іншої бойової техніки втратили гітлерівці на київському напрямку, а взяти місто штурмом їм так і не вдалося. Тільки в результаті прориву німецько-фашистських військ на флангах і оточення основних сил Південно-Західного фронту війська Червоної Армії за наказом Верховного командування 21 вересня залишили Київ.

Велике військово-стратегічне і політичне значення мала 73-денна героїчна оборона Одеси. Тут народні ополченці відтягнули на себе 300-тисячну армію фашистів і в тяжких боях вимотали, перебили її основні сили і знищили велику кількість техніки⁴⁴. Стійка і тривала оборона відіграла важливу роль у зриві стратегічних планів ворога, що сподівався на блискавичне захоплення Донбасу і Криму.

Героїчна оборона Києва й Одеси була школою загартування, взірцем героїзму і мужності воїнів Червоної Армії, демонстрацією високого патріотизму радянських людей. Ці події зробили великий вплив на дальший хід першого періоду війни. «Серед незліченних подвигів, здійснених радянськими патріотами у Вітчизняній війні проти фашистських полчищ,— писала «Правда»,— героїчна оборона Ленінграда, Києва, Одеси виділяється як хвилюючий приклад беззавітної любові до Батьківщини і до рідного міста, як захоплюючий по силі прояв масової безстрашності, колективного героїзму. Захисники рідних міст — ленінградці, кияни й одесити — своєю відвагою дали всьому радянському народові відчуття з удесятеро збільшеною силою, наскільки близькі й дорогі нам міста і села, наскільки прекрасна вся наша Батьківщина, яка виростила і виховала таких людей»⁴⁵.

Керуючись вказівками ЦК ВКП(б) Комуністична партія України провела значну роботу по підготовці підпілля та партизанів на тимчасово окупованих фашистами районах України. У Києві, Харкові, Донецьку, Луганську, Чернігові, Сумах, Полтаві — були створені спеціальні короткотермінові курси для підготовки керівників підпілля і командирів партизанських загонів, зв'язківців, інструкторів-мінерів⁴⁶.

Питаннями організації підпілля і створенням партизанських загонів на Україні займалися члени Політбюро ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко, Д. С. Коротченко, М. С. Гречуха, Л. Р. Корнієць, М. С. Хрущов, секретарі ЦК КП(б)У І. Г. Лисенко, М. С. Співак, завідувачі відділами ЦК КП(б)У А. Н. Зеленко, Л. П. Дрожжин та ін., секретарі обкомів, міськкомів і райкомів партії, первинні парторганізації. ЦК КП(б)У підібрав і затвердив обласні підпільні комітети партії, здійснював безпосередній контроль і допомагав формувати міські та районні комітети партії і підпільні осередки.

В результаті проведених заходів уже у вересні 1941 р. на території України було створено 23 обласних, 685 міських і районних підпільних партійних комітетів, 4316 первинних підпільних осередків. У західні області України, окуповані в перші дні війни, Центральний Комітет КП(б)У направив через лінію фронту 800 партійних і радянських працівників для роботи в підпіллі та для організації партизанських загонів. Значна кількість комуністів перейшла лінію фронту, щоб зміцнити підпільні партійні організації і партизанські загоони Кам'янець-Подільської, Вінницької та інших областей, де внаслідок швидкого просування фронту завчасна робота по підготовці підпілля була проведена недостатньо. У перші місяці війни на території нашої республіки уже було створено 883 партизанські загоони та понад 1700

⁴³ Д. Ф. Григорович. Київ — город-герой, М., 1962, стор. 83.

⁴⁴ З історії Одеської партійної організації, стор. 394.

⁴⁵ Газ. «Правда», 11 вересня 1941 р.

⁴⁶ Журн. «Вопросы истории КПСС», 1958, № 2, стор. 44—45; журн. «Вопросы истории», 1958, № 5, стор. 24—25.

диверсійних і винищувальних груп⁴⁷. Залишені в тилу ворога, комуністи і комсомольці в неймовірно складних і тяжких умовах фашистського «нового порядку» організовували маси на нещадну боротьбу з ворогом.

На тимчасово окупованій території фашисти встановили режим найжорстокішої експлуатації і сваволі. Вони по-варварському руйнували міста і села, фабрики і заводи, грабували і вивозили до Німеччини матеріальні й культурні цінності, здійснювали масові вбивства ні в чому не винних радянських громадян або силоміць вивозили їх на каторжні роботи. Всього на Україні окупанти знищили 4,5 млн. радянських громадян; 2,5 млн. чоловік було вивезено на каторжні роботи в Німеччину⁴⁸. Подібних звірств і злочинів ще не знала історія. Перед усім світом гітлерівці показали себе вбивцями, грабіжниками, варварами ХХ віку. У цих насильствах та знущаннях безпосередню участь брали українські буржуазні націоналісти, значна частина яких прибула в обози німецької армії.

Проте український народ не примирився з «новим порядком» гітлерівців. Радянські патріоти, що залишились на тимчасово окупованій території України з перших же днів вторгнення ворожих полчищ вели уперту боротьбу проти окупантів. Велику організаторську, політичну і бойову діяльність розгорнули Дніпропетровський підпільний обком партії на чолі з М. І. Сташковим, Харківський — І. І. Бакуліним, Кіровоградський — П. К. Василюком та М. М. Скирдою, Чернігівський — О. Ф. Федоровим і М. М. Попудренком, Полтавський — С. Ф. Кондратенком, Житомирський — О. Д. Бородієм і Г. І. Шелушковим, Київський — з І. В. Сергієнком, міський і районні підпільні комітети Києва на чолі яких стояли С. Г. Бруз, К. П. Івкін, В. Є. Кудряшов, О. С. Пироговський, підпільники Ровно на чолі з Т. Ф. Новаком, Одеси — на чолі з С. Ф. Лазаревим, Миколаєва — на чолі з В. О. Лягиним (Корневим) та багато інших.

Партійне підпілля було душею народної боротьби в тилу ворога. Свої зусилля воно спрямовувало на нещадне розвінчування брехливої фашистської пропаганди, викривало суть розбійницьких гітлерівських планів війни й окупаційного режиму фашистських загарбників, інформувало населення про становище на фронтах, про героїчні подвиги Червоної Армії і самовіддану роботу трудівників радянського тилу, закликало населення до саботажу будь-яких заходів окупантів, до розгортання партизанської боротьби.

Центральний Комітет КП(б) України подавав допомогу діючим підпільним обкомам партії і проводив велику роботу по створенню нових підпільних партійних організацій. З цією метою до глибокого тилу ворога було направлено ряд секретарів обкомів партії, керівних працівників і членів ЦК КП(б)У. Наприкінці 1942 і весною 1943 рр. були затверджені нові склади керівництва Сумського підпільного обкому партії на чолі з П. Ф. Куманьком, Ровенського — В. А. Бегмою, Волинського — О. Ф. Федоровим, Кам'янець-Подільського — С. А. Олексенком, Вінницького — Д. Т. Бурченком. Група партійних організаторів та уповноважених ЦК КП(б)У була направлена також у Київську, Житомирську, Львівську, Дрогобицьку, Станіславську області. Всього в тил ворога було тоді послано близько 350 керівних працівників⁴⁹.

⁴⁷ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 483—484.

⁴⁸ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1963, стор. XV; газ. «Правда», 9 травня 1946 р.

⁴⁹ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 492.

Для зміцнення керівництва партизанським рухом 30 травня 1942 р. за вказівкою ЦК ВКП(б) при Ставці Верховного головнокомандування був створений Центральний штаб партизанського руху. 20 червня за рішенням ЦК КП(б)У виник Український штаб партизанського руху (УШПР), начальником якого було затверджено Т. А. Строкача⁵⁰. 2 жовтня 1942 р. ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про організацію нелегального ЦК КП(б)У, який був оперативним органом і діяв під безпосереднім керівництвом ЦК КП(б)У.

Велику допомогу підпільним парторганізаціям і партизанським загонам подавали підпільні комсомольські організації «Молода гвардія», «Партизанська іскра», молоді патріоти Ніжина, Донецька, Полтави, Хотина та багатьох інших міст і селищ. Всього в тилу фашистів діяло понад 670 підпільних комсомольських організацій.

На окупованій території республіки діяло близько 500 тис. партизанів, об'єднаних у загони, понад 100 тис. комуністів і комсомольців, тисячі патріотів. Вони завдали фашистам відгубних ударів⁵¹. Славу сторінку в героїчну боротьбу українського народу проти окупантів внесли народні месники. Безсмертною славою вкрили себе партизанські з'єднання С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова, О. М. Сабурова, П. П. Вершигори та інших прославлених партизанських ватажків, які пройшли по тилах противника 52 тис. км⁵². Тільки з'єднання Двічі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака пройшло рейдом понад 10 тис. км через 217 районів, 13 областей і розгромило ворожі гарнізони в 39 районних центрах. Під час бойових операцій влітку 1943 р. партизани цього з'єднання розгромили 13 великих гарнізонів противника, висадили в повітря 34 нафтові вишки, два нафтоперегонні заводи і знищили близько 50 тис. тонн нафти⁵³. З'єднання партизанів двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова протягом 8 місяців 1943—1944 рр. дезорганізувало роботу Ковельського залізничного вузла. Партизанське з'єднання Героя Радянського Союзу М. І. Наумова провело рейди по Сумській, Полтавській, Кіровоградській, Київській, Житомирській та інших областях загальною довжиною понад 7000 кілометрів.

Героїчний рейд здійснила українська партизанська дивізія під командуванням П. П. Вершигори. За 86 днів дивізія пройшла в загальній кількості 3600 кілометрів по насичених ворожими військами районах Житомирської, Ровенської, Волинської і Львівської областей УРСР; Люблінського і Варшавського воєводства Польщі; Брестської, Пінської і Мінської областей Білоруської РСР. Народні месники за час рейду провели 139 боїв, знищивши 5160 ворожих солдатів та офіцерів, пустили під укіс 24 ешелони, підірвали і спалили 66 залізничних і шосейних мостів⁵⁴. Ці рейди сприяли пожвавленню і дальшому розгортанню боротьби трудящих західних областей республіки проти окупантів.

⁵⁰ Б. С. Тельпуховский. Великая Отечественная война Советского Союза (1941—1945), М., 1959, стор. 267.

⁵¹ Із виступу члена Президії ЦК КПРС, першого секретаря ЦК КП України П. Ю. Шелеста на урочистих зборах, присвячених 20-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 рр. Газ. «Радянська Україна», 9 травня 1965 р.

⁵² П. Броварець. Вклад України у Вітчизняну війну, журн. «Сучасне і майбутнє», 1945, № 2, стор. 13; Г. М. Мультих. В єдиній сім'ї народів братів, газ. «Київська правда», 16 жовтня 1964 р.

⁵³ Я. Пашко. Безсмертний подвиг народу, журн. «Комуніст України», 1964, № 1, стор. 13.

⁵⁴ ПА ІІІ ЦК КП України. Матеріали авторського колективу праці «Україна в роки Великої Вітчизняної війни», інв. № 1, стор. 85.

Протягом Великої Вітчизняної війни народні месники України знищили та вивели з строю близько 465 тис. гітлерівських солдатів та офіцерів, пустили під укіс 4958 ешелонів з ворожими військами і бойовою технікою, підірвали 1566 танків і бронемашин, знищили 211 літаків, захопили численні трофеї. Українські партизани подавали цінну допомогу героїчній Радянській Армії в дні боїв за Десну, Прип'ять і Дніпро, організувавши на цих ріках 25 переправ⁵⁵. До виконання цього завдання було безпосередньо залучено 17 тис. партизанів⁵⁶. Разом з передовими частинами радянських військ партизанські загони України захопили і стійко утримували перші плацдарми на правому березі Дніпра. За героїзм, проявлений в боях при форсуванні Дніпра, командирам партизанських загонів і з'єднань Г. О. Збанацькому, А. Є. Кривцю, М. Д. Симоненку, О. Я. Тканку і О. І. Шевирьову було присвоєно звання Героя Радянського Союзу.

Партизанські з'єднання і загони допомагали виганяти ворожі війська з міст і сіл республіки, а в останній період війни разом з Червоною Армією визволяли від фашистського ярма народи Чехословаччини, Угорщини, Румунії, Польщі та інших країн.

В суворих умовах партизанської війни з фашистськими окупантами український народ повсякчасно відчував могутню підтримку всіх народів Радянського Союзу. «У нашому з'єднанні партизанських загонів Сумської області,— згадує прославлений ватажок народних месників Двічі Герой Радянського Союзу Сидір Артемович Ковпак,— разом з українцями боролись люди 42 національностей»⁵⁷. А всього в партизанському русі на Україні безпосередню участь брали представники 62 національностей Радянського Союзу⁵⁸, а також тисячі антифашистів з зарубіжних країн. Тільки в найбільших партизанських загонах і з'єднаннях України пліч-о-пліч з своїми братами-українцями билися понад 36 тис. росіян, близько 20 тис. білорусів і тисячі представників інших національностей СРСР, представники 16 зарубіжних країн, в тому числі майже 2 тис. поляків, 800 чехів і словаків, понад 200 югославів, 120 угорців, 28 німців, 18 французів⁵⁹. За неповними даними в партизанському русі і підпільній роботі в тилу ворога на Україні брали участь 1 млн. 933 тис. чоловік⁶⁰. В свою чергу тисячі представників українського народу героїчно боролися в партизанських загонах братніх народів СРСР і бойових групах опору зарубіжних країн.

Партія і уряд високо оцінили бойові заслуги партизанів. За самовіддану боротьбу проти фашистських окупантів десятки тисяч народних месників України були нагороджені орденами і медалями, 94 партизанам і підпільникам присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Командири найбільших партизанських з'єднань С. А. Ковпак і О. Ф. Федоров двічі удостоєні звання Героя Радянського Союзу⁶¹.

Майже одну п'яту частину воїнів Червоної Армії становили українці. Наприкінці 1943 р. серед радянського генералітету було 235 українців. За мужність і відвагу, проявлені на фронтах Великої Вітчиз-

⁵⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 507, 521.

⁵⁶ Журн. «Комуніст України», 1964, № 10, стор. 37.

⁵⁷ Газ. «Радянська культура», 11 жовтня 1964 р.

⁵⁸ І. Слїнько. Єдність і дружба народів СРСР у Великій Вітчизняній війні, К., 1954, стор. 27.

⁵⁹ К. Дубина, В. Клоков. Вклад партійного підпілля і партизанів України в розгром фашистських загарбників, журн. «Комуніст України», 1964, № 10, стор. 39.

⁶⁰ С. А. Ковпак. Шлях у два десятиріччя, газ. «Радянська культура», 11 жовтня 1964 р.

⁶¹ Газ. «Правда», 9 і 11 травня 1965 р.

няної війни, близько двох з половиною мільйонів воїнів-українців нагороджені орденами й медалями і понад дві тисячі удостоєні високого звання Героя Радянського Союзу. Всій країні відомі імена відважних воїнів-українців — Тричі Героя Радянського Союзу І. М. Кожедуба, Двічі Героїв Радянського Союзу Д. Б. Глинки, О. Г. Молодчого, С. П. Супруна, П. А. Тарана, Героїв Радянського Союзу Б. Б. Глинки, І. А. Кобилянського, Н. М. Шолуденка та багатьох інших.

Після розгрому гітлерівців на Волзі Червона Армія наприкінці грудня 1943 р. приступила до визволення України. 23 серпня радянські війська визволили Харків; ще через 6 днів — Донбас, а напередодні річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, 6 листопада 1943 р., — столицю Української РСР — Київ. Через рік, у жовтні 1944 р. Радянська Україна була повністю очищена від ворожих військ.

Відбудувати зруйноване окупантами народне господарство республіки і поставити його на службу фронту — таким було першочергове завдання Комуністичної партії і всіх трудящих одразу після визволення України. Величезної шкоди завдали німецькі окупанти і народному господарству Української РСР. Понад 16 тис. промислових підприємств, 200 тис. споруд промислово-виробничого призначення перетворили вони на руїни. 714 міст і селищ міського типу і понад 28 тис. сіл спалили і зруйнували гітлерівці. Великої шкоди зазнало і сільське господарство УРСР. Ворог зруйнував усі радгоспи і колгоспи, вивіз близько 12 млн. сільськогосподарських продуктів, знищив і вивіз у Німеччину близько 8 млн. голів великої рогатої худоби, понад 9 млн. голів свиней, понад 7 млн. овець і кіз, понад 3 млн. коней і багато птиці. Збитки, завдані народному господарству України, становили 285 млрд. крб.⁶² — близько 42% загальних втрат, що їх зазнала від окупації наша країна.

Велику роль в організованому і планомірному відродженні народного господарства України мала Постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації», в якій було накреслено широку програму першочергових завдань по відбудові промисловості, транспорту, сільського господарства, житлового будівництва і громадських будівель, культурно-побутових закладів тощо. Здійснення цієї програми покладалось на спеціальний комітет при Раді Народних Комісарів СРСР.

Головну увагу в період відбудови народного господарства Комуністична партія і Радянський уряд приділяли відродженню важкої промисловості — вугільної, металургійної, машинобудівної, хімічної, а також відбудові електростанцій і залізничного транспорту.

Одним з найневідкладніших загальнодержавних завдань було відбудова вугільно-металургійної бази країни — Донбасу. За роки війни Державний Комітет Оборони прийняв ряд рішень, в яких визначив завдання і напрям відбудовних робіт у вугільній промисловості Донбасу, а також заходи по відродженню металургійної, машинобудівної та інших провідних галузей промисловості індустріального Донбасу. Державний Комітет Оборони ухвалив рішення щодо відбудови Дніпрогесу, металургійних заводів Придніпров'я і ряду машинобудівних заводів. Лише для відродження підприємств союзного значення в Харкові ДКО прийняв 22 постанови⁶³. В 12 його рішеннях накреслювалися першочергові заходи по відродженню промисловості Києва та

⁶² ЦДІА УРСР, ф. Р-4813, оп. 2, од. зб. 8, арк. 50.

⁶³ Партійний архів Харківської області, ф. 2, оп. 5, од. зб. 313, арк. 16.

його міського господарства⁶⁴. 23 квітня 1944 р. Державний Комітет Оборони прийняв спеціальну постанову про організацію робіт по відбудові Криворізького залізорудного басейну⁶⁵.

Уряд СРСР подавав велику фінансову допомогу українському народу, який відбудовував народне господарство України, виділивши республіці значні кошти. Лише на відбудову народного господарства Лівобережної України у 1944 р. було виділено 3 млрд. 640 млн. крб.⁶⁶ А всього за період війни Українська РСР одержала від Союзного Уряду 17,28 млрд. крб. на відбудову соціалістичної економіки⁶⁷. Крім того, для відбудови основних галузей промисловості України — вугільної, металургійної, машинобудівної — уряд Радянського Союзу вже в перші місяці після визволення республіки виділив 4500 верстатів та спеціальне устаткування, близько 6 тис. автомашин, 7 турбін потужністю в 100 тис. квт, 30 тис. т металу, труб, балок тощо⁶⁸.

Значну допомогу було надано Україні й кадрами. Вже у вересні 1943 р. уряд Союзу РСР направив на відбудову і монтаж енергетичних і металургійних підприємств Донбасу 20 тис. учнів ремісничих училищ і шкіл ФЗН⁶⁹. Комплектування бригад для відбудови Всесоюзної кочегарки проходило в 33 союзних і автономних республіках, областях і краях Радянського Союзу⁷⁰; 25 тис. молодих робітників і колгоспників 25 національностей піднімали з руїн енергогігант країни — Дніпрогес ім. В. І. Леніна⁷¹. На кінець 1943 р. в Донбас та інші райони України із східних областей СРСР прибуло понад 200 тис. робітників⁷².

Відбудова народного господарства Української РСР, як і інших визволених районів країни, стала всенародною справою. За почином трудящих Іркутської області при уряді СРСР був створений спеціальний фонд братньої допомоги радянським народам, які постраждали від німецько-фашистської окупації. Робітники і колгоспники Куйбишевської області виступили ініціаторами шефства над визволеними районами. Патріотичний почин трудящих Іркутської й Куйбишевської областей, схвалений ЦК ВКП(б), дістав гарячу підтримку серед усіх народів нашої країни.

Трудящі Російської Федерації подали всебічну допомогу робітничому класу і колгоспному селянству України у відбудові народного господарства. Понад 70 заводів Ленінграда взяли участь у технічному оснащенні Донецького басейну⁷³. За далеко не повними даними, в 29 областях і краях Радянського Союзу молодь 112 промислових підприємств виконувала замовлення для Донбасу. 37 промислових підприємств Москви надсилали верстати, інструменти й обладнання заводам Придніпров'я, Криворіжжя, Донбасу. З братніх республік Поволжя, Уралу, Сибіру, Середньої Азії, Казахстану було надіслано до нашої республіки 311 тис. коней, 284 тис. голів великої рогатої худоби, понад 500 тис. овець і кіз⁷⁴.

⁶⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 43, од. зб. 2272, арк. 19—25, 26—28.

⁶⁵ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 19, оп. 4, од. зб. 110, арк. 4.

⁶⁶ Партійний архів Київської області, ф. 5, оп. 1, од. зб. 377, арк. 57.

⁶⁷ Досягнення Радянської України за 40 років (Статистичний збірник), К., 1957, стор. 85.

⁶⁸ Журн. «Большевик», 1944, № 6, стор. 22.

⁶⁹ Газ. «Правда», 2 жовтня 1943 р.

⁷⁰ Архів ЦК ВЛКСМ, фонд відділу робітничої молоді, 1943, спр. 29, арк. 21—32.

⁷¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 71, од. зб. 4302, арк. 34.

⁷² Архів ЦК ВЛКСМ, фонд відділу робітничої молоді, 1943, спр. 29, арк. 17.

⁷³ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 515.

⁷⁴ Журн. «Большовик України», 1947, № 3, стор. 2.

В результаті самовідданої і напруженої праці трудящих України, організаторської діяльності партійних організацій республіки, допомоги ЦК ВКП(б), уряду СРСР і трудящих усіх братніх республік уже до жовтня 1945 р. в Донбасі було відроджено і побудовано заново 123 великих та 506 середніх і дрібних шахт. Почали працювати доменні і мартенівські печі, коксові батареї і залізорудні шахти. У 1944 р. відновили свою роботу найбільші промислові підприємства Харкова. Почали випускати продукцію металургійні заводи Єнакієва, Макіївки, Донецька, Жданова, Комунарська, Дніпродзержинська, Дніпропетровська. До початку четвертої п'ятирічки в республіці було введено в дію близько 30% довоєнних виробничих потужностей, відбудовано 88% залізничних колій⁷⁵.

Гірники Донбасу під кінець війни видобували в середньому 90 тис. т вугілля на добу, що становило 38,5% довоєнного видобутку. Донбас знову зайняв провідне місце серед вугільних басейнів країни. Так, продукція вугільної промисловості в 1944 р. збільшилась порівняно з 1943 р. на 30,6%, в тому числі за рахунок відроджених шахт Донбасу — на 18,6%⁷⁶. Швидко відроджувалась коксохімічна промисловість, яка в 1944 р. уже досягла 30% своєї довоєнної потужності⁷⁷. В 1944 р. чорна металургія країни добилась підвищення виплавки чавуну на 31%, сталі — на 29%, прокату — на 28%, в основному за рахунок відбудови підприємств металургійної промисловості України⁷⁸. Успішно відроджувалось соціалістичне сільське господарство. До весни 1945 р. в республіці було відбудовано 26448 колгоспів і 1187 МТС, освоєно 76% довоєнних посівних площ. Посівна площа зернових становила 84%⁷⁹.

Трудівники колгоспних ланів внесли значний вклад у розгром ворога. Лише з урожаю 1944 р. понад план у фонд Червоної Армії здано 33 млн. пудів хліба, 16 млн. пудів картоплі та багато інших сільськогосподарських продуктів⁸⁰. Здача у фонд Червоної Армії великої кількості сільськогосподарських продуктів була значним вкладом в справу розв'язання продовольчого питання в період повного вигнання з радянської землі і остаточного розгрому ворога, в справу перемоги.

Велике значення в прискоренні розгрому німецько-фашистських окупантів мали внески грошей у фонд оборони. Після визволення республіки від ворога населення Радянської України дало у фонд оборони 859 млн. карбованців⁸¹, на які було побудовано багато бойової техніки.

Трудящі України швидко залікували рани і вже у воєнні роки мали змогу допомагати відродженню народного господарства братніх республік Прибалтики, Білорусії, Молдавії та інших районів, визволених від гітлерівських окупантів.

Підприємства Жданова відправляли у 1945 р. продукцію понад півтори тисячі найменувань у 73 міста країни. Ждановський завод ім. Ілліча виготовляв труби для будівництва газопроводу Саратов — Москва. Металурги України брали активну участь у будівництві пер-

⁷⁵ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 515.

⁷⁶ Одиннадцатая сессия Верховного Совета СССР. Стенографический отчет. М., 1946, стор. 9.

⁷⁷ Народне господарство Радянської України. К., 1945, стор. 118.

⁷⁸ Журн. «Плановое хозяйство», 1945, № 1, стор. 5.

⁷⁹ Архів Міністерства сільського господарства УРСР, ф. 1, оп. 4, од. зб. 45, арк. 17.

⁸⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 683, арк. 70.

⁸¹ Сьома сесія Верховної Ради УРСР. Стенографічний звіт, К., 1946, стор. 126.

вістка чорної металургії Середньої Азії — Узбецького металургійного заводу, а також Закавказького металургійного заводу у Грузії.

Вже у 1945 р. на заводах Ленінграда та інших міст країни працювали верстати Харківського верстатозаводу. Турбіни Харківського турбогенераторного заводу ім. С. М. Кірова давали світло й енергію підприємствам і населенню Ленінграда, Вільнюса, Севастополя. З Донецька і Харкова, Дніпропетровська й Києва в усі кінці нашої Батьківщини йшли чавун, сталь, прокат, вагони-цистерни, турбіни, верстати й інше промислове устаткування. З руїн і попелу відроджувалась і вставала ще прекрасніша й могутніша, не скорена ворогом Україна.

Перемога Радянського Союзу у Великій Вітчизняній війні ще раз перед усім світом продемонстрували могутність Радянської багатонаціональної держави. У братній сім'ї народів СРСР Українська Радянська Соціалістична республіка ще більше зміцнила свою економічну і політичну могутність і зайняла гідне місце на міжнародній арені. Зростання сили і могутності Радянського Союзу дало можливість перетворити в життя віковічні мрії українського народу — завершити возз'єднання всіх українських земель в єдиній українській радянській державі.

Як зіницю ока, береже український народ дружбу з усіма народами великого Радянського Союзу. Разом з ними він невтомно працює над зміцненням могутності СРСР, над перетворенням у життя програми комуністичного будівництва, накресленої в історичних рішеннях XXII з'їзду партії. Український народ робить свій гідний вклад у справу розквіту нашої Батьківщини, у велику справу побудови комунізму.

В. П. ЧИЖ,
генерал-полковник, перший заступник
командуючого військами Київського військового округу

О. В. МОЙСЄЄВ
Герой Радянського Союзу, старший науковий співробітник
Інституту історії АН УРСР

З ІСТОРІЇ ГЕРОІЧНИХ БИТВ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК ЗА ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ (грудень 1942 — жовтень 1944 рр.)

Двадцять років тому радянський народ, його славні Збройні Сили переможно завершили Велику Вітчизняну війну.

Цій історичній події передували численні блискучі перемоги Радянської Армії над фашистськими полчищами. Яскравими сторінками історії Великої Вітчизняної війни є стратегічні операції по визволенню України, проведені радянськими військами в 1943—1944 рр.

Початок визволення української території зв'язаний з розгромом гітлерівських військ на Волзі, який привів до корінного перелому в ході другої світової війни.

Знищивши фашистські армії в районі Волгограда, наші війська почали масове вигнання ворога з радянської землі. Взимку 1942—1943 рр. вони розгорнули рішучий наступ на південно-західному напрямку, де діяло найсильніше угруповання збройних сил противника.

19 грудня 1942 р. війська Південно-Західного фронту (командуючий — генерал-полковник М. Ф. Ватутін, член Військової ради — генерал-лейтенант А. С. Желтов, начальник штабу — генерал-лейтенант С. П. Іванов) і лівого крила Воронежського фронту (командуючий — генерал-лейтенант Ф. І. Голіков, член Військради — генерал-лейтенант Ф. Ф. Кузнецов, начальник штабу — генерал-майор М. І. Казаков) перейшли в наступ з району Верхньої Мамонтовки Воронежської області. А вже 20 грудня того ж року бійці 573-го полку 195-ї стрілецької дивізії під командуванням полковника В. П. Каруки визволили українські села Морозівку та Нікольське¹. Так почалося вигнання фашистів з української землі.

В січні—березні 1943 р. війська Брянського, Воронежського, Південно-Західного і Південного фронтів провели ряд наступальних операцій на луганському, ростовському, курському і харківському напрямках. 8 лютого вони визволили Курськ, 14-го — Луганськ і 16-го — Харків. В ході дальшого наступу війська правого крила Південно-Західного фронту наблизилися до Павлограда. В ніч на 16 лютого підпільники підняли в місті збройне повстання. В результаті жорстокої сутички

¹ Архів Міністерства оборони СРСР (далі — Архів МО СРСР), ф. 292, оп. 51350, спр. 2, арк. 11, 12.

бойові групи Ю. І. Осмиченка та І. Т. Белова розгромили штаб 104-го італійського полка. Тил противника було деморалізовано. 17 лютого частини 4-го стрілецького корпусу вступили в Павлоград².

В цей час з'єднання Південного фронту успішно форсували Дон. 14 лютого вони визволили від фашистів Ростов та Новочеркаськ.

Внаслідок лютневого наступу війська Південно-Західного і Південного фронтів просунулися на Захід від 90 до 230 км. Однак Донбас повністю ще не було визволено.

Щоб врятувати своє становище на півдні, ставка Гітлера посилила групу армій «Південь» і провела перегрупування військ. Штаби Південно-Західного і Воронежського фронтів помилково розцінили цей маневр противника як його намір відвести свої війська за Дніпро. Колишній командуючий Воронежським фронтом генерал-лейтенант Ф. І. Голіков (нині Маршал Радянського Союзу) писав пізніше: «Помилки в оцінці противника полягали в тому, що ми розглядали масовий рух мотомеханізованих сил на Полтаву, як його відхід. Тимчасом, противник відводив головні сили свого танкового корпусу СС в район Полтави для того, щоб почати звідси свій контрудар у взаємодії з усім донбасівським механізованим угрупованням»³.

Ставка Верховного Головнокомандування фактично підтримала помилкову оцінку дій противника, дану штабами Південно-Західного і Воронежського фронтів, і санкціонувала рішення командуючих щодо продовження наступу в напрямі Дніпра, хоч для цього не було достатніх сил. Оперативне становище військ обох фронтів було надзвичайно складним. 19 лютого противник почав контрнаступ з тим, щоб оточити велике угруповання радянських військ в районі Харкова, вийти у фланг Воронежського фронту і наступати на Курськ.

Одночасно противник розвивав наступ у Донбасі. Запеклі бої розгорнулись і на харківському напрямку. Перевага ворога в танках становила 11,4 : 1, у живій силі — 2 : 1 і артилерії — 2,6 : 1⁴. Проте йому не вдалося прорвати 4—5 березня оборону радянських військ на південь від Харкова. 6 березня після перегрупування своїх сил противник завдав удару в стик між 3-ю танковою і 69-ю арміями⁵. В район Обояні була перекинута 1-ша танкова армія. Всі спроби противника 20—25 березня розвинути наступ на Волчанськ і Обоянь успіху не мали⁶.

Під час оборонних боїв наші війська виявили велику стійкість, показали чудеса масового героїзму. Так, біля с. Таранівки, на захід від Харкова, 25 радянських воїнів-гвардійців під командуванням гвардії лейтенанта П. Н. Широніна, маючи в своєму розпорядженні лише одну протитанкову гармату, автомати і кілька протитанкових рушниць, протягом п'яти діб стримували шалений натиск противника. Вони знищили 30 ворожих танків, бронемашин і бронетранспортерів. Загибло 20 бійців, але ворог не пройшов. Всім 25 бійцям, загиним і тим, що залишилися в живих, було присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁷.

План гітлерівського командування щодо оточення і знищення радянських військ в районі Харкова провалився. Спроба взяти реванш за поразку на Волзі не мала успіху. Однак мета наступальних опера-

² История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, М., 1961, стор. 114, 115.

³ Архів МО СРСР, ф. 203, оп. 595216, спр. 1, арк. 60.

⁴ История Великой Отечественной войны..., т. 3, стор. 119.

⁵ «Український історичний журнал», 1963, № 1, стор. 110.

⁶ Там же.

⁷ История Великой Отечественной войны..., т. 3, стор. 119, 120.

цій Південно-Західного і Воронежського фронтів не була досягнута, більше того, частина армій цих фронтів під ударами переважаючих сил противника зазнала тяжких втрат.

Проте за чотири місяці зимового наступу на півдні радянські війська просунулись на 600—700 км, очистивши від фашистських загарбників територію в 480 тис. кв. км. Вони розгромили 113 ворожих дивізій (43% всіх німецько-фашистських військ, що були на радянсько-німецькому фронті)⁸, визволили значну частину Донбасу і східну частину Харківської області. Радянська Армія остаточно взяла стратегічну ініціативу в свої руки.

Навіть гітлерівське командування змушене було визнати видатні успіхи радянських військ в зимовій кампанії 1942/43 рр. Так, генерал Тіппельскірх писав, що «результат наступу виявився приголомшливим: одна німецька і три союзні армії були знищені, три інші німецькі армії зазнали тяжких втрат. Принаймні п'ятдесят німецьких і союзних дивізій вже не існувало... Була втрачена велика кількість техніки — танків, самохідних гармат, легкої і важкої артилерії і важкої піхотної зброї... Надія на загальну перемогу не справдилася. Моральний дух росіян високо піднявся»⁹.

Комуністична партія і Радянський уряд поставили перед Радянськими Збройними Силами основну мету на літо і осінь 1943 р.: «Вигнати... ворожі війська за лінію Смоленська, р. Сож, середньої і нижньої течії Дніпра»¹⁰.

Створивши в районі Курська вигідний для оперативних дій виступ фронту, радянські війська мали сприятливу обстановку, щоб розгорнути великі наступальні операції влітку 1943 р.

У своїх планах ведення бойових дій у літньо-осінній кампанії 1943 р. німецьке командування особливого значення надавало Курському виступу. Після деяких вагань фашистське керівництво вирішило зробити ще одну спробу взяти в свої руки ініціативу на східному фронті. Не маючи сил і засобів для широкого наступу, німецьке командування поставило своєю метою розгромити в першу чергу радянські армії, зосереджені на Курському виступі. Цей план полягав у тому, щоб з допомогою подвійного охопту з районів Орла і Харкова оточити і знищити наші війська під Курськом. Далі план дій німецького війська в залежності від обставин передбачав два можливих варіанти: завдати удару на південний схід, у тил Південно-Західного фронту, і після цього повернути на північ або розвивати наступ на північний схід для обходу Москви. 5 липня одночасно на південному і північному фасах Курського виступу противник перейшов у наступ.

В районі на південь від Орла і на північ від Белгорода зав'язалася одна з найвизначніших битв Вітчизняної війни — битва під Курськом. Радянське командування вирішило спочатку знекровити ворога. Стійкою обороною на задалегідь підготовлених рубежах радянські війська вимотували сили противника. Задумана ставкою Гітлера наступальна операція «Цитадель» закінчилася повним провалом. «Внаслідок провалу наступу «Цитадель» ми зазнали рішучої поразки», — такий висновок робить гітлерівський генерал Г. Гудеріан¹¹.

17 липня за наказом Ставки Верховного Головнокомандування війська Воронежського і Степового фронтів перейшли в наступ проти знекровленого противника. 5 серпня вони визволили Белгород, а

⁸ История Великой Отечественной войны..., т. 3, стор. 147, 148.

⁹ К. Тіппельскірх. История второй мировой войны, М., 1956, стор. 269.

¹⁰ Газ. «Красная звезда», 5 лютого 1943 р.

¹¹ Г. Гудеріан. Воспоминания солдата, М., 1954, стор. 304.

23 серпня — великий промисловий центр країни Харків. Так було ліквідовано белгородсько-харківський плацдарм ворога. «Перемога Червоної Армії,— писала в ці дні газета «Правда»,— зламала німецький замок, розчинила ворота і відкрила простори української землі перед радянською визвольною зброєю. Під Харковом розгромлені добірні німецькі дивізії, зазнав краху гітлерівський план використання всієї України як бази для постачання розбійницької німецької армії. Зоря визволення України сходить над Дніпром. Чуйно прислухаються змучені, знедолені радянські люди і на лівому, і на правому його березі до радісних вістей, що йдуть зі сходу»¹².

Радянське Верховне Головнокомандування поставило перед військами Центрального, Воронежського, Степового, Південно-Західного і Південного фронтів завдання: визволити Лівобережну Україну, з ходу форсувати Дніпро і захопити плацдарми на його правому березі.

У смузі дії цих фронтів противник мав у своєму розпорядженні сімдесят одну дивізію, що входили до складу 1-ої та 4-ої танкових армій, 8-ї і 6-ї армій групи «Південь» та 2-ї армії групи «Центр»¹³.

Гітлерівське командування намагалось організувати стратегічну оборону на радянсько-німецькому фронті. 11 серпня Гітлер дав наказ про створення так званого «Східного валу», який мав проходити по Керченському півострову, р. Молочній, Дніпру (в його середній течії), р. Сож до Гомеля, далі — на схід від Орші, Вітебська, Невеля, Пскова, на північ від Чудського озера, по р. Нарві.

Геббельсівська пропаганда так розрекламувала «Східний вал», а командування докладало стільки зусиль для його утримання, що німецькі солдати, як заявляв генерал Вестфель, «небезпідставно вважали, ніби доля Німеччини вирішується на Україні»¹⁴.

Необхідно було зірвати плани гітлерівського командування. В серпні 1943 р. війська Центрального, Воронежського і Степового фронтів розпочали визволення Лівобережної України від ворога. ЦК КП(б)У, Президія Верховної Ради і РНК УРСР 9 серпня звернулися до населення окупованої України і закликали патріотів, «усіх, кому дорога свобода і державна незалежність України, хто любить рідну землю, хто хоче щастя і вільного життя для себе і своїх дітей», посилити боротьбу проти загарбників, допомогти Радянській Армії у визволенні української землі¹⁵.

Ламаючи опір ворога, війська лівого крила Центрального фронту 7—9 вересня визволили Конотоп, Бахмач, 15 вересня — Ніжин і, розвиваючи наступ у західному напрямі, 19 вересня форсували Десну на південь від Чернігова. 21 вересня вони вибили ворога з міста і вийшли до Дніпра в районі Чорнобиля. Рішучі дії військ Центрального фронту створили сприятливі умови для наступу з'єднань Воронежського фронту на київському напрямі, який на початку вересня 1943 р. стає головним.

1 вересня ставка Гітлера дала наказ про відведення своїх військ на київському напрямі за ріки Десну і Дніпро. Відступаючи з Лівобережної України, німецько-фашистські загарбники широко застосовували варварську тактику «випаленої землі», нищили все на своєму шляху. Картини зруйнованих і спалених міст і сіл України, трупи безвинно замучених стариків, жінок і дітей сповнювали серця радянських воїнів гнівом і пристрасною жадобою помсти фашистським катам за

¹² Газ. «Правда», 26 серпня 1943 р.

¹³ Вторая мировая война. 1939—1945. М., 1958, стор. 471.

¹⁴ Роковые решения. Сборник, М., 1958, стор. 216.

¹⁵ Газ. «Советская Украина», 9 серпня 1943 р.

їхні злочини. Бійці й командири радянських частин протягом багатьох днів і тижнів не виходили з боїв. Відчувалася гостра нестача боеприпасів, а іноді й продовольства в зв'язку з відставанням наших тилкових частин, але незважаючи на це, наступ Радянської Армії тривав. Воїни були запалені одним бажанням — вийти до Дніпра, форсувати його і закріпитися на правому березі.

22 вересня до Дніпра, на південь від Києва, підійшла вся центральна група військ Воронежського фронту, 24 вересня південніше Кременчука вийшли частини 7-ї гвардійської армії Степового фронту¹⁶. В цей же час війська Південно-Західного фронту, успішно наступаючи в напрямі Дніпропетровська, 23—25 вересня вийшли до Дніпра на дільниці Дніпропетровськ — Запоріжжя. Таким чином, в результаті успішного наступу з'єднання Центрального, Воронежського, Степового і Південно-Західного фронтів наприкінці вересня зосередились біля Дніпра на 700-кілометровій дільниці — від гирла р. Сож до Запоріжжя. Фашистські загарбники зазнали нової нищівної поразки.

Форсування Дніпра радянськими військами у вересні — жовтні 1943 р. є безприкладною у військовій історії операцією подолання з ходу великої водної перешкоди. В боях за Дніпро радянські воїни виявили масовий героїзм. Більше 2500 з них було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Форсувавши Дніпро, радянські війська захопили на його правому березі 23 плацдарми¹⁷.

Велику допомогу подали їм, особливо під час форсування Дніпра, українські партизани, які захопили і утримали до підходу частин Радянської Армії 25 переправ на ріках Дніпро, Десна і Прип'ять. Вони також збирали засоби для переправи, передавали командуванню дані розвідки у фашистських військах.

Завдяки досягнутим успіхам під час наступу Воронежського і Степового фронтів були створені сприятливі умови для вигнання ворога з Донбасу. З 13 серпня по 22 вересня війська Південно-Західного та Південного фронтів визволили Донбас і вийшли на лінію Новомосковськ — на схід від Запоріжжя — ріка Молочна.

Визволення майже половини території Радянської України мало велике політичне і воєнно-економічне значення. Мільйони радянських людей були врятовані від фашистського рабства. Країна знову повернула важливі промислові і сільськогосподарські райони, що великою мірою зміцнювало її економіку і посилювало воєнну міць.

3-го листопада війська 1-го Українського фронту* почали операцію по визволенню Києва. Щоб уявити собі масштаби боїв у районі Києва, досить навести такі цифри: на окремих етапах бій вели одночасно понад 700 тис. чоловік, більше 10 тис. гармат і мінометів, понад 1000 танків і самохідних гармат, близько 1400 літаків¹⁸. 6 листопада столиця Радянської України була повністю очищена від гітлерівських загарбників.

Радісна звістка про визволення Києва блискавично облетіла всі кутки Радянської Батьківщини. В зв'язку з цією перемогою ЦК КП(б)У і уряд УРСР звернулися до трудящих республіки, закликаючи український народ до відбудови зруйнованого війною народного господарства і рішучої боротьби з окупантами. «Биймо німця з тилу, допомогаймо Червоній Армії бити його на фронті! Всім народом вставаймо до

¹⁶ Архів МО СРСР, ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 50—60.

¹⁷ «Воєнно-історический журнал», 1963, № 8, стор. 9.

* 20 жовтня Воронежський, Степовий, Південно-Західний і Південний фронти були перейменовані в 1, 2, 3 і 4-й Українські фронти.

¹⁸ Журн. «Коммунист Вооруженных Сил», 1963, № 20, стор. 36.

бою. Хай вогні партизанських подвигів зіллються в одне могутнє полум'я всенародної боротьби проти німецьких катів»¹⁹.

Видатні перемоги Радянських Збройних Сил в 1943 р. були основним фактором, що визначив воєнно-політичну обстановку на радянсько-німецькому фронті на початок 1944 р. Блок агресорів переживав тяжкий кризис. Військово-економічна і політична могутність фашистських держав була значно підірвана. Союзники Гітлера почали втрачати віру в перемогу агресивного блоку. Новий італійський уряд оголосив війну Німеччині.

Велика Вітчизняна війна вступила в свій третій період — період повного вигнання окупантів за межі нашої Батьківщини, визволення поневолених фашизмом народів Європи, остаточного розгрому гітлерівської Німеччини.

Комуністична партія, як і раніше, зосереджувала зусилля трудівників тилу на піднесенні економічної могутності країни. Невпинно підвищувалась бойова міць Радянських Збройних Сил. Всього в нашій армії, що діяла на радянсько-німецькому фронті, на початок 1944 р. нараховувалося 6 736 тис. солдатів і офіцерів. На її озброєнні було 97 690 гармат і мінометів без реактивних установок, 5628 танків і самохідних артилерійських установок, 8818 бойових літаків²⁰.

Загальна чисельність військ Німеччини та її сателітів на радянсько-німецькому фронті становила 4 906 тис. чоловік. Противник мав на своєму озброєнні 54 570 гармат і мінометів, 5 400 танків і штурмової зброї та 3 073 літаки²¹.

Після успішної літньо-осінньої кампанії 1943 р., коли Комуністична партія і Радянський уряд висунули як першочергове завдання повне очищення радянської землі від німецько-фашистських загарбників, Ставка ВГК у відповідності з цим завданням опрацювала план ряду великих наступальних операцій. Проведення їх намічалось на зиму і весну 1944 р.

Перед 1, 2, 3 і 4-м Українськими фронтами була поставлена мета розгромити два значних угруповання німецько-фашистських армій — «Південь» та «А», які нараховували 105 дивізій, і визволити Правобережну Україну, Крим та чорноморські порти.

Визволення Правобережної України Радянською Армією здійснено внаслідок проведення ряду стратегічних операцій: з 24 грудня 1943 р. по 29 лютого 1944 р. були проведені Житомирсько-Бердичівська, Кіровоградська, Корсунь-Шевченківська, Луцько-Ровенська і Кіровоградсько-Нікопольська наступальні операції; з 4 березня по 17 квітня 1944 р. — Проскурово-Чернівецька, Умансько-Ботошанська, Березнегувато-Снігурівська і Одеська операції.

24 грудня 1943 р. війська 1-го Українського фронту почали Житомирсько-Бердичівську операцію. Внаслідок її здійснення були визволені Київська, Житомирська, частина Вінницької і Ровенської областей. 27-а і 40-а армії 1-го Українського фронту разом з 52-ю та 4-ю гвардійською арміями 2-го Українського фронту глибоко охопили з флангів угруповання ворожих військ на правому березі Дніпра в районі Канева. З 24 грудня 1943 р. по 13 січня 1944 р. противник втратив тільки вбитими близько 100 тис. солдатів і офіцерів, понад 7 тис. чоловік було взято в полон. Радянським військам дістались багаті трофеї²².

¹⁹ Киевщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов, К., 1963, стор. 506—508.

²⁰ История Великой Отечественной войны..., т. 4, 1962, стор. 20.

²¹ Там же, стор. 20, 21.

²² Сообщения Советского информбюро, т. VI, М., 1944, стор. 27, 28.

Успіхи 1-го Українського фронту на житомирському напрямку мали велике значення і для інших українських фронтів. З 5 по 16 січня з кременчуцького плацдарму війська 2-го Українського фронту проводять Кіровоградську наступальну операцію. Вони визволили Кіровоград, вклинилися в оборону противника і створили загрозу флангам криворізького і корсунь-шевченківського угруповань ворога. Для здійснення широких наступальних операцій на Правобережній Україні необхідно було ліквідувати сильне вороже з'єднання в районі Корсунь-Шевченківського виступу, яке загрожувало флангам 1-го і 2-го Українських фронтів.

Корсунь-Шевченківський виступ обороняли дев'ять піхотних, одна танкова дивізія СС «Вікінг» і моторизована бригада СС «Валонія»²³. З цього району противник розраховував завдати удару нашому київському угрупованню вздовж Дніпра, відновити оборону на Дніпрі і знову захопити Київ. Водночас він планував завдати удару з районів Вінниці й Умані на Київ.

12 січня 1944 р. Ставка Верховного Головнокомандування поставила завдання: прорвати оборону противника біля основи виступу в районах на південний схід від Білої Церкви і на північ від Кіровограда, рухомими групами обох фронтів вийти в район Шполи, де вони мали з'єднатися і зімкнути кільце оточення.

Корсунь-Шевченківська операція за своїм розмахом і значенням — найбільша з усіх стратегічних операцій, які проводилися Радянською Армією на Правобережній Україні взимку і восени 1944 р.

У дні підготовки до операції політичні органи, партійні та комсомольські організації 1-го і 2-го Українських фронтів всю свою діяльність спрямовували на те, щоб піднести бойовий наступальний запал у військах. Вони провели також велику роботу, подаючи допомогу командуванню в забезпеченні частин і з'єднань всім необхідним. Все це сприяло успішній підготовці військ до майбутнього наступу.

Протягом ночі 24 січня почали діяти передові батальйони 4-ої гвардійської і 53-ої армій 2-го Українського фронту. На кінець дня радянські війська прорвали укріплену оборону противника на 8 км по фронту і 3 км вглиб, захопивши основні вузли оборони і опорні пункти противника: Баландине, Коханівку, висоти 184,1, 193,1, 167,5, 190,1²⁴. Вранці 25 січня війська цих двох армій поновили наступ, закінчивши прорив тактичної глибини оборони противника. Того ж дня з району Коханівки вводиться в прорив рухома група військ 2-го Українського фронту — 5-а гвардійська танкова армія та 5-й гвардійський кавалерійський корпус²⁵. Долаючи опір ворога, 20-й танковий корпус 5-ї гвардійської танкової армії та 1-й окремих мотоциклетний полк 28 січня визволяють Звенигородку²⁶.

Вранці 26 січня після 30-хвилинної артилерійської підготовки перейшли в наступ на звенигородському напрямку війська лівого крила 1-го Українського фронту. 28 січня частини 233-ої та 6-ої гвардійської мотострілецьких бригад досягли Звенигородки, де з'єдналися з 20-м танковим корпусом 2-го Українського фронту і завершили оперативне оточення корсунь-шевченківського з'єднання противника.

3-го лютого закінчилося тактичне оточення ворожого угруповання, і 5-а гвардійська танкова й 6-а армії разом з дивізіями 40-ї та 53-ї ар-

²³ История Великой Отечественной войны..., т. 4, стор. 63.

²⁴ Архів МО СРСР, ф. 240, оп. 2779, спр. 1328, арк. 171.

²⁵ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 1328, арк. 227.

²⁶ Там же, ф. 332, оп. 4948, спр. 251, арк. 69, 70.

мій створили зовнішній фронт оточення й відбивали шалені атаки ворога²⁷.

На початку лютого противник зібрав у районі південніше Звенигородки вісім танкових та кілька піхотних дивізій і спробував прорватися до оточеного угруповання, щоб деблокувати його. Повну ліквідацію цих військ противника було покладено на частини 2-го Українського фронту під командуванням Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва, якому підпорядковувались і з'єднання 1-го Українського фронту.

Перед радянськими військами постало два завдання: ліквідувати оточене угруповання і водночас відбити сильні контрудари противника на зовнішньому фронті. Кільце оточення дедалі стискувалося. 8 лютого 1944 р., щоб запобігти непотрібному кровопролиттю, радянське командування запропонувало гітлерівським військам капітулювати. Але цю пропозицію було відхилено. Противник продовжував відчайдушний опір. Військові ради фронтів і армій поставили перед радянськими воїнами завдання — знищити ворога, який чинить опір, не дати йому піти з нашої землі безкарно.

Вранці 10 лютого радянські війська почали генеральний наступ. Вся територія, на якій зосереджувалися оточені війська противника, прострілювалася вогнем нашої артилерії²⁸. 11 і 12 лютого противник посилив удари по наших військах на зовнішньому фронті. Ціною великих втрат гітлерівцям вдалося потіснити наші війська. У той же час оточені дивізії вийшли в район Шандрівки. Відстань між ними і військами, які пробивалися з зовнішнього фронту і вийшли в район Лисянки, скоротилася на 10—12 км²⁹.

Радянське командування вжило всіх заходів, щоб не дати ворогу з'єднатися. 14 лютого, завершивши умілий обхідний маневр, війська 52-ї армії під командуванням генерал-лейтенанта К. А. Коротеєва визволили Корсунь-Шевченківський³⁰. На кінець дня 16 лютого оточені гітлерівські війська удержували лише кілька населених пунктів. Навіть колишні гітлерівські генерали змушені були визнати успіх радянських військ у цій операції. «Коли на 15 лютого наступальна сила деблокуючих військ виснажилася, — писав генерал Тіппельскірх, — оточені корпуси одержали наказ пробиватися в південному напрямку, звідки назустріч їм повинен був наступати танковий корпус 1-ї танкової армії. Блискуче підготовлений прорив у ніч з 16 на 17 лютого не привів, проте, до з'єднання з наступаючим назустріч корпусом»³¹.

В ніч з 16 на 17 лютого, скориставшись хуртовиною, ворожі війська зробили шалену спробу вирватися з оточення. Але радянські воїни не дали їм здійснити цей план. Велику допомогу нашим сухопутним військам подали льотчики нічних бомбардувальників «ПО-2». Вони першими освітили колони гітлерівців. При цьому особливо відзначилися комуністи — льотчик капітан В. А. Заєвський і штурман старший лейтенант В. П. Локатош³². Вся лавина гітлерівців була зустрінена сильним артилерійським вогнем. Кидаючи артилерію та спорядження, ті, що залишилися живими, продовжували рватися вперед, але там їх чекала лише смерть. Ще ніколи українська земля не бачила такого грандіозного бою з ворожими військами, як тієї зими 1944 р.

²⁷ Архів МО СРСР, ф. 409, оп. 10057, спр. 326, арк. 213, 214.

²⁸ Важнейшие операции Великой Отечественной войны, М., 1956, стор. 290.

²⁹ Архів МО СРСР, ф. 332, оп. 4948, спр. 113, арк. 19.

³⁰ Там же, ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 96.

³¹ К. Тіппельскірх. Назв. праця, стор. 354, 355.

³² Архів МО СРСР, ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 96.

Активну допомогу радянським військам при знищенні оточеного угруповання противника подавали партизанські з'єднання під командуванням В. К. Щедрова. Загін цього з'єднання, яким командував Н. А. Дудченко, 3 лютого злився з частинами 206-ї стрілецької дивізії і разом з ними вів бої до кінця операції. Два інших загони під командуванням П. Н. Могильного і Я. П. Подтикана прикривали фланг 206-ої дивізії і визволили кілька населених пунктів, у тому числі опорний пункт противника с. Бровахи³³.

17 лютого оточене угруповання противника припинило існування. Загальні втрати ворога під час усієї Корсунь-Шевченківської операції становили близько 75 тис. убитих. Наші війська знищили більше 1019 гармат і мінометів, понад 800 танків, 430 літаків, захопили у противника 141 танк, 51 самохідну гармату, 752 гармати, 41 літак і багато іншої бойової техніки ворога³⁴.

З 27 січня по 15 лютого 1944 р. 13-а і 60-а армії, що входили в 1-й Український фронт, провели Луцько-Ровенську операцію. В результаті її успішного здійснення було визволено понад 200 населених пунктів, в тому числі сім районних і два обласних центри — Луцьк і Ровно.

Розгром корсунь-шевченківського та луцько-ровенського угруповань противника дуже знесилив усю німецьку армію, яка діяла на Правобережній Україні. Радянські війська вийшли з болотисто-лісної місцевості, де важко було вести бойові дії, на територію з широко розгалуженою мережею шляхів. Війська 1-го Українського фронту нависли над північним флангом групи фашистських армій «Південь», як меч, занесений над головою ворога. Створилися сприятливі умови для наступу з метою охоплення основних сил противника на Правобережній Україні.

Гітлерівське командування надавало великого значення укріпленому плацдарму на правому і лівому березі Дніпра в районі Нікополя і Кривого Рога. Звідси противник розраховував допомогти своєму угрупованню, блокованому в Криму нашими військами. Тут була 6-а німецька армія в складі 23-х дивізій, з них 4 танкових і одна моторизована³⁵.

Перед військами 3-го і 4-го Українських фронтів було поставлено бойове завдання розгромити нікопольсько-криворізьке угруповання. Почавши наступ 30 січня 1944 р., радянські війська 8 лютого визволили великий промисловий центр м. Нікополь³⁶, а 22 лютого — м. Кривий Ріг, значний залізничний центр країни. Наші війська зайняли дуже вигідні позиції для наступу на півдні Правобережної України.

Вранці 4 березня перейшли в наступ війська 1-го Українського фронту на проскурівсько-чернівецькому напрямку. Долаючи опір ворога, танкісти 3-ої гвардійської і 4-ої танкової армій розвивають наступ у південному напрямку. 25 березня частини 10-го Уральського добровольчого корпусу разом з 6-м механізованим корпусом визволяють м. Кам'янець-Подільський³⁷. 24 березня війська 1-ої танкової армії виходять на р. Дністер в районі Заліщики, а 29 березня визволяють від ворога обласний центр України м. Чернівці.

Розгромивши гітлерівські війська в передгір'ях Карпат, 1-а танкова армія 8 квітня вийшла на державний кордон СРСР — Чехословаччина. В результаті стрімкого наступу радянським військам напри-

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 2, од. зб. 1462, арк. 31.

³⁴ Сообщения Советского информбюро, т. VI, стор. 83, 86.

³⁵ История Великой Отечественной войны..., т. 4, стор. 71.

³⁶ Газ. «Правда», 9 лютого 1944 р.

³⁷ Архів МО СРСР, ф. 323, оп. 4762, спр. 16, арк. 182.

кінці березня вдалося оточити в районі північніше Кам'янця-Подільського 1-у німецьку танкову армію і частину сил 4-ої танкової армії в складі 10 піхотних, 9 танкових, моторизованої та артилерійської дивізій³⁸. Війська 60-ої армії та 1-й гвардійський стрілецький корпус 1-ої гвардійської армії створили зовнішній фронт оточення. Але кільце навколо ворожого угруповання не було міцне, між військами існували розриви до 15 км. Підтягнувши в район Станіслава (Івано-Франківськ) 1-у угорську армію і війська з Франції, Данії, Югославії та Німеччини, противник створив ударне з'єднання і 4 квітня завдав удару на зовнішньому фронті. Перейшло в наступ і оточене угруповання, і 7 квітня обом групам вдалося з'єднатися в районі Бучач. Війська, які проривалися з оточення, мали великі втрати в живій силі і залишили всю свою бойову техніку. 16 дивізій 1-ї танкової армії були зведені в бойові групи, 3 дивізії втратили понад 60% особового складу. 1-а та 4-а ворожі танкові армії втратили в 20 дивізіях понад 50% всього особового складу³⁹.

Останнім часом в літературі існує точка зору, згідно з якою 1-у танкову армію противника не вдалося знищити тому, що командуючий 1-м Українським фронтом нібито не вжив своєчасних заходів до посилення наших військ на зовнішньому фронті оточення⁴⁰.

На нашу думку, такі звинувачення не мають достатніх підстав. Нагадаємо, що спочатку 1-а танкова армія ворога була охоплена військами 1-го Українського фронту з півночі і 2-го Українського фронту — з півдня. Відповідно до рішення Ставки 2-й Український фронт всіма своїми силами мав повернути на південь, щоб відрізати шляхи відступу 8-й та 6-й німецьким і 3-й румунській арміям. Знищення 1-ї танкової армії Ставка покладала на 1-й Український фронт, якому мала сприяти своїм наступом на захід лише 40-а армія 2-го Українського фронту.

В умовах сильно розтягнутого фронту і бездоріжжя здійснити такі складні перегруповання в надзвичайно короткий строк було дуже важко. За цих обставин війська 2-го Українського фронту, які займали охоплену позицію щодо 1-ї танкової армії ворога, більш доцільно було б перепідпорядкувати командуючому 1-м Українським фронтом. Лише в цьому разі створилися б умови для успішної ліквідації оточеного угруповання противника. До речі, і 2-й Український фронт також не міг своєчасно виконати завдання Ставки — вийти до Чорного моря і відрізати війська групи армій «А».

Такою, на наш погляд, має бути об'єктивна оцінка дій керівництва і військ Радянської Армії в цей період.

17 квітня війська 1-го Українського фронту закріпилися на рубежі на схід від Володимира-Волинського, Берестечка, Чорткова, на південний захід від Чернівців. В результаті стрімких охоплюючих ударів війська 1-го Українського фронту з допомогою частин 2-го Українського фронту оточили 21-у німецьку дивізію, але ліквідувати її не змогли. Основною причиною виходу німецького угруповання з оточення була слабка розвідка і відсутність достатньо сильних внутрішнього і зовнішнього фронтів радянських військ.

5 березня почали наступ війська 2-го Українського фронту на умансько-ботошанському напрямку. Вони повинні були у взаємодії з 1-м і 3-м Українськими фронтами розгромити 1-у танкову і 8-у армії противника, визволити Правобережну Україну і вийти на державний

³⁸ Вторая мировая война. 1939—1945, стор. 559.

³⁹ История Великой Отечественной войны..., т. 4, стор. 79.

⁴⁰ Там же.

кордон Радянського Союзу. В перший же день боїв ударне угруповання військ фронту прорвало оборону противника на ширину 35 км. У прорив було введено 2-у і 5-у гвардійські танкові армії. Наступ розвивався в загальному напрямку на Умань⁴¹.

8 березня радянські війська форсували р. Гірський Тікич. Цього ж дня з району Кіровограда в напрямку на Новоукраїнку і Первомайськ перейшло в наступ допоміжне з'єднання військ фронту⁴².

10 березня радянські війська визволили Умань, завершивши цим розгром умансько-христинівського угруповання ворога. З 5 по 10 березня наші війська розширили прорив до 175 км по фронту і просунулися вперед на 70 км. Противник втратив тільки вбитими понад 20 тис. солдатів і офіцерів. Радянські війська захопили понад 500 танків і самохідних гармат, близько 600 польових гармат і понад 12 тис. автомашин⁴³.

Долаючи бездоріжжя і відбиваючи часті контратаки гітлерівців, змитаючи противника на своєму шляху, радянські війська швидко просувалися до державного кордону. З 14 по 18 березня вони форсували Дністер. У цей час до р. Південний Буг у його нижній течії вийшли війська 3-го Українського фронту. Щоб допомогти цим військам, Ставка Верховного Головнокомандування 18 березня наказала спрямувати основні сили 2-го Українського фронту на південь і почати наступ у межиріччі Дністра й Прута в напрямку Бендер, Тирасполя, вийти до берегів Чорного моря і не допустити відходу військ 8-ї та 6-ї німецьких армій за Дністер.

Продовжуючи розвивати наступ на ясьсько-кишинівському напрямку, війська 2-го Українського фронту 26 березня на 85-кілометровій ділянці вийшли на державний кордон СРСР з Румунією по р. Прут⁴⁴. Цей день увійшов яскравою сторінкою у героїчний літопис Великої Вітчизняної війни. «Ось він перед нами,— писала наступного дня газета «Правда»,— довгожданий, тричі бажаний державний кордон нашої Батьківщини, тридцять три місяці тому потоптаний ворогом. З нашого кордону ми побачимо тепер долини й села Румунії. Здрастуй, рубіж рідної землі!»⁴⁵.

Таким чином, Радянська Армія перенесла свої бойові дії за межі нашої землі.

Немеркнучою славою вкрили себе радянські війська при визволенні Миколаєва. 55 моряків 384-го батальйону морської піхоти та 12 воїнів однієї з стрілецьких частин під командуванням старшого лейтенанта К. Ф. Ольшанського на рибальських човнах в ніч на 26 березня висадилися в миколаївському порту, щоб бойовими діями в тилу ворога полегшити військам фронту визволення міста. Три батальйони піхоти, гармати й танки кинули гітлерівці проти радянських воїнів. Герої трималися до підходу наших військ. Радянський уряд високо оцінив їх дії. Всім 67 воїнам було присвоєно звання Героя Радянського Союзу⁴⁶.

На одеському напрямку війська лівого крила і центру 3-го Українського фронту, долаючи опір противника, продовжували наступ і 10 квітня визволили Одесу, важливий порт на Чорному морі⁴⁷.

⁴¹ Архів МО СРСР, ф. 320, оп. 4522, спр. 35, арк. 103.

⁴² Там же, ф. 322, оп. 4948, спр. 155, арк. 16, 17.

⁴³ Там же, ф. 327, оп. 4999, спр. 113, арк. 5.

⁴⁴ Вторая мировая война. 1939—1945, стор. 562.

⁴⁵ Газ. «Правда», 27 березня 1944 р.

⁴⁶ Музей Чорноморського флоту. НВ 2744.

⁴⁷ Сообщения Советского информбюро, т. VI, стор. 176.

Таким чином, в результаті проведення грандіозного наступу взимку та весною 1944 р. радянські війська завдали тяжкої поразки одному з найбільших стратегічних угруповань ворога — групами німецьких армій «Південь» та «А» і закінчили визволення Правобережної України і значної частини Молдавії. Вони вийшли на державний кордон СРСР на відстані понад 400 км і перенесли бойові дії на територію Румунії. Радянська Армія повернула країні металургійну базу півдня, руду Кривого Рога і Нікополя, родючі землі між Дніпром і Прутом, важливі порти на Чорному морі — Одесу і Миколаїв.

Велику допомогу радянським військам подали українські партизани, які згідно із спільним планом ЦК КП(б)У та Українського штабу партизанського руху відрізали ворогові шляхи відступу, пошкоджували його комунікації й зв'язок, рятували радянських людей від фашистського рабства. Понад 70 тис. партизанів, які об'єдналися в 363 загони, діяли на території Правобережної України в цей період⁴⁸.

В результаті перемоги радянських військ змінилася стратегічна обстановка на південному фланзі радянсько-німецького фронту. Успішно виконавши завдання по розгрому та вигнанню ворога з Правобережної України, війська 1, 2 і 3-го Українських фронтів перейшли до оборони з метою підготовки нових наступальних операцій.

Вступ радянських військ на територію Румунії і вихід на підступи до кордонів Угорщини ще більше поглиблювали політичну кризу гітлерівської коаліції.

В результаті розгрому німецько-фашистських військ на Правобережній Україні і особливо після визволення Одеси створилися сприятливі умови для визволення Криму. Це завдання покладалося на війська 4-го Українського фронту, Окремої Приморської армії (ОПА) з допомогою Чорноморського флоту й Азовської військової флотилії. Всього тут було сконцентровано 32 радянські дивізії і дві бригади, близько 470 тис. чоловік, 5 982 гармати та міномети, 559 танків, 1 250 літаків⁴⁹.

Противник мав у Криму 12 дивізій, які нараховували більше 195 тис. солдатів і офіцерів. На їх озброєнні було близько 3 600 гармат і мінометів, понад 200 танків і штурмових гармат та 150 літаків, які входили до складу 17-ої армії⁵⁰.

План Кримської наступальної операції зводився до того, щоб навальними ударами військ 4-го Українського фронту з півночі і ОПА — з керченського плацдарму у взаємодії з авіацією та флотом зламати оборону противника і, розвиваючи наступ на Сімферополь та Севастополь, розколоти вороже угруповання й знищити його частинами. Радянські війська значно переважали противника чисельністю й озброєнням. Але німецькі з'єднання мали тут міцну систему укріплень, а наші війська — вкрай обмежені за розмірами плацдарми. Зважаючи на це, німецьке командування розраховувало вести тривалу оборону Криму з тим, щоб притягти максимальну кількість радянських військ на цю дільницю і таким чином затримати їх наступальні операції на інших дільницях радянсько-німецького фронту. Вранці 8 квітня 1944 р. після дводенного артилерійського обстрілу позицій противника війська 4-го Українського фронту перейшли в наступ і на кінець дня 10 квітня на каранкінському і томашівському напрямках прорвали оборону противника на всю її оперативно-тактичну глибину. На світанку 11 квіт-

⁴⁸ П. П. Андреев. Коммунистическая партия в период Великой Отечественной войны. М., 1959, стор. 132, 133.

⁴⁹ История Великой Отечественной войны..., т. 4, стор. 89.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 313225, спр. 455, арк. 119—121.

ня в прорив було введено 19-й танковий корпус, який, наступаючи у південному напрямку, вже о 14 годині визволив Джанкой⁵¹ і створив загрозу оточення частин 5-го армійського корпусу німців, що тримав оборону на Керченському півострові.

В ніч з 22 на 23 квітня противник відводив свої війська з Керченського півострова. Частини ОПА почали рішуче переслідувати його і вночі 12 квітня визволили Феодосію, 13 квітня — Старий Крим, Карасубазар. Тут вони з'єдналися з частинами 4-го Українського фронту. 13 квітня частини 19-го танкового корпусу визволили Євпаторію, Сімферополь та інші населені пункти. На 16—18 квітня частини 4-го Українського фронту і ОПА вийшли до міцних укріплень Севастопольського оборонного району, де зустріли запеклий опір ворога й самі перейшли до оборони.

Подаючи допомогу радянським військам у визволенні Криму, партизани здійснювали сміливі напади на комунікації противника в глибоких тилах; вони всіляко сприяли розгрому фашистських військ, швидкому просуванню радянських частин. У квітні 1944 р. кримські партизани знищили 4 377 ворожих солдатів і офіцерів, підбили 7 танків, 16 гармат, 234 автомашини, захопили 17 гармат, 172 автомашини і багато іншої військової техніки. Близько 3 тис. партизанів влилися в ряди Радянської Армії і брали участь у боях за Севастополь⁵². Знову почавши наступ 5 травня, радянські війська 9 травня здобули місто, а 12-го — завершили визволення всього Криму. Загальні втрати противника за всю Кримську операцію становили понад 130 тис. чоловік, 2 029 гармат, 1 117 мінометів, 5 719 автомашин, 123 танки і самхідні гармати та багато іншої бойової техніки. Крім того, під час евакуації противника через море наша авіація і флот знищили близько 25 тис. ворожих солдатів і офіцерів⁵³.

Перемога радянських військ у Криму мала важливе воєнно-політичне значення. Було ліквідовано великий стратегічний плацдарм противника на Чорному морі. Розгром 17-ої німецької армії в Криму дозволив радянському командуванню перекинути значну частину військ на інші ділянки радянсько-німецького фронту. Чорноморському флоту було повернено першокласний порт Севастополь, куди він і перебазувався з портів Чорноморського узбережжя Кавказу. Розгромом німецьких військ у Криму було завдано нового нищівного удару фашистській Німеччині.

В результаті величезних втрат, що їх зазнали ворожі війська під час зимової кампанії 1944 р. на радянсько-німецькому фронті, вся гітлерівська воєнна коаліція опинилася на грані повного розвалу.

Радянська армія влітку 1944 р. займала вигідну стратегічну позицію і мала істотні переваги над противником в силах і засобах, що дозволяло їй розгорнути нові широкі наступальні операції з метою повного відновлення державного кордону СРСР і визволення народів Європи від фашистського рабства. Згідно з планом Ставки ВГК на літо 1944 р. наші війська мали розгромити групу армій «Центр» і «Північна Україна», визволити Білорусію і Західну Україну.

У липні 1944 р. війська 1-го Українського фронту під командуванням Маршала Радянського Союзу І. С. Конєва почали готуватися до проведення наступальної операції з метою розгрому ворожого угруповання «Північна Україна», визволення Західної України і подання допомоги братньому польському народові.

Успіхи радянських військ у Білорусії в липні 1944 р. і в зв'язку

⁵² Партийний архів Кримської області, ф. 156, оп. 156, од. зб. 2924, арк. 1.

⁵³ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 313225, спр. 455, арк. 187.

з цим відтягнення значних сил противника з смуги 1-го Українського фронту (три танкові і три піхотні дивізії) створювали сприятливі умови для переходу в наступ радянських військ на львівському напрямку. Перед початком наступу 1-го Українського фронту група армій «Північна Україна» мала 34 піхотні, 5 танкових, одну моторизовану дивізію і дві піхотні бригади, всього понад 600 тис. чоловік, 900 танків і штурмових гармат, 6300 гармат і мінометів, 700 літаків, які входили до складу 6-го повітряного флоту⁵⁴. Це було одне з найбільших угруповань противника на радянсько-німецькому фронті.

Війська 1-го Українського фронту, в свою чергу, були значно посилені. Перед наступом у частинах фронту разом з тилловими службами і допоміжними військами було 1 млн. 200 тис. чоловік; гармат і мінометів калібру 76 мм і вище — 13 079; танків і самохідних гармат — 2 200, літаків — 3 тис. Таким чином, нашому командуванню вдалося досягти переваги над противником у живій силі, танках і артилерії в 1,5—2 рази, в авіації — в 4 рази⁵⁵. Зосередження такої кількості людей і техніки на одному фронті — переконливий доказ зростання могутності Радянської держави в ході війни.

Напередодні наступу було проведено велику підготовчу роботу. Вранці 13 липня 1944 р. війська фронту перейшли в наступ, а на кінець дня 18 липня радянські частини прорвали оборону противника на глибину 60 км і вийшли до м. Львова. 1-а танкова армія завдала сильного удару по ворогу і 18 липня зайняла плацдарм на західному березі Західного Буга в районі Добросина. Передові частини армії перейшли державний кордон СРСР і вийшли на територію Польщі⁵⁶. Завдяки сміливому маневру танкістів 3-ої гвардійської танкової армії і кавалеристів 1-го гвардійського кавалерійського корпусу в районі на захід від м. Броди було оточено 8 дивізій противника⁵⁷.

22 липня в результаті зосереджених ударів авіації і наземних військ опір оточеного угруповання ворога було ліквідовано, знищено понад 38 тис. солдатів і офіцерів, взято в полон більше 17 тис. чоловік, захоплено 1100 гармат і мінометів різного калібру, 1500 автомашин та багато іншої бойової техніки і зброї⁵⁸.

Гітлерівське командування перегрупувало свої війська з станіславського та львівського напрямків, але не могло зупинити дальшого просування нашої армії.

Сміливо й мужньо бились радянські війська за визволення Західної України. Безсмертний подвиг Олександра Матросова повторив у цих боях рядовий Сергій Іванов⁵⁹.

Продовжуючи наступ, війська 1-го Українського фронту 29 липня вийшли на р. Віслу, форсували її і захопили великий плацдарм оперативного значення в районі Сандомира. Війська лівого крила фронту визволили міста Дрогобич та Борислав і продовжували свій нестримний рух в напрямку Ужгорода, Мукачєвого, щоб захопити перевали через Карпати⁶⁰.

Радісно зустрічали радянських воїнів, які визволяли західні області України, місцеві жителі. Вони активно допомагали їм будувати мости, ремонтувати шляхи, доглядати за пораненими. Населення за-

⁵⁴ История Великой Отечественной войны..., т. 4, стор. 206.

⁵⁵ И. С. Конев. Завершение освобождения Советской Украины и выход на Вислу, «Военно-исторический журнал», 1964, № 7, стор. 5.

⁵⁶ Архів МО СРСР, ф. 361, оп. 6079, спр. 286, арк. 197.

⁵⁷ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 109, арк. 269.

⁵⁸ История Великой Отечественной войны..., т. 4, стор. 214.

⁵⁹ Газ. «За счастье Родины», 28 липня 1944 р.

⁶⁰ Вторая мировая война. 1939—1945, стор. 600.

хідних областей України з честю витримало суворі випробування війни. Український народ зберіг і проніс через усі муки та злигодні любов і вірність Комуністичній партії, Радянському уряду, армії-визволительці.

В результаті літнього наступу радянські війська досягли значних стратегічних успіхів. Вони розгромили німецько-фашистську групу армії «Північна Україна», визволили Західну Україну та південно-східні райони Польщі. Створилися сприятливі умови для проведення наступальних операцій у Південній Польщі, Чехословаччині.

В середині жовтня 1944 р., поновивши наступ, війська 4-го Українського фронту повністю завершили визволення Української Радянської Соціалістичної Республіки від гітлерівських загарбників.

Радянські дивізії вступили на територію Чехословаччини, визволили десятки населених пунктів цієї країни⁶¹.

Блискучі перемоги Радянської Армії в 1944 р. сприяли посиленню збройної боротьби в окупованих гітлерівцями країнах. Всьому світові стало ясно, що Радянський Союз один спроможний розгромити фашистську Німеччину. Це примусило уряди США й Англії активізувати свої дії щодо відкриття другого фронту. Навесні 1945 р. створилися умови для остаточного розгрому ворога на його власній території.

Радянська Армія здійснила свою величну місію, врятувавши людство від фашистської загрози.

⁶¹ Газ. «Правда Украины», 21 жовтня 1944 р.

В. І. КЛОКОВ

ДОПОМОГА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ЗАРУБІЖНОМУ РУХОВІ ОПОРУ

Характерною особливістю другої світової війни була небачена в історії масова участь цивільного населення в боротьбі проти фашистських поневолювачів — могутній багатомільйонний рух Опору. Одним з вирішальних факторів могутнього розвитку цього руху були перемоги Радянської Армії та героїчний приклад радянських партизанів і підпільників.

Єдність мети надала рухові Опору інтернаціонального характеру. Це виявилось в участі багатьох тисяч представників народів різних країн в антифашистській боротьбі та в безкорисливій матеріальній підтримці її з боку Радянського Союзу, зокрема, в безпосередній допомозі українського народу партизанській боротьбі в сусідніх країнах.

Умови для розвитку збройних форм боротьби поневолених народів Європи значно поліпшилися з наближенням фронту до кордонів Чехословаччини й Угорщини, в результаті перемог Радянської Армії та активної діяльності антифашистських організацій на початку 1944 р. Виникли більші можливості для подання Радянським Союзом безпосередньої допомоги руху Опору в сусідніх країнах. Перетворити ці можливості в дійсність ЦК ВКП(б) доручив в основному ЦК КП(б)У та Українському штабу партизанського руху (УШПР), які мали уже великий досвід в організації партизанської боротьби в тилу ворога.

Подання допомоги рухові Опору в цей період диктувала сприятлива для розвитку збройних форм боротьби політична обстановка в тилу німецько-фашистських окупантів.

Так, політична обстановка того часу в Польщі — створення Крайової Ради Народової (КРН) — загальнопольського органу по керівництву антифашистською боротьбою — сприяла як активізації польського руху Опору, так і об'єднанню дій польських і радянських партизанів, а наближення лінії фронту й переміщення радянських партизанських загонів ближче до польського кордону значно полегшило подання допомоги нашої країни польському партизанському руху, який на цей час набув широкого розмаху, зброєю і боеприпасами.

Командування загонів Армії Людової (АЛ) Люблінського воеводства встановило зв'язок з українським партизанським з'єднанням Двічі Героя Радянського Союзу О. Ф. Федорова. Саме в ті дні командуючий загонами АЛ Мечислав Мочар писав О. Ф. Федорову: «Щоб піднести боротьбу до рівня вимог сьогоднішнього дня, нам потрібна деяка допомога, а саме, ми б просили: зброї, особливо автоматичної і мінометів; вибухівки для залізничних операцій; радіостанцію й радиста для встановлення тісного зв'язку з командуванням дивізії 0015 (такою

була шифрована назва Чернігово-Волинського з'єднання О. Ф. Федорова); допомоги живою силою в кількості двох батальйонів, щоб зміцнити наші слабі ділянки»¹.

Про це прохання О. Ф. Федоров сповістив Український штаб партизанського руху і одночасно надіслав польським товаришам партію зброї й вибухових матеріалів. А 18 лютого за рішенням ЦК КП(б)У і УШПР сформована з 370 партизанів-поляків федорівського з'єднання бригада ім. Ванди Василевської одержала наказ про вихід на територію Польщі і на початку березня вже розгорнула бойові дії.

Великою допомогою польським загонам АЛ на початку 1944 р. був вихід за р. Західний Буг двох радянських партизанських з'єднань. 9 лютого вийшла в Польщу дивізія ім. С. А. Ковпака під командуванням П. П. Вершигори, яка до 19 березня діяла разом з бойовими загонами АЛ, завдавши ворожому гилу ряд нищівних ударів². У другій половині березня зробило короточасний рейд по польській території інше велике з'єднання українських партизанів під командуванням М. І. Наумова.

У зв'язку з діями цих з'єднань на території Польщі керівництво партизанським рухом на Україні в телеграмі Верховному Головнокомандуванню від 15 березня 1944 р. просило дозволу на подання ефективнішої допомоги польським загонам АЛ, а також запропонувало створити на території Радянського Союзу Польський штаб партизанського руху. В телеграмі говорилося, що в зв'язку з скороченням тимчасово окупованої ворогом території України можливість маневрування партизанських з'єднань зменшувались, що перешкоджало їм завдавати ефективних ударів по ворожих комунікаціях³.

Отже воєнна обстановка і необхідність подання безпосередньої практичної допомоги руху Опору польського народу настійно вимагали перенесення бойової діяльності українських партизанів на територію Польщі і посилення їхньої допомоги польському руху Опору.

В результаті переговорів між Радянським урядом і делегацією КРН на початку 1944 р. було вирішене також питання про допомогу польським партизанам, а саме, про надіслання досвідчених інструкторів мінно-підривної справи, радистів, а також зброї⁴. Виникла реальна можливість перенесення бойових дій радянських партизанів на польську територію, щоб завдати ефективних ударів по комунікаціях німецько-фашистських військ.

3-го квітня 1944 р. рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) та постановою Державного Комітету Оборони СРСР був створений Польський штаб партизанського руху, в розпорядження якого перейшли діючі на Україні польські партизанські формування загальною кількістю 1863 чоловіка, а також уся зброя й 11 ліній зв'язку 12-ти польських партизанських загонів і 3-х батальйонів⁵.

На 1 червня 1944 р. Польський штаб партизанського руху був повністю укомплектований 133 працівниками. Очолив його Олександр Завадський — пізніше голова Державної Ради Польської Народної Республіки. На допомогу польським товаришам УШПР виділив 18 штабних працівників і спеціалістів радіозв'язку, допоміг організувати спе-

¹ Польський військово-історичний архів — Е 1206/1—3, 3 рапорта № 34 командування ГЛ.

² W. Zebolow. Kronika Ukrainskiej dywizii partyzantskiej («Wojskowy Przegląd Historyczny», Warszawa, 1960, № 4).

³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 63, оп. 63—1, спр. 118, арк. 39.

⁴ М. Спихальский. О польско-советском боевом содружестве, «Военно-исторический журнал», 1960, № 1, стор. 37.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—1, спр. 1, арк. 111.

ціальну школу командних партизанських кадрів, де навчалося 1500 чоловік, а також передав необхідне матеріально-технічне забезпечення: 40 вантажних і 18 легкових автомашин, два транспортних літаки, три літаки У-2, зброю, засоби зв'язку, обмундирування, медикаменти.

Польські партизанські загони, забезпечені всім необхідним для дій у тилу ворога, вийшли на територію Польщі, і уже влітку Польський штаб партизанського руху керував боротьбою 2 тис. народних месників⁶.

На кінець 1944 р. польські партизани отримали від командування Радянської Армії 4270 автоматів, 8600 гвинтівок, 234 кулемета, 52 міномета, 137 протитанкових гвинтівок, понад 120 т вибухівки, боєприпаси, обмундирування, продовольство й продукти харчування. На переданих Польському штабу літаках у тил ворога було переправлено 296 чоловік — 12 польських організаторських партизанських груп, які на новому місці встановили тісний зв'язок з керівництвом АЛ і, забезпечені всім необхідним з боку Радянського Союзу, скоро виростили у великі партизанські загони й бригади⁷. Це була серйозна допомога майже сорокатисячній Армії Людовій.

Для подання допомоги загонам АЛ разом з польськими партизанами за р. Західний Буг протягом березня—червня 1944 р. вийшли 15 українських партизанських загонів і з'єднань загальною чисельністю 4400 чоловік, причому іноді число партизанів перевищувало 5 тис. Тільки за березень—травень 1944 р. вони пустили під укіс 53 фашистські залізничні ешелони і 4 бронепоезда, висадили в повітря 12 залізничних і 14 шосейних мостів, 20 складів, 149 автомашин, підбили й спалили 38 танків і бронемашин⁸. Так діяли загони і з'єднання під командуванням Б. Г. Шангіна, В. Г. Чепіги, І. О. Артюхова, В. М. Яремчука, Л. Ю. Беренштейна, С. А. Санкова, М. Я. Наделіна, Г. В. Ковальова та ін.

Крім загонів і з'єднань, надісланих УШПР, у Польщі діяли радянські загони В. В. Банова, М. А. Прокопюка, В. О. Карасьова, В. П. Яромова, а також загони, створені радянськими патріотами — втікачами з фашистської каторги. Загалом, за даними одного з учасників партизанської боротьби на Україні, Польщі й Чехословаччини польського історика Станіслава Вронського загальна чисельність радянських партизанів у Польщі в 1944 р. досягала 12 тис. чоловік⁹.

Вихід радянських партизанів за р. Західний Буг сприяв значному зростанню партизанського руху в східних районах Польщі. Про це свідчило серйозне непокоєння місцевих фашистських властей. Так, наприклад, працівник поліції безпеки й СД Білгорайського округу Шмідт 7 травня 1944 р. сповіщав командування безпеки і СД дистрикту Люблін: «Шкода, заподіяна великими російськими бандами німецькому транспорту й німецьким інтересам, надзвичайно велика. В районі великих лісів, де діють російські банди, вже не існує німецька управа і влада. Тут сільськогосподарські роботи ведуться нормально, в той час як у районах, що перебувають під німецькою владою, вказані вище роботи зриваються. Волосні управи пішли в Тарноград, де їхня діяльність чисто теоретична...»¹⁰.

Навіть тенденційний тон подібних донесень дає уяву про зміцнення дружніх зв'язків радянських партизанів з польським населенням,

⁶ Історичні зв'язки слов'янських народів, К., 1956, стор. 74.

⁷ Wojskowy Przegląd Historyczny, Warszawa, 1962, № 22, стор. 394, 395, 399.

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—1, спр. 1, арк. 112.

⁹ Люди, факти, розмышлення, М., 1963, стор. 202.

¹⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 9, 14, спр. 1665, арк. 29—33.

про безсилля фашистських властей припинити дальше зростання руху Опору.

Створення Крайової Ради Народової і допомога Радянської країни польському партизанському руху відіграли важливу роль у згуртуванні й зміцненні справді патріотичних сил Польщі. Уже в перші місяці 1944 р. активні бойові дії вели не одиниці, як було доти, а десятки великих загонів АЛ. Їхні ряди безперервно поповнювалися робітниками, селянами й цілими загонами «батальйонів хлопських», що виходили з-під впливу польського емігрантського уряду в Лондоні, хоч цей уряд і намагався всіма силами відвернути народні маси від активної боротьби проти окупантів.

З весни 1944 р. було встановлено безпосередній радіозв'язок між загонами АЛ і радянським тилом, і з того часу літаки регулярно привозили польським партизанам радянську зброю і боеприпаси. Тільки УШПР надіслав у польські партизанські загони дев'ять транспортних літаків із зброєю. Чимало зброї посилали в Польщу штаби фронтів Радянської Армії¹¹.

Добре озброєні й забезпечені всім необхідним загони АЛ значно активізували партизанську боротьбу. Особливо відчутною вона стала в південних районах Люблінського воєводства, де тільки у лісових масивах на середину 1944 р. число партизанів перевищувало 10 тис. чоловік¹², які бойовими діями витіснили окупантів з сільської місцевості. «Фактично третина Люблінського дистрикту випала з-під контролю німецької адміністрації,— писав з цього приводу німецький генерал-губернатор Ганс Франк.— Ні адміністрація, ні виконавчі органи тут не халяї. Німецька поліція може здійснювати свої функції в цих районах не інакше, як силами не менше полку». Таке безсилля звучить і у визнаннях секретаря генерал-губернаторства Белера: «Ми стоїмо перед фактом, що уже протягом кількох місяців і протягом невизначеного часу в майбутньому неможливо розраховувати на будь-яке продовольче постачання з двох дискриктів: Галицького, який сам потребує сільськогосподарських продуктів, і Люблінського, який зовсім припинив постачання. Зараз важко визначити, де в цих дискриктах кінчається влада вермахту і починається влада росіян. Вказані території не можна більше використовувати для потреб німецької імперії»¹³.

На початку червня 1944 р. фашисти, зібравши величезні сили, зробили спробу знищити радянських і польських партизанів на Люблінщині. Майже місяць тривали запеклі бої в Ліпських, Яновських і Білгорайських лісах. Однак намагання майже 20-тисячного угруповання регулярних військ і поліції покінчити з двома тисячами радянських і польських партизанів закінчилося провалом планів гітлерівського командування. На початку липня воно зняло блокаду лісів.

Під час цих боїв, коли у партизанів вичерпувалися боеприпаси, допомога приходила з Радянської країни. Самі тільки загони, які діяли в смугі 1-го Українського фронту, отримали від УШПР тонну вантажу із зброєю, боеприпасами та вибухівкою. Значна частина з переправлених за кордон 5-ти т вантажу в липні 1944 р. також припала на долю партизанських загонів, які діяли в Польщі.

У другій половині 1944 р. більшість польських і радянських партизанів завдавала ударів ближчим тилам гітлерівських військ, допо-

¹¹ W. T u s z y n s k i. Walki partizanskie w lasach Lipskich, Janowskich i Puszczy Solskiej. Warszawa, 1954, стор. 19.

¹² Там же, стор. 115.

¹³ Люди, факти, размышления, стор. 13, 14.

магаючи Радянській Армії визволити польські міста і села. Яскраві сторінки бойової співдружності польських і радянських партизанів та подання їм допомоги з Радянського Союзу в той період відводить у своїх спогадах колишній керівник Ровенського підпілля Т. Ф. Новак¹⁴, який з допомогою керівництва загонами АЛ сформував у Келецькому воеводстві дві інтернаціональні (основну масу становили росіяни) бригади: «Перемога» і «Свобода» — загальною чисельністю близько 700 чоловік.

Ці бригади мали двосторонній зв'язок з УШПР і регулярно отримували зброю, боеприпаси і вибухівку з Радянського Союзу. Ще до переходу лінії фронту в жовтні 1944 р. партизани цих бригад пустили під укіс 15 ворожих ешелонів, висадили в повітря сім залізничних і шосейних мостів та вбили й поранили майже 4 тис. фашистських солдатів і офіцерів.

З середини 1944 р. УШПР велику увагу приділяв розвитку партизанської боротьби чехословацького народу. На цей час у чехословацькому русі Опору стався різкий перелом у бік активного розгортання збройних форм боротьби: в результаті активної діяльності чехословацьких комуністів маси цивільного населення були готові піднятися на збройне повстання проти гітлерівців. Керівництво повстанням мали забезпечити підпільні організації руху Опору — національні комітети, що широкою мережею діяли по всій країні. Однак для розгортання бойових дій ще не вистачало досвідчених командирських кадрів. Отже ЦК КПЧ звернувся до ЦК КП(б)У з проханням подати практичну допомогу в підготовці таких кадрів. З таким же проханням звернулися до ЦК КП(б) України угорські й румунські комуністи.

17 червня 1944 р. ЦК КП(б)У спеціальною постановою доручив УШПР вести всю роботу по допомозі партизанському рухові в Чехословаччині, Угорщині й Румунії і передачі народам цих країн досвіду боротьби українських партизанів. ЦК компартій Чехословаччини, Угорщини й Румунії надіслали в УШПР своїх представників, завданням яких було: участь у розробці планів подання допомоги партизанському руху в цих країнах, підбір кадрів для партизанських груп, проведення навчальної роботи й участь у підготовці цих груп до десанту в тил ворога¹⁵.

Ще до цієї постанови у відповідь на прохання представників зарубіжних компартій чехи, словаки, угорці й румуни, які прибували в УШПР, проходили підготовку в Школі особливого призначення (ШОП), яка мала вже дворічний досвід підготовки кадрів партизанських командирів, спеціалістів мінно-підривної справи й радистів. Уже в травні 1944 р. в ШОП УШПР прибуло 145 чехів, словаків і закарпатських українців, 89 угорців, 27 румунів і 14 югославів¹⁶. Це були переважно слухачі антифашистських шкіл, створених у таборах військовополонених, солдати й офіцери чехословацької військової частини в СРСР та колишні бійці радянських партизанських загонів. Відбирали і направляли їх на навчання представники ЦК братніх компартій у УШПР.

На 1 серпня 1944 р. в Школі особливого призначення пройшли курс навчання 507 іноземців. Всього було підготовлено для партизанських дій 110 чехів і словаків, 660 угорців і 89 румунів. З травня по серпень УШПР забезпечив підготовку здійснення десанту 30 угорських, чехословацьких і румунських організаторських партизанських

¹⁴ Т. Новак. АЛ, Львів, 1962 р.

¹⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62. оп. 62—1, спр. 1, арк. 114; оп. 62—17, спр. 17, арк. 21.

¹⁶ Там же, оп. 62—17, спр. 1, арк. 12, 13.

груп у тил ворога¹⁷. До жовтня в тил ворога було переправлено 49 груп загальною чисельністю 787 чоловік. Дальше посилення організаторських груп здійснювали головним чином представництва УШПР при Військових Радах фронтів. Так, тільки з 1-го Українського фронту було переправлено в тил ворога 23 такі групи загальною чисельністю 347 чоловік¹⁸.

У жовтні 1944 р. створені на базі організаторських груп партизанські загони в Румунії, Угорщині і переважно в Чехословаччині нараховували понад 17 тис. чоловік. Для них лише УШПР надіслав повітряним шляхом 46,5 т зброї і боєприпасів¹⁹.

Допомога радянської країни чехословацькому рухові Опору прийшла у вирішальні дні масового розвитку збройної боротьби народом країни за визволення. На початку серпня Радянська Армія впритул підійшла до кордонів Чехословаччини. Гітлерівські війська змушені були спішно відступати з Трансільванії та Західної України. Однак у Словаччині гітлерівці намагалися силами словацької армії утримати свої позиції, оскільки через цю країну пролягали шляхи сполучення, які зв'язували німецько-фашистські військові частини, розташовані в Угорщині, Румунії та Чехословаччині. Проте наближення фронту до кордонів Чехословаччини викликало таке піднесення антифашистського руху, що він поширився і на армію.

Небажання словацьких солдатів воювати проти своїх радянських братів яскраво виявилось в провалі намагань братіславських властей ліквідувати на початку серпня переправлені туди перші радянсько-чехословацькі організаторські партизанські групи, коли словацькі солдати уникали сутичок з партизанами, а часто просто переходили на їхній бік²⁰.

Фашистське командування почало концентрацію своїх військ на словацьких кордонах і захопило ряд населених пунктів у східній частині країни. Про це ще 21 серпня повідомляли командири діючих там організаторських партизанських груп²¹. Поповзли чутки про окупацію, і словацький народ відчув наближення вирішального моменту своєї долі. Обстановка, що складалася, вимагала прискорення підготовки збройного повстання проти фашистських правителів країни до введення німецьких військ.

Активна збройна боротьба в тилу повністю відповідала національним інтересам чехів і словаків, у ній вони вбачали свій інтернаціональний обов'язок: «Тепер, у нинішній фазі війни,— писав тоді голова ЦК КПЧ Клемент Готвальд,— йдеться не про боротьбу в загальному розумінні, а насамперед про те, щоб повною широтою розгорнулася одна з найактивніших форм боротьби — боротьба збройна, боротьба збройних дружин і партизанських загонів»²².

Наприкінці серпня 1944 р. підпільні національні комітети почали захоплювати владу в багатьох містах і селах Східної і Середньої Словаччини. Тисячі словацьких солдатів були готові повернути зброю проти фашистських правителів.

У цей вирішальний момент переходу до масового збройного виступу неocenенну допомогу чехословацькому народу подала Радянська країна. 27 липня 1944 р. в Середню Словаччину був здійснений десант першої організаторської групи УШПР під командуванням П. А. Величка. 9 серпня на її базу приземлилася друга група під командуван-

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, оп. 62—17, спр. 17, арк. 21-6, 21-в.

¹⁸ Там же, ф. 62, оп. 62—1, спр. 24, арк. 83, 84.

¹⁹ Там же, ф. 62, оп. 62—1, арк. 121, 134.

²⁰ Jirži Doležal. Slovenské národné povstanie, Praha, 1954, стр. 92.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—2, спр. 152, арк. 16, 17.

ням О. С. Єгорова, 16 серпня — група Є. П. Волянського. У Східну Словаччину в район м. Пряшева представництво УШПР при Військовій Раді 1-го Українського фронту десантувало партизанські групи А. А. Сніжинського, О. П. Мартинова й К. Г. Іванова. В ніч на 5 серпня з Польщі в Східну Словаччину вийшло з'єднання під командуванням В. О. Карасьова, а за ним — загони В. А. Квітинського і Л. Ю. Беренштейна. З Закарпатської України прийшли загони О. Г. Курова й Маслова. 26 серпня польсько-словацький кордон перейшло велике українське партизанське з'єднання М. І. Шукаєва²³.

Населення Словаччини забезпечувало всіх прибулих продуктами харчування й одягом. Одразу ж встановлювалися зв'язки між партизанами й місцевим антифашистським підпіллям²⁴. Вичерпну характеристику ставлення словаків до радянських партизанів дав начальник УШПР: «Перекинуті в Словаччину в середині липня 1944 р. перші партизанські загони знайшли підготовлену основу для розвитку партизанського руху. Вони знайшли сильні комуністичні організації, які разом з іншими демократичними організаціями згуртували навколо себе патріотично настроєні елементи і піднімали їх на боротьбу з ворогом... Народ і армія тепло, з ентузіазмом зустріли радянських партизанів. Швидко росли нові й нові загони чехословацьких партизанів». На кінець серпня їх чисельність перевищила 8 тис. чоловік²⁵.

До 29 серпня місцеві національні комітети фактично стали хазяями Середньої Словаччини. У визволених районах вони спиралися на партизанські загони, народну міліцію, підрозділи словацької армії, які повстали. Радіостанція словацького міста Банська Бистриця 29 серпня сповістила світ про початок збройного повстання словацького народу. Влада у визволеному районі перейшла до рук Словацької Національної Ради, серед найбільш боездатних частин, які охороняли цей район від вторгнення гітлерівців, були чехословацькі бригади О. С. Єгорова, П. А. Величка, Ернеста Беліка, Є. П. Волянського й Теодора Пола, які виростили з організаторських груп УШПР. Разом з словацькими партизанами на сході країни стримували натиск двох гітлерівських дивізій з'єднання й загони В. О. Карасьова, М. І. Шукаєва, В. А. Квітинського, Л. Ю. Беренштейна, О. П. Мартинова, М. А. Прокопюка. Загалом у загонах словацьких партизанів воювало понад 2 тис. радянських людей.

Відстоюючи визволений район, партизани протягом двох місяців висадили в повітря 283 військових ешелона, 100 залізничних і шосейних мостів, вбили й поранили 40 тис. ворожих солдатів і офіцерів²⁶. Це було значною допомогою словацького народу Радянській Армії.

Наприкінці жовтня 1944 р. фашистам удалося ліквідувати визволений район у Середній Словаччині. Та це їм не дало полегшення. На боротьбу з партизанами, які безупинно виводили з ладу військові комунікації, потрібні були значні військові сили. В листопадовому зведенні 1944 р. гітлерівське командування повідомляло, що в Словаччині не припиняють дії дві дивізії СС, бригада СС «Дерлівангер», полешена 148-а дивізія «Татри», п'ять протипартизанських заслонних батальйонів та інші частини. В районі міст Тренчин і Топольчани спішно формувалися ще дві дивізії фольксштурму²⁷.

Незважаючи на це, партизани, дії яких координувалися підпіль-

²² Klement Gottwald. Spisy, XII, Praha, 1955, стор. 285, 286.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—2, спр. 71, арк. 13.

²⁴ Slovenské narodné povstanie, Bratislava, 1954, стор. 74.

²⁵ Архів Інституту історії партії Словаччини, č. 1954/542.

²⁶ J. Doležal. Назв. праця, стор. 205.

²⁷ М. Гиско. Словацкое народное восстание, Братислава, 1954, стор. 69.

ними організаціями компартії Словаччини та УШПР, завдали ворогові відчутних ударів. Тільки за три тижні січня 1945 р. вони з допомогою мін висадили в повітря 30 військових ешелонів, спалили і зруйнували 25 залізничних і шосейних мостів та 40 автомашин ворога.

З наближенням фронту ці загони здійснили ряд сміливих нальотів на тили фашистських військ, які відступали, завчасно визволяли й утримували до приходу Радянської Армії важливі позиції в гірських районах.

Наприкінці квітня — початку травня 1945 р. розгорнули активні дії створені на базі організаторських груп УШПР партизанські загони на чеських землях. Загалом у Чехію й Моравію УШПР і його представництва при фронтах здійснили десант 11 чехословацько-радянських організаторських груп загальною чисельністю 152 чоловіка.

Говорячи про допомогу збройній боротьбі чехословацького народу, начальник УШПР в листі до Клементя Готвальда повідомляв, що відповідно до розробленого разом з представниками Чехословацького оперативного плану розвитку партизанської боротьби чехословацького народу УШПР підготував і надіслав у Чехословацьчину 220 чехів і словаків та 490 досвідчених радянських партизанських командирів, радистів і спеціалістів мінно-підривної справи. Загалом же тільки повітряним шляхом у Чехословацьчину було перекинуто 53 організа-торські групи й 250 т різної зброї та боеприпасів.

Діяльність радянських партизанів на території Польщі й Чехословацьчини досить широко відображена в численній історичній і мемуарній літературі. Однак про допомогу румунському й угорському партизанському рухові даються лише відомості загального характеру. В даній статті зроблено спробу більш детально висвітлити ці питання на основі збережених документів УШПР та спогадів учасників подій. Активні бойові й диверсійні дії румунських антифашистів розгорнулися, головним чином, у серпні 1944 р. у великих промислових центрах, на півдні Карпат, в горах Банату, в дельті Дунаю. 4 серпня 1944 р. румунська сигуранца сповіщала, що дії партизанів відчутні майже по всій країні.

На середину серпня під керівництвом комуністів були створені бойові патріотичні групи майже в усіх промислових центрах країни. В самому тільки Бухаресті нараховувалось 50 таких груп. Антифашистський настрій румунського народу знайшов свій яскравий вияв у всенародному збройному повстанні 23 серпня 1944 р., що поклало початок створенню народно-демократичної Румунії²⁸.

Швидкий розвиток подій у країні не дав можливості УШПР подати румунським антифашистам таку широку підтримку в розвитку руху Опору, як це мало місце в Польщі й Чехословацьчині. Але підготовлені організаторські партизанські групи, до складу яких входили румунські антифашисти та досвідчені українські партизанські командири, взяли участь у партизанській боротьбі на румунській території, переважно, в районах, що були віддалені від основних середовищ партизанського руху в країні.

Першою вийшла в Румунію організаторська партизанська група на чолі з Т. Ф. Прокінім — від представництва УШПР при 4-му Українському фронті. 22 січня 1945 р. група у складі 16 чоловік висадилася з літаків у район м. Кишинева. Поблизу м. Бельци після запального бою з фашистами живими залишилися тільки А. А. Горницький, І. В. Годжиєнко та І. І. Анікін. Берегами р. Безеу вони утрюх пере-

²⁸ И. Купша, Г. Матей, И. Фокшеняну, Б. Белтяну, Л. Ион, В. Захареску. Вклад Румынии в разгром фашистской Германии, М., 1959, стор. 33.

йшли в ліси поблизу м. Плоешти, де створили партизанський загін з 30-ти радянських солдатів і офіцерів, яким удалося втекти з фашистської каторги. Загін провів кілька бойових операцій і в серпні 1944 р. з'єднався з радянськими військами, які вступили в Румунію²⁹.

Засилання організаторських партизанських груп у Румунію почалося в травні 1944 р. Першою вилетіла група з 14 чоловік, очолена С. Г. Мартиновим. В ніч на 14 травня вона приземлилася в районі Фокшани і уже о 7-й ранку прийняла бій, що тривав до 5 год. вечора. Десантники відбили сім атак. З поля бою фашисти вивезли 68 убитих і 82 поранених своїх солдатів і офіцерів³⁰.

В ніч на 18 травня представництво УШПР при Військовій Раді 3-го Українського фронту надіслало в той же район другу групу — 12 чоловік. 6 червня на її сигнали приземлилася ще одна десантна група.

Поява радянських літаків у лісному районі Фокшан насторожила фашистські власті, і вже наступного дня десантникам довелося витримати тяжкий багатогодинний бій, в якому загнули радисти й начальник штабу. Позбавлені зв'язку, десантники вирішили рухатися до лінії фронту і 14 серпня перейшли її³¹.

Такі факти змусили УШПР та його представництва при фронтах ретельніше готувати десантні групи. В наступному організаторському партизанському загоні ім. Тудора Владимиреску під командуванням С. С. Шевченка з 13 чоловік було 7 румунів. Благополучно приземлившись поблизу Фалешти, десантники з 7 липня намагалися встановити зв'язок з місцевими антифашистами, але 10 липня на місце розташування партизанів прийшла рота румунських солдатів. Партизани закликали їх повернути зброю проти фашистів, і солдати одразу ж припинили вогонь, а після того, як був убитий їхній командир, зовсім пішли з лісу. На жаль, загонові не вдалося встановити зв'язок з місцевим підпіллям. У ніч на 31 липня він перейшов р. Прут і до приходу Радянської Армії діяв разом з кишиневськими партизанами.

Особливою сміливістю в цьому загоні відзначалася лейтенант Олена Тудоракі. Пішовши в розвідку, вона потрапила до рук жандармів, але, незважаючи на тортури і смертний вирок, нічого не сказала. На щастя, наспіли радянські війська, і героїню було врятовано від смерті³².

У Північній Румунії з 28 червня до листопада 1944 р. діяв партизанський загін на чолі з Обуховим, з 14 липня по вересень — загін Поповича³³. За 35 км на південь від Пятра діяв десантний загін ім. Ватутіна, очолюваний Медведєвим³⁴. До 25 липня 1944 р. представництво УШПР при Військовій Раді 3-го Українського фронту висадило в Румунії 7 організаторських партизанських груп загальною чисельністю 89 чоловік³⁵. У серпні сюди було перекинута організаторський партизанський загін у складі 14 чоловік, очолюваний представником компартії Румунії при УШПР. Після приземлення партизани розділилися на 3 групи, які діяли самостійно аж до приходу Радянської Армії³⁶.

Дальше засилання організаторських партизанських груп у Руму-

²⁹ Із спогадів А. А. Горницького.

³⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—2, спр. 686, арк. 13—16.

³¹ Там же, спр. 569, арк. 5, 16.

³² ПА ІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—2, спр. 1370, арк. 2—24.

³³ Там же, спр. 1, арк. 266, 267.

³⁴ Там же, спр. 77, арк. 174.

³⁵ Там же, арк. 162.

³⁶ Там же, оп. 62—1, спр. 1, арк. 119.

нію було припинено в зв'язку з успішним наступом Радянської Армії, а також антифашистським збройним повстанням румунського народу. На цей час ШОП УШПР підготувала для дій у тилу ворога 89 румунів, але набуті знання ці патріоти уже використовували, визволяючи рідну країну в рядах регулярної армії³⁷.

Всього на румунську територію УШПР переправило 11 організа-торських груп загальною чисельністю 137 чоловік³⁸.

Високу оцінку допомоги УШПР румунським антифашистам дав 14 серпня 1944 р. представник компартії Румунії в УШПР в своєму листі начальнику ШОП: «Користуюся нагодою свого перебування у Вас, щоб висловити глибоку вдячність румунського народу і Комуністичної партії Румунії за ту допомогу, що її керівництво школи та викладацький склад подали у вирощуванні свідомих бійців проти фашизму та для визволення румунського народу. Завдяки Вашій праці люди, яких румунські фашисти послали на злочинну боротьбу з СРСР, сьогодні запалені великим героїчним прикладом радянських партизанів»³⁹.

Важко було організувати партизанську боротьбу в Угорщині, де антифашистський рух розвивався в надзвичайно суворих умовах фашистського режиму і роз'єднаності демократичних сил. Тут вводили в оману трудящих не тільки профашистська кліка Хорті, а й антирадянська й шовіністична пропаганда правих лідерів соціал-демократичної партії та партії дрібних сільських господарів. Лише з наближенням Радянської Армії самовіддана діяльність угорських комуністів і лівих соціал-демократів почала давати відчутні результати. Ще більше погіршилися умови діяльності антифашистського підпілля після окупації Угорщини гітлерівськими військами у 1944 р.

Про складність тогочасних умов, за яких розгортали свої дії партизани, розповідає начальник розвідки одного з розвідувальних радянських загонів А. Г. Швейцарський. У травні 1944 р. його загін вийшов у район м. Дебрецен і одразу ж був атакований фашистськими винищувальними частинами. Місцеві жителі, залякані репресіями окупантів, оповиті сіткою гітлерівської агінтури, не змогли подати радянським партизанам потрібної допомоги. Однак окремі угорські патріоти, ризикуючи власним життям, не раз виводили партизанів з-під ударів карателів, були провідниками в незнайомій радянським людям місцевості⁴⁰.

За таких умов, звичайно, діяльність радянсько-угорських організаторських груп УШПР могла успішно розгортатися тільки в тих промислових районах, що знаходились серед гір і лісів — у найбільш сприятливій для партизанських дій місцевості. Тому представники компартії Угорщини в УШПР запропонували такий план десанту організаторських груп: першу, під командуванням Сеньї, надіслати на північний захід від м. Мішкольц, другу, очолювану Дьюлою Уста, — на схід від м. Мукачева. А решту груп — у лісові гірничопромислові райони на захід від м. Будапешта, в ліси Баконь, Балатона, в гори Біхар у західній Трансильванії та ін.⁴¹

Засилання перших організаторських радянсько-угорських груп розпочалося в серпні 1944 р.: групу в складі 13 чоловік — в район м. Мішкольц, 12 чоловік — за 12 км від м. Сегед і дві групи — в Закарпаття.

³⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 62—17, спр. 17, арк. 21-в.

³⁸ Там же, арк. 119, 120.

³⁹ Там же, оп. 62—17, спр. 17, арк. 66.

⁴⁰ Із спогадів А. Г. Швейцарського.

⁴¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 62, оп. 61—2, спр. 70, арк. 35, 36.

Однак удало приземлилися й розгорнули бойову діяльність лише закарпатські десанти.

У вересні 1944 р. в Угорщину було направлено ще 4 організаторські групи. Одна з них на чолі з Міклошем Рейсдорфером з 20 вересня до 24 жовтня діяла за 12 км на південь м. Сегед. Установила контакт з місцевим населенням, створила в с. Сат-Шуюта підпільну антифашистську групу. Після тяжкого бою з каральним загonom 9 жовтня загинув партизанський радист, і група, роздівшись на дві частини, вела підривну діяльність у ближньому тилу фашистських військ⁴².

Найбільша група Я. М. Кузнеця, висадившись 6 вересня 1944 р. на північний захід від озера Балатон, приземлилася за 12 км од наміченого пункту і потрапила в район посиленої охорони підземного танкового заводу. Протягом 5 днів тривав нерівний бій, з якого вдалося вирватися тільки чотирьом партизанам на чолі з командиром. Майже два місяці осінніми ночами вони пробивалися на північ, у палаючу вогнем повстання Словаччину, і в листопаді 1944 р. організували там велике партизанське з'єднання⁴³.

Враховуючи невдачу перших десантних груп в Угорщині, УШПР вирішило наступну групу В. М. Козлова переправити через Словаччину, 20 вересня 27 партизанів висадилися на повстанському аеродромі поблизу м. Банська Бистриця і 29 вересня вийшли в район Маргіт-Цакані поблизу м. Лученець, де створили свою базу, куди 16 жовтня приземлилася група В. В. Колодяжного⁴⁴.

Діючи вздовж словацько-угорського кордону, окремі групи загону В. М. Козлова встановили зв'язок з населенням кількох сіл — в районах Фелека, Гемершид (тут у жовтні було пущено під укіс фашистський ешелон), Араньїда⁴⁵.

Найефективнішу боротьбу розгорнув в Угорщині партизанський загін, створений на основі організаторської групи під командуванням представника ЦК Компартії Угорщини в УШПР Шандора Ноградї. Ця група у складі 5 чоловік 8 жовтня 1944 р. прибула в Словаччину, де з радянських партизанів та угорців сформувала партизанський загін чисельністю 60 чоловік. В середині листопада загін вийшов у Шалготар'ян — район вугільної промисловості Угорщини.

Ноградї вдалося одразу зв'язатися з підпільним національним комітетом м. Лошонца. Місцеве населення забезпечувало партизанів продуктами. В загін влилося кілька місцевих бойових антифашистських груп. В його складі боролосся кілька чехословацьких і одна радянська група партизанів. До виходу в радянський тил 29 грудня 1944 р. цей інтернаціональний загін завдавав шкоду тилам гітлерівських військ⁴⁶.

Дії загону Ноградї довели, що при умові тісних зв'язків партизанів з антифашистським підпіллям промислових районів був можливий розвиток партизанських дій в Угорщині.

Такі короткі дані про безпосередню допомогу трудящих Української РСР зарубіжному руху Опору. І те, що в цьому рухові брали участь десятки тисяч українців, — ще одна славна сторінка пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів у антифашистській боротьбі, яка заслуговує не одного, а багатьох наукових досліджень.

⁴² ПА ІП ЦК КП України. ф. 62, оп. 62—2, спр. 952, арк. 2, 3, 6, 7.

⁴³ Там же, спр. 77, арк. 180, спр. 571, арк. 9.

⁴⁴ Там же, оп. 62—1, спр. 470, арк. 1-а; спр. 9, арк. 16.

⁴⁵ Архів Інституту історії Комуністичної партії Угорщини. Збірник партизанських документів. Спогади Ратї Яноша.

⁴⁶ Там же. Доповідь Шандора Ноградї ЦК КП(б)У.

В. С. КОВАЛЬ

СТРАТЕГІЯ США В ЄВРОПІ ДО ПЕРЕЛОМУ В ХОДІ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Радянська історіографія має досягнення в справі дослідження англо-американської стратегії в роки другої світової війни. Вона показала класово ворожу до Радянського Союзу суть політики правлячих кіл західних держав, яка визначала напрям їхньої військової стратегії; довела, що другий фронт матеріально був можливий як в 1942 р., так і в 1943 р., що його відкриття затягувалося з метою домогтися максимального взаємного знесення СРСР і Німеччини. Велике значення має показ англо-американських суперечностей у питаннях стратегії, що впливали з розходжень політичних цілей двох імперіалістичних держав та ін.

Поряд з тим в дослідженнях на цю тему є ряд істотних прогалин. Найбільше їх у висвітленні подій 1942 р., найтяжчого періоду антифашистської війни. Чому американський уряд виступив ініціатором переговорів про другий фронт? Яку роль відіграли США в тому, що англо-американське зобов'язання відкрити другий фронт в 1942 р. не було виконане? Що означала для американської стратегії окупація Північно-Західної Африки замість десанту в Західній Європі? Чи лишалася незмінною протягом 1942 р. генеральна лінія американської стратегії щодо першочерговості дій на Атлантичному або Тихоокеанському театрах?

На ці та ряд інших важливих питань наявна література не дає відповідей або трактує їх дуже довільно. Спробуємо відшукати ці відповіді, ґрунтуючись насамперед на документах, опублікованих у різних офіціальних виданнях, та на свідченнях безпосередніх учасників подій.

* *
*

Ще до вступу США у війну американські керівники були переконані, що саме Сполученим Штатам належатиме вирішальна роль в розгромі Німеччини. 25 вересня 1941 р. комітет начальників штабів армії, флоту і авіації США подав президентові Рузвельту свої плани, об'єднані виразною назвою — «Програма перемоги», про будівництво та стратегічні дії американських збройних сил протягом 1941—1943 рр.¹ В «Програмі перемоги» підкреслювалося, що, створивши на базі своєї

¹ M. S. Watson. Chief of Staff: Prewar Plans and Preparations, Washington, 1950, стор. 340, 354—356; R. M. Leighton and R. W. Coakley. Global Logistics and Strategy. 1940—1943, Washington, 1955, стор. 128—138, 302; М. Мэтлофф и Э. Снэлл. Стратегическое планирование в коалиционной войне. 1941—1942 гг., М., 1955, стор. 80—82.

потужної промисловості могутню воєнну машину, Сполучені Штати самі спроможні будуть завдати «тотальної поразки» Німеччині, «навіть якщо тим часом Англія і Росія зазнають поразки». Цей розрахунок мало відповідав реальній дійсності, проте американське керівництво будувало на ньому свої надії на встановлення світової гегемонії США в результаті війни.

За «Програмою перемоги» американська армія, крім флоту, мала складатися з 215 дивізій (з них — 67 танкових та моторизованих) та 60 тис. літаків. Ця підготовка потребувала 1,5—2 років. Тому розроблений американськими штабами ще влітку 1941 р. графік фіксував «1 липня 1943 р. як найближчу дату, коли збройні сили Сполучених Штатів зможуть бути відмобілізовані, навчені та споряджені для широких операцій». Дата 1 липня 1943 р. — як момент закінчення підготовки і початку рішучого наступу збройних сил США проти Німеччини — була затверджена і в «Програмі перемоги».

«На графік союзників впливатимуть російські події», — підкреслювалося в документах програми. Слід, вказувалося в них, «прийняти можливість поразки Росії... до липня 1942 р.». Це значило, що Сполучені Штати можуть не встигнути із закінченням власної військової підготовки, і Німеччина, здобувши перемогу на сході, стане неприступною на заході. Мало не єдиною надією американських військових планувальників було те, що на «замирення», тобто повне підкорення населення величезної завойованої території Радянського Союзу Німеччина втратить ще рік і лише після того зможе вести активні воєнні дії на заході.

6 жовтня штаб армії США склав чергове зведення з оцінкою світової стратегічної ситуації. Зведення майже панічно пророкувало «ліквідацію Росії на початку 1942 р.» і німецький «загальний наступ на Англію». Перемога над Німеччиною вважалася тепер сумнівною, бо навіть в разі вступу у війну США не могли допомогти Англії нічим, крім поставок. У зведенні було названо частини американської армії, придатні для негайної відправки на фронт: одну піхотну дивізію, дві бригади польової артилерії, п'ять полків зенітної артилерії, п'ять полків винищувачів та дві ескадрильї бомбардувальників. На кінець року до них мали приєднатися ще одна піхотна дивізія, один кавалерійський полк, два полки зенітної артилерії, три полки бомбардувальників та один полк винищувачів².

США вступили у війну в грудні 1941 р., маючи в збройних силах 2173 тис. чол. На кінець року до армії було мобілізовано 1,6 млн. Однак цифра ця сама по собі не є об'єктивним свідченням рівня бойової готовності Сполучених Штатів у той момент. Показана вище обмеженість сил, придатних для використання на заморських театрах воєнних дій, зумовлювалася тим, що підготовка і особливо спорядження новоформованих частин американської армії були далекі від завершення.

Звідси зрозуміло, чому розроблена ще до вступу США у війну американська стратегія була цілком поставлена в залежність від тривалості радянсько-німецького конфлікту. Ухваливши широку програму будівництва збройних сил, американські керівники вбачали в затягуванні радянського опору Німеччині єдиний шанс для успіху власних планів. До того ж, вони вважали, що Сполученим Штатам спершу доведеться воювати тільки проти Німеччини. Напад Японії на США зламав ці розрахунки. Катастрофа в Пірл-Харборі ще більше погір-

² M. S. Watson. Назв. праця, стор. 357, 358; R. M. Leighton and R. W. Coakley. Назв. праця, стор. 138.

пила становище США і посилила їхню залежність від тривалості радянського опору гітлерівській навалі.

Поразка німецько-фашистських військ під Москвою, що збіглася в часі з вступом США у війну, раптово відкрила перед американським керівництвом нову перспективу, дозволяючи сподіватися, що Америка встигне завершити свою підготовку до того, як гітлерівська армія вивільниться від війни з Радянським Союзом.

28 лютого 1942 р. оперативний відділ штабу армії розробив меморандум про американську стратегію. В ньому вказувалося, що Сполучені Штати повинні зайняти оборону на Тихому океані і зосередити всі сили для підготовки наступу проти Німеччини. Найперше завдання США, підкреслювалося в меморандумі, полягає в тому, щоб підтримувати Англію і «зберегти у війні Росію як активного противника Німеччини».

«Збереження Росії у війні», вказував оперативний відділ, означає, по-перше, допомогу за ленд-лізом, а по-друге — якнайшвидший початок операцій в Західній Європі, які б відтягнули зі Східного фронту значну кількість німецьких сил³. «Необхідність негайної підготовки цих планів зумовлювалася можливістю розгрому Червоної Армії,— пояснюють американські воєнні історики.— Поразка Червоної Армії позбавила б Великобританію та США майже всякої надії на перемогу»⁴.

Керівники США не думали про координацію своєї стратегії з радянською, про поєднання американських воєнних зусиль з героїчною боротьбою Радянського Союзу. Але в перший період війни вони були життєво зацікавлені в тому, щоб Радянський Союз продовжував боротися проти Німеччини, яку американські стратеги вважали незрівнянно сильнішим противником на радянсько-німецькому фронті.

Вступ у війну мало змінив американські задуми щодо часу рішучого зіткнення з Німеччиною. У березні 1942 р. штаб армії США розробив план вторгнення в Європу⁵. Він передбачав наступ союзних військ силами 48 дивізій та 5800 літаків. Сполучені Штати зобов'язувалися виставити 30 дивізій та 3250 літаків, решту мала дати Англія.

Вторгнення, районом якого було обрано Північну Францію, планувалося здійснити 1 квітня 1943 р.— лише на три місяці раніше, ніж передбачалося попередніми розрахунками.

В заключній частині плану пропонувалося висадити «достроковий» десант в Західній Європі восени 1942 р., якщо становище на радянському фронті настільки погіршиться, що лише союзний удар на заході зможе відвернути повний його «крах» в тому році. За планом, у цій операції мали брати участь 5 дивізій.

1 квітня план було затверджено на нараді в Білому домі, а 8—14 квітня — на американо-англійській конференції в Лондоні, куди прибули начальник штабу армії США генерал Дж. Маршалл та радник президента Г. Гопкінс. Масоване вторгнення 1943 р. дістало назву операції «Раунд-ап», а можливий обмежений десант у 1942 р.— операції «Следжхеммер». Зосередження американських військ на Британських островах для вторгнення 1943 р. стало називатися операцією «Болеро».

³ М. Мэтлофф и Э. Снэлл. Назв. праця, стор. 184, 186; R. M. Leighton and R. W. Coakley. Назв. праця, стор. 355.

⁴ М. Мэтлофф и Э. Снэлл. Назв. праця, стор. 202.

⁵ Там же, стор. 213—217.

* * *

В квітні 1942 р. американський уряд за власною ініціативою запропонував Радянському Союзові переговори про другий фронт у 1942 р. Справжні мотиви цієї пропозиції не мали нічого спільного із завданнями антигітлерівської війни.

В той час між Радянським Союзом і Англією йшли переговори про союзний договір, що мав замінити угоду про спільні дії у війні проти Німеччини, підписану в Москві 12 липня 1941 р. В ході переговорів Радянський уряд рішуче поставив питання про визнання Англією нових кордонів СРСР, які утворилися внаслідок воз'єднання Західної України та інших територій з СРСР протягом 1939—1940 рр. Перший етап переговорів (Москва, грудень 1941 р.) закінчився безрезультатно внаслідок протидії американського уряду, що вплинуло на позицію Англії⁶.

Питання про радянські кордони стояло в центрі уваги дипломатії США протягом усієї війни. В 1941—1942 рр. підхід до нього з боку американських керівників визначався близькою, як вони вважали, поразкою Радянського Союзу. Уряд США був переконаний, що в результаті війни Радянський Союз, навіть коли він існуватиме, буде відкинута далеко на схід, до Уралу, і не зможе власними силами відновити владу над всією своєю територією. За цих умов, на думку американських керівників, юридичне визнання нових західних кордонів СРСР допомогло б йому в тому, чого вони прагнули не допустити⁷.

«...Наш уряд не визнав радянськими територіями жоден з районів, анексованих Радянським Союзом з моменту виникнення європейської війни»,—говорилося в меморандумі державного департаменту США від 4 лютого 1942 р., в якому викладалися основи американської політики. Облудно називаючи «анексією» воз'єднання західноукраїнських та інших земель, автори документа відверто роз'яснювали позицію уряду Сполучених Штатів: «Кінець кінцем США або Англія все одно муситимуть сказати «ні» у відповідь на радянські вимоги, тому краще зробити це одразу»⁸.

Позиція англійського уряду була в основі своїй подібна до американської. Проте він дедалі більше схилявся до укладення угоди, яка б фіксувала всі зміни радянських західних кордонів. Причиною цього була гостра заінтересованість Англії в союзному договорі з СРСР.

Труднощі війни змушували правлячі кола Англії дедалі більше дорожити союзом з СРСР, який ніс основний тягар боротьби проти Німеччини. Ще більше значення мало те, що англійські керівники, як і американські, боялися швидкої німецької перемоги над СРСР. Уряд Англії, як вказується в офіціальній історії англійської зовнішньої політики в роки війни, боявся, що Радянський Союз, який вже зазнав величезних втрат, може не встояти перед новим наступом німецької армії і буде змушений капітулювати⁹. В такому разі становище самої Англії стало б майже безнадійним.

⁶ У. С. Черчилль. Вторая мировая война, т. IV, М., 1957, стор. 610; The Memoirs of Cordell Hull, vol. II, New York, 1948, стор. 1166; H. Feis, Churchill—Roosevelt—Stalin. The War They Waged and the Peace They Sought, Princeton, 1957, стор. 27.

⁷ The Memoirs of Cordell Hull, vol. II, стор. 1169; W. H. McNeil. America, Britain and Russia. Their Co-operation and Conflict, 1941—1946, London, 1953, стор. 167; R. M. Leighton and R. W. Coakley. Назв. праця, стор. 133; M. S. Watson. Назв. праця, стор. 355.

⁸ The Memoirs of Cordell Hull, vol. II, стор. 1169.

⁹ L. Woodward. British Foreign Policy in the Second World War, London, 1962, стор. 194.

У 1942 р. страх перед таким розвитком подій був важливим фактором в політиці британського уряду. Він сподівався, що урочистий офіційний договір про союз та взаємодопомогу з Англією зміцнить бойовий дух Радянського Союзу, посилить і продовжить його опір гітлерівській навалі. Радянський Союз твердо пов'язував з договором питання про визнання кордонів, і англійський уряд зрештою вирішив піти назустріч радянським вимогам.

7 березня 1942 р. Черчілль надіслав Рузвельту телеграму, в якій повідомляв про рішення Англії укласти союзний договір з СРСР разом з визнанням нових радянських кордонів. 9 березня він інформував про це Радянський уряд: «Я відправив президентові Рузвельту послання, переконуючи його схвалити підписання між нами угоди відносно кордонів Росії на кінець війни»¹⁰.

Одержавши повідомлення англійського прем'єра, уряд США вирішив пустити в хід найголовніший свій козир — обіцянку відкрити другий фронт у 1942 р., щоб, поставивши Радянський Союз перед вибором — визнання кордонів або відкриття другого фронту — дати Англії змогу ухилитися від прийняття радянських вимог. Для цього були використані вже квітневі переговори в Лондоні.

Хоч формально єдиною метою приїзду Маршалла і Гопкінса до Лондона було обговорення воєнних питань, «Гопкінс, згідно з одержаними інструкціями, передусім дав ясно зрозуміти, що американський уряд все ще рішуче проти офіційного визнання радянських вимог про кордони»¹¹. 9 квітня, після бесіди з англійським міністром закордонних справ, Гопкінс телеграфував Рузвельтові: «Я повідомив Ідена про позицію, яку президент займає у питанні про підписання договору з Росією, даючи абсолютно ясно зрозуміти, що президент не схвалює цього кроку... Я доклав усіх зусиль, щоб передати Ідену віру президента в те, що наша головна пропозиція, яку ми тут зробили*, повинна зняти з Англії тиск російських дипломатичних вимог» (Про визнання нових західних кордонів СРСР.— В. К.)¹².

«Тут лежить ключ до розуміння причин квапливого, передчасного запрошення» радянського народного комісара до Вашингтона,— пояснює, цитуючи наведене донесення Гопкінса, Г. Фейс, колишній радник держдепартаменту, добре обізнаний з справжніми мотивами американської політики.— «Треба було відманити Радянський уряд від одного блага до більш принадного і привабливого швидкої військової допомоги відвернути його увагу від кордонів»¹³.

11 квітня Рузвельт відправив Радянському урядові послання, в якому запрошував до Вашингтона народного комісара закордонних справ СРСР для термінових переговорів про другий фронт. Президент, пише в цьому зв'язку один з помічників Рузвельта, «вважав конче необхідним відвернути увагу Радянського уряду від делікатних політичних проблем, підкреслюючи рішучість англійців та американців створити другий фронт на Заході»¹⁴.

¹⁰ Переписка Председателя Совета Министров СССР с Президентами США и Премьер-Министрами Великобритании во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг., т. I, М., 1957, стор. 38.

¹¹ Н. Feis. Назв. праця, стор. 61.

* Після цих слів Р. Шервуд, видавець архіву Гопкінса, в дужках пояснює: «другий фронт».

¹² R. E. Sherwood. Roosevelt and Hopkins. An Intimate History, New York, 1950, стор. 526. Російський переклад в цьому місці неточний (Р. Шервуд. Рузвельт і Гопкінс, т. II, М., 1958, стор. 130).

¹³ Н. Feis. Назв. праця, стор. 61.

¹⁴ Р. Шервуд. Назв. праця, стор. 133.

20 травня радянська делегація прибула до Лондона, щоб потім летіти до Вашингтона. Угода про визнання Англією нових радянських кордонів була зірвана американським урядом, що не спинився перед найгрубішим політичним шантажем, загрожуючи розколом антигітлерівської коаліції¹⁵ і, отже, відмовою від створення другого фронту. Тому 26 травня англо-радянський договір про союз було підписано без територіальних статей.

Ще більш підступною була лінія американського уряду в переговорах про другий фронт у Західній Європі.

Вже в Лондоні радянська делегація рішуче поставила питання про створення його Англією і США в 1942 р. Це б змусило Гітлера перекинути частину своїх військ із сходу на захід, врівноважило сили сторін на радянсько-німецькому фронті і сприяло швидкому розгрому фашистської Німеччини.

Англійці дуже обережно підходили до зобов'язання відкрити другий фронт у 1942 р. «Як прем'єр-міністр, так і Іден старанно уникали прийняття на себе будь-яких певних зобов'язань, що їх домогалися росіяни відносно відкриття другого фронту в 1942 р.»¹⁶

Інакше поводитися американські керівники. Під час переговорів у Вашингтоні 30 травня — 1 червня президент Рузвельт тричі запевнив радянську делегацію: «Ми сподіваємося створити другий фронт у 1942 р.». Генерал Маршалл заявив, що Сполучені Штати вже мають досить сил для цієї операції¹⁷. У спільно підготовленому тексті радянсько-американського комюніке вказувалося: «При переговорах була досягнута повна домовленість про невідкладні завдання відкриття другого фронту в Європі у 1942 році»¹⁸.

Коли радянська делегація поверталася до Москви, в Лондоні було погоджено аналогічне радянсько-англійське комюніке. Народи всіх союзних країн одностайно оцінили ці документи, опубліковані 12 червня, як зобов'язання урядів США і Англії відкрити другий фронт у 1942 р. і з нетерпінням чекали їх виконання.

Сподівання ці, як відомо, не здійснилися. З цього приводу в літературі панує погляд, ніби західні держави спочатку мали намір відкрити другий фронт і тому дали зобов'язання зробити це, а вже потім порушили його. Цей погляд є наслідком нерозуміння суті справи.

Під час переговорів у Вашингтоні й Лондоні йшлося про такий десант в Західній Європі, який відтягнув би з радянсько-німецького фронту 40 ворожих дивізій. Для цього союзникам самим необхідно було висадити на європейське узбережжя кілька десятків дивізій. Однак у секретних планах, ухвалених на квітневій американо-англійській конференції в Лондоні, масоване вторгнення (операція «Раунд-ап»), яке одне тільки й могло привести до створення справжнього другого фронту, було намічене на 1943 р. Умовно запланована на осінь 1942 р. обмежена десантна операція («Следжхеммер») ніяк не могла стати навіть сурогатом другого фронту. Американське керівництво розуміло це дуже добре, та не мало жодних намірів змінювати свої плани. Тому, вже пропонуючи Радянському уряду переговори про дру-

¹⁵ H. Feis. Назв. праця, стор. 62; The Memoirs of Cordell Hull, vol. II, стор. 1172; J. Ciechanowski. Defeat in Victory, Garden City, 1947, стор. 106; E. J. Rozek. Wartime Allied Diplomacy. A Pattern in Poland, New York, 1959, стор. 110. Подробиці див. В. С. Коваль. В роки фашистської навали (Україна в міжнародних відносинах у період Великої Вітчизняної війни, К., 1963, стор. 26—27).

¹⁶ Р. Шервуд. Назв. праця, стор. 169—170.

¹⁷ Там же, стор. 187—191; 196—201.

¹⁸ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. I, М., 1944, стор. 248.

гий фронт у 1942 р., щоб «привабливістю швидкої воєнної допомоги відвернути його увагу від кордонів», воно свідомо вводило в оману союзника переговорами про те, чого в дійсності не могло бути.

Знаючи, що рано або пізно правда стане ясною, Черчілль 10 червня передав радянській делегації меморандум про стратегічні плани союзників. В документі вказувалося, що велике вторгнення силами понад 1 млн. чол. буде здійснене лише в 1943 р. Що ж до десанту восени 1942 р., зазначалося в меморандумі, то він готується, але «ми не можемо дати жодної обіцянки в даному питанні»¹⁹. Це було дуже серйозне застереження.

Американці не робили жодних застережень. Навпаки, Рузвельт заявив радянській делегації, що він готовий навіть «пережити Дюнкерк», але все ж висадити десант у Франції в 1942 р.²⁰

Та одна справа — словесні заяви, а зовсім інше — реальні дії американських керівників у плануванні військових операцій. Зараз цей, внутрішній, бік подій вже добре відомий. І він свідчить про те, що президент лише у травні 1943 р. справді запропонував об'єднаному англо-американському штабові ідею про здійснення десанту в Західній Європі, масштаб якого перевищував би операцію «Следжхеммер» і який було намічено на травень 1944 р. У 1942 р. таких пропозицій президент не робив²¹.

Яку мету ставив перед собою уряд США, обіцяючи радянській делегації відкрити другий фронт у 1942 р.? Про це ясно говорить в офіційній історії американо-англійського стратегічного планування в роки війни: «Рузвельт повідомив Маршалла й Кінга, а потім Черчілля, що заява, зроблена ним в процесі переговорів, ...мала на меті лише подати надію Радянському урядові»²². Іншими словами, йшлося про те, щоб штовхнути Радянський уряд на безоглядне витрачання його військових сил і ресурсів у хибній надії на другий фронт.

* *
*

17 червня Рузвельт запропонував військовому міністру Стімсону і генералу Маршаллу здійснити восени 1942 р. десант у Північно-Західній Африці. Ідея цієї операції народилася в американських штабах ще в серпні 1940 р., після капітуляції Франції. Задумана як запобіжний захід з метою зірвати німецьке проникнення на атлантичне узбережжя Африки до Дакара, звідки — в найвужчому місці Атлантики — гітлерівці могли б загрожувати Америці, ця операція тоді не була проведена через брак сил.

Після вступу США у війну президент знову повернувся до цього наміру. Американська дипломатія і розвідка підтримували тісний контакт з вішістськими властями французьких колоній у Північній Африці, і Рузвельт розраховував тут на легкий успіх. Найважливішими для нього були політичні міркування: окупація Північно-Західної Африки мала продемонструвати всьому світові, як втручання США приносить західним державам перший успіх після довгого ряду поразок, а також послабити боротьбу американського народу за другий фронт.

З розвитком радянсько-німецької війни відвернення німецьких сил

¹⁹ Переписка..., т. I, стор. 391.

²⁰ И. Земсков. Дипломатическая история второго фронта, журн. «Международная жизнь», 1961, № 8, стор. 177.

²¹ R. M. Leighton. Overlord Revisited: An interpretation of American Strategy in the European War. 1942—1944, «American Historical Review», Yuly, 1963, стор. 933—934.

²² М. Мэтлофф и Э. Снэлл. Назв. праця, стор. 271.

на схід, проти Радянського Союзу, зняло будь-яку загрозу для Америки. За цих умов американські військові не бачили сенсу в проведенні операції, що зменшила б сили союзників, необхідні для наступу проти самої Німеччини. Тому пропозиція президента викликала категоричні заперечення військового керівництва. «Північно-Західна Африка є театр, значно вигідніший для німців, ніж для нас»,— вказувало воно. Десант у цьому районі «буде помилкою першорядної ваги»²³.

Питання про операцію в Північно-Західній Африці обговорювалося 19—21 червня на англо-американській конференції у Вашингтоні. За неї активно виступав Черчіль, пропонуючи здійснити її замість операції «Следжхеммер». Англійські начальники штабів зайняли протилежну позицію, приєднавшись до своїх американських колег. В спільному меморандумі до президента і прем'єр-міністра американські та англійські військові керівники висловилися проти десанту в Північно-Західній Африці, пропонуючи вивчити можливості наступу в 1942 р. у Франції або Норвегії²⁴.

Втрата англійцями Тобрука і швидкий наступ італо-німецького корпусу Роммеля в напрямі Суецького каналу в ті дні зірвали обговорення планів дій союзних військ на заході. Конференція закрилася, не ухваливши ніяких рішень з цих питань.

Ще важливіші події розгорнулися з кінця червня на радянсько-німецькому фронті у зв'язку з новим широким наступом гітлерівців на півдні. Американські політичні та військові керівники розглядали відступ радянських військ як можливий початок кінця радянського опору. Вважаючи, що даліше зволікання ставить під загрозу основний план США — вторгнення в Європу навесні 1943 р. для вирішального удару по Німеччині, Стімсон і Маршалл енергійно виступили за форсування підготовки обмеженого десанту в Європі восени 1942 р., покликаного продовжити опір Радянського Союзу.

Вимога цієї операції, пише генерал Кларк, заступник командувача військ США в Європі, «грунтувалася насамперед на тому переконанні, що в результаті запеклого німецького наступу росіяни можуть зазнати поразки в будь-який момент, і в цьому разі ми назавжди втратимо сприятливий момент для вторгнення»²⁵.

Слабкість позиції американських військових керівників зумовлювалася не лише схильністю президента на користь десанту в Африці, а й тим, що самі вони покладали основний тягар виконання операції «Следжхеммер» на англійців. У квітні 1942 р. американці зобов'язувалися забезпечити 2,5 дивізій з п'яти для її здійснення. Але в липні, на запитання Гопкінса, що виставить американська армія, «щоб змінити ситуацію, якщо війна в Росії досягне такої стадії, коли над Червоною Армією нависатиме загроза цілковитого краху», генерал Кларк відповів: 34-у піхотну дивізію та одну неповну танкову дивізію, розташовані у Північній Ірландії, якщо «Следжхеммер», як планувалося, почнеться 15 вересня. «Я за те, щоб зробити щось, коли становище росіян таке погане, як вважають президент Рузвельт та інші,— говорив Кларк.— Але... головний тягар висадки доведеться взяти на себе англійцям»²⁶. Запланувавши «Раунд-ап» на 1943 р., американське командування відклало перевезення своїх військ до Англії на кінець 1942 р. і тепер опинилося в залежності від англійців.

Слід підкреслити, що операція «Следжхеммер» була запланована

²³ М. Мэтлофф и Э. Снэлл. Назв. праця, стор. 124.

²⁴ Там же, стор. 276—279, 283.

²⁵ М. Clark. Calculated Risk, New York, 1950, стор. 34.

²⁶ Там же.

лише як диверсія. Її мета полягала в тому, щоб захопити на деякий час відтинок узбережжя в Північній Франції і цим змусити німців перекинути сюди частину авіації зі Східного фронту. Тоді в дію мала вступити союзна авіація, яка кількісно набагато переважала німецьку. Спровокувавши повітряну битву, десантні війська повинні були евакуюватися. Завдання відтягнути в 1942 р. наземні гітлерівські сили з радянсько-німецького фронту цим планом не ставилося*.

Операція виглядала добре тільки на папері, і англійці не бажали брати на себе весь ризик її виконання. Примара Дюнкерка не давала спокою британському прем'єрові. Якщо Росія стоятиме, говорив, він, операція «Следжхеммер» не потрібна; якщо Росія зазнає поразки, вона їй не допоможе. Критика за порушення союзницького обов'язку щодо Радянського Союзу в 1942 р. ведеться в літературі по лінії докторів за відмову від здійснення операції «Следжхеммер». Насправді вона нічим не могла б полегшити боротьбу Радянської Армії. У німців на заході було досить сил, щоб відбити невеликий десант. Відтягнути від Радянського Союзу частину німецьких військ він був неспроможний. Зрада союзницького обов'язку полягала в тому, що цей паперовий план взагалі було прийнято замість реальних заходів до створення другого фронту в 1942 р. Історія мусить оцінити й те, що план було розроблено в Вашингтоні, а не в Лондоні. Ще 9 березня 1942 р. Рузвельт писав Черчіллю: «Я дедалі більше цікавлюсь створенням нового фронту влітку цього року, але, звичайно, тільки для повітряних операцій та окремих рейдів»²⁷.

8 липня Черчілль повідомив Рузвельта про ухвалу британського воєнного кабінету: не провадити десантних операцій у Франції в 1942 р., «якщо ми не розраховуємо закріпитися там»²⁸.

Одержавши це повідомлення, штаби армії і флоту 10 липня запропонували президентові перенести головні зусилля США на Тихий океан. В спільному меморандумі штабів підкреслювалося, що коли американці, замість «неухильного виконання всього комплексу» планів «Следжхеммер» — «Раунд-ап», віддадуть перевагу якомусь іншому театрові, то всі зусилля Сполучених Штатів треба зосередити на війні проти Японії. «Іншими словами, вони повинні перейти до оборони у війні проти Німеччини (за винятком дій у повітрі)»²⁹.

В цих словах містилася ясна вказівка на те, що відмова від операції «Следжхеммер» в умовах світової воєнної ситуації 1942 р. (як її розуміло американське командування) неминуче означатиме для США змушений перехід до стратегічної оборони у війні з Німеччиною. «Нинішні воєнні дії в басейні Дону, — писав Маршалл 13 липня, — вказують на можливу нездатність Росії стримати масовані сили Німеччини та її союзників. Враховуючи розподіл населення..., розміщення основних сільськогосподарських та промислових районів, залізничної та шосейної мереж в Росії, ясно, що російська участь у війні стане мізерною за розміром, внаслідок чого все планування, пов'язане з

* Зарубіжні автори твердять, що метою операції «Следжхеммер» було також створення постійного укріплення на континенті, яке послужило б плацдармом для операції «Раунд-ап». Цю помилку несамохіть повторюють наші дослідники, які не мають доступу до архівів США. Такої помилки не уникнув і автор даної статті. Повну ясність в це важливе питання вніс генерал Вейдемейер, що в 1942 р. розробляв американські стратегічні плани. План «Следжхеммер», пише він, передбачав не створення постійного укріплення, а лише диверсію. «Питання про постійне укріплення не виникало» (A. C. Wedemeyer. *Wedemeyer Reports!* New York, 1958, стор. 147).

²⁷ R. M. Leighton and R. W. Coakley. Назв. праця, стор. 503.

²⁸ Там же.

²⁹ М. Мэтлофф и Э. Снэлл. Назв. праця, стор. 314.

«Раунд-ап» та всіма перекиданнями «Болеро» (принаймні, наземних військ), неминуче зробиться даремним»³⁰.

Це був логічний висновок з тієї оцінки становища на радянсько-німецькому фронті, на яку були здатні найвищі американські військові авторитети. Розвиток подій, вважали вони, підтверджував усі прогнози, покладені в основу планів «Следжхеммер» — «Раунд-ап». Новий відступ радянських військ означав, що створилися надзвичайні умови, для яких і було задумано диверсійну операцію. Керівники США наївно вірили в те, що вона може серйозно вплинути на хід радянсько-німецької війни в 1942 р. Тільки операція «Следжхеммер» в 1942 р., як були переконані американські штаби, здатна забезпечити успіх «Раунд-ап» в 1943 р., без першої не могло бути другої. Тому перспектива відмовитися від операції «Следжхеммер» викликала пропозицію повернути основні американські військові зусилля на боротьбу проти Японії, де США могли розраховувати на більш легкий успіх.

Рузвельт відразу оцінив серйозність такого рішення: воно могло означати відмову від надії на американську перемогу над Німеччиною і, отже, — провал планів встановлення світової гегемонії США в результаті війни, без чого війна втрачала будь-який сенс для монополістичних правлячих кіл Америки.

14 липня він повідомив начальників штабів про свою незгоду з тихоокеанським варіантом і наказав їм готуватися до термінової поїздки в Англію. В своїй інструкції до переговорів Рузвельт пропонував уважно розглянути можливості проведення операції «Следжхеммер». Якщо конференція визнає її нездійсненною, американські делегати повинні були звернутися до президента за новими вказівками.

На інструкції позначилася характерна для Рузвельта непослідовність. Відкидаючи тихоокеанський варіант, він водночас допускав відмову і від операцій «Следжхеммер» та «Раунд-ап», хоч начальники штабів ясно вказували, що третьої альтернативи для США немає. Особливу увагу президент звернув на Середній Схід. «Середній Схід, — писав він, — слід тримати всіма силами, незалежно від того — зазнає Росія краху чи ні». Для обов'язкового захисту цього району Рузвельт намітив такі заходи: допомога англійцям в Єгипті і десант в Північно-Західній Африці³¹.

Ці вказівки визначили результат переговорів у Лондоні, які почалися 19 липня. Американці запропонували новий варіант диверсійної операції. Щоб подолати англійські заперечення, вони лише тепер висунули ідею десанту з метою утримати маленьке передмостове укріплення для використання його в 1943 р. на допомогу операції «Раунд-ап». Десант 1942 р. знову покладалася головним чином на англійців. Ті відмовилися від цієї пропозиції, відстоюючи план окупації Північно-Західної Африки.

23 липня Рузвельт підтримав англійців. В телеграмі американським представникам на конференції він рекомендував спинитися на окупації Марокко та Алжіру³². Це була санкція на остаточну відмову від десанту в Західній Європі в 1942 р.

Наступного дня американські начальники штабів подали на розгляд конференції меморандум із своїми новими пропозиціями. Найважливішою їх рисою було те, що в них захоплення Північно-Західної Африки фігурувало як принциповий перехід союзників до оборонної стратегії в європейській війні на відміну від наступальної стратегії,

³⁰ G. A. Harrison. Cross-Channel Attack, Washington, 1951, стор. 28.

³¹ W. S. Churchill. The Second World War, vol. IV, стор. 604—606.

³² Р. Шервуд. Назв. праця, стор. 241—242.

втіленої в планах «Следжхеммер» — «Раунд-ап». Американські представники пропонували відкласти остаточне рішення до середини вересня. «Якщо на 15 вересня становище на російському фронті вказуватиме на такий розвал або ослаблення російського опору, що це зробить «Раунд-ап» практично неможливим...,— говорилося в меморандумі,— тоді має бути ухвалене рішення провести комбіновану операцію проти північного і північно-західного узбережжя Африки...» Таке рішення означатиме, підкреслювалося в документі, що «ми повинні перейти на Європейському театрі воєнних дій до оборони...». Американський меморандум було затверджено як директиву об'єднаного штабу «Операції в 1942—1943 рр.»³³.

Дізнавшись, що операцію в Північно-Західній Африці прийнято умовно, до остаточного вирішення долі плану «Раунд-ап», Рузвельт негайно надіслав телеграму, в якій схвалив рішення про десант в Африці.

Маршалл ще продовжував відстоювати операцію «Следжхеммер». Прилетівши до Вашингтона 27 липня, начальники штабів у доповіді президентові писали, що вважають десант в Північно-Західній Африці найкращим варіантом дій, якщо внаслідок поразки або різкого ослаблення Радянської Армії масоване вторгнення 1943 р. стане неможливим. Прагнучи врятувати наступальні плани США в Європі, вони знову ставили питання про операцію «Следжхеммер», яка, на їхню думку, була єдиним шансом затягнути опір Радянського Союзу³⁴. У Вашингтоні йшли безперервні наради, на яких американські керівники намагалися виробити правильну оцінку становища на радянсько-німецькому фронті і на основі її обрати остаточну лінію своєї стратегії на Європейському театрі — наступальну або оборонну.

То були справді критичні дні Вітчизняної війни. Смертельна небезпека нависла над Радянською країною. Ворог наближався до Волги й швидко просувався на кавказькому напрямі. Але американські керівники не розуміли, що сили Радянського Союзу далеко не вичерпані, а бойовий дух армії не зламано, і по-своєму оцінили перспективи запеклої боротьби між СРСР і Німеччиною. 30 липня Рузвельт поклав край ваганням. «Президент,— говориться в протоколі останньої наради про обрання напрямку американської стратегії в світлі подій на радянсько-німецькому фронті,— цілком ясно заявив, що він, як головнокомандуючий, прийняв рішення почати операцію «Торч» якнайшвидше. Він вважає, що ця операція є нині наше основне завдання, і мобілізація сил та засобів для її проведення повинна здійснюватися в першу чергу (не виключаючи операції «Болеро»)»³⁵.

«В результаті конференції в Лондоні, яка закінчилася нещодавно, і нарад після повернення генерала Маршалла до Вашингтона було вирішено, що «Торч» — план вторгнення в Північну Африку — стане головною, а не допоміжною операцією і що він буде заміною вторгнення у Францію, яке планувалося на 1943 р., — писав у серпні 1942 р. генерал Кларк³⁶.

Прийняття цього плану було найважливішим воєнним рішенням американського керівництва в 1942 р. Воно означало поворот Америки в бік стратегічної оборони на головному для США Атлантичному театрі війни.

³³ М. Мэтлофф и Э. Снэлл. Назв. праця, стор. 325—326; G. F. Howe. Northwest Africa: Seizing the Initiative in the West, Washington, 1957, стор. 12.

³⁴ G. A. Harrison. Назв. праця, стор. 30; G. F. Howe. Назв. праця, стор. 13.

³⁵ М. Мэтлофф и Э. Снэлл. Назв. праця, стор. 329.

³⁶ M. Clark. Назв. праця, стор. 14.

Директива «Операції в 1942—1943 рр.» передбачала, що в разі відмови від операції «Раунд-ап» союзники перейдуть до «оборонної, охоплюючої лінії дій щодо континентального Європейського театру». Першим кроком на цьому шляху й була операція «Торч». Тактично наступальна, вона мала оборонний характер з погляду стратегії. Окупація Північно-Західної Африки мусила унеможливити захоплення її Німеччиною. На дальших етапах ставилося завдання оволодіти всім узбережжям Північної Африки та створити допоміжну стратегічну базу для майбутніх ударів по європейському континенту з боку Середземного моря, додатково до головних дій з Британських островів.

В меморандумі штабу військ США на Європейському театрі окупація Північно-Західної Африки восени 1942 р. оцінювалася так: «Якщо її буде здійснено нині, це має бути зроблено на основі припущення, що російська армія обов'язково зазнає поразки; отже, ми мусимо скористатися перевагою відносно вигідної ситуації, наявної зараз, щоб поліпшити оборонне становище, в якому ми опинимося в Європі та в Західній Азії в результаті російської поразки»³⁷.

8—9 листопада 1942 р. американські та англійські війська безперешкодно висадилися в Марокко і Алжирі.

Перехід США до стратегічної оборони у війні з Німеччиною відразу відбився на концентрації американських військ в Англії. Якщо доти передбачалося перевезення 1147 тис. військ до квітня 1943 р., то вже на початку вересня 1942 р. штаб армії США видав наказ, за яким в Англії на цю дату мало бути не більше 150 тис. американських наземних військ³⁸. Їх завданням був уже не наступ на Європу, а символічне зміцнення оборони Британських островів.

Різко змінилося співвідношення сил американської армії на Атлантичному (Європейському) та Тихоокеанському (Азіатському) театрах. За програмою, складеною після прийняття плану «Раунд-ап», протягом 1942 р. на Британські острови для майбутніх дій проти Німеччини передбачалося надіслати 435 тис. військ, а проти Японії — лише 260 тис.

Внаслідок відмови від операції «Раунд-ап» восени 1942 р. на Тихоокеанський театр було кинуте 464 тис. військ, а на Атлантичний, проти Німеччини, навіть враховуючи десант у Північно-Західній Африці, — 378 тис.³⁹ Проти Японії діяв також весь корпус морської піхоти, що вже перевищував 100 тис. чол., та великі сили флоту і морської авіації.

Таким чином, восени 1942 р. Японія стала противником, проти якого спрямовувалися основні діючі сили США, хоч ще в липні Рузвельт категорично заперечував проти цього⁴⁰.

Загальна кількість американських діючих сил на заморських театрах визначалася обмеженими можливостями морського транспорту. Перевезення однієї дивізії з США на Тихоокеанський театр вимагало стільки ж суден, скільки потрібно було для транспортування чотирьох дивізій в Англію. Американське командування розуміло це краще, ніж будь-хто. І восени 1942 р. воно сконцентрувало основні свої зусилля проти Японії замість того, щоб вести активні бойові дії проти гітлерівської Німеччини у відповідності з союзницькими зобов'язаннями Радянському Союзові.

³⁷ G. A. Harrison. Назв. праця, стор. 29—30.

³⁸ R. M. Leighton and R. W. Coakley. Назв. праця, стор. 481, 482, 732.

³⁹ Там же, стор. 608, 610, 662.

⁴⁰ W. S. Churchill. Назв. праця, стор. 606.

* *
*

Ще задовго до вступу США у війну американське керівництво обрало генеральним напрямом своєї стратегії першочерговий розгром Німеччини — головної сили серед держав ворожого блоку, з яким американо-англійський блок змагався за світове панування. Після вступу США у війну цю лінію було підтверджено. Сполучені Штати розробили плани наступальних дій на 1943 р., які повинні були принести їм разом з Англією рішучу перемогу над Німеччиною. Восени 1942 р., вважаючи Радянський Союз приреченим на поразку або таке послаблення, яке не дозволить йому в 1943 р. зв'язувати значні німецькі сили, вони поставили перед собою мету завдати в першу чергу поразку Японії, щоб потім сконцентрувати сили для малоперспективної боротьби з вермахтом, що мав різко посилитися на заході внаслідок свого успіху на сході.

В буржуазній літературі панує теза про те, що в 1942 р. військове керівництво США виступало за створення другого фронту. Факти свідчать, що ця теза не відповідає дійсності. До переходу до стратегічної оборони у війні проти Німеччини, що було найгіршою зрадою радянського союзника, американське керівництво — як військове, так і політичне, — мало тільки один план: вторгнення в Європу в 1943 р. В рамках цього плану передбачалася можлива диверсійна операція 1942 р. Її мета полягала не в тому, щоб допомогти Радянському Союзові одержати перемогу над Німеччиною, а в тому, щоб затягнути його опір, послабити Німеччину і тим створити найбільш сприятливі умови для дій збройних сил американо-англійського блоку в 1943 р.

Боротьба, яку вели американські керівники влітку 1942 р. за обмежений десант в Західній Європі, не була боротьбою за відкриття другого фронту на виконання зобов'язання, даного Радянському Союзові. Військові керівники США відстоювали операцію «Следжхеммер» лише тому, що вважали відмову від неї фатальним ударом для планів, покликаних принести Америці гегемонію над Європою як вирішальну передумову світової гегемонії.

В період післявоєнного розгулу реакції в США відомий мракобіс сенатор Маккарті висунув проти генерала Маршалла звинувачення, нібито той був прихильником другого фронту і прагнув «врятувати» Радянський Союз від поразки. Проти цих безглузких звинувачень виступив інший реакціонер — генерал Ведемейер, який добре знав таємні політичні цілі американської стратегії, тому що сам брав участь в розробці плану «Раунд-ап».

«Наклепники оголосили, — писав Ведемейер про Маршалла, — що він чинив тиск на Англію, щоб відкрити другий фронт у відповідності з вимогами комуністичної Росії. Мало хто перебував у кращому становищі, ніж я, щоб знати, що це несправедлива критика». «Я можу ствердити категорично, що концепція «Болеро» — «Раунд-ап» мала на меті військову перемогу на умовах, які створили б переваги для заходу»⁴¹. План «Раунд-ап» був націлений на те, щоб західні держави могли привласнити собі плоди тяжкої боротьби радянського народу проти гітлерівської Німеччини, вкрасти перемогу у знесилоного цієї боротьбою Радянського Союзу.

Керівники США — як політичні, так і військові, — з самого початку мали намір втрутитися в європейську війну лише тоді, коли Німеччина була б послаблена боротьбою на сході, а Радянський Союз близький до поразки. За цих умов масоване вторгнення означало б

⁴¹ А. С. Wedemeyer. Wedemeyer reports! New York, 1958, стор. 153, 154.

утворення нового, вирішального фронту в європейській війні, наслідок якої визначав результат усього світового конфлікту. При співвідношенні сил, яке реально існувало в 1942 р., новий фронт на заході міг мати лише допоміжне значення. Радянська Армія була далеко сильнішою, ніж ті війська, що їх США і Англія могли виставити проти Німеччини в Європі. Створити вирішальний, перший фронт на заході в 1942 р. правлячі кола США не могли; створення допоміжного, другого фронту суперечило їхнім задумам.

Документи і факти свідчать, що керівники США, які займали панівне становище в американо-англійському блоці,— про це ніколи не можна забувати,— несуть головну відповідальність за те, що другий фронт не було створено в 1942 р., внаслідок чого війна затягнулася надовго.

Перехід США до стратегічної оборони на Європейському театрі восени 1942 р. загрожував на невизначений час затягнути війну і нечувані страждання народів під гітлерівським ярмом, якби тодішня американська оцінка сил Радянського Союзу та Німеччини і перспектив радянсько-німецького конфлікту виявилася правильною.

Розвиток подій показав, що оцінка ця була абсолютно неправильна. В ході радянсько-німецької війни наближався рішучий перелом на користь Радянського Союзу, виборений героїчними зусиллями партії і народу. Зовсім несподіваний для американського керівництва, цей перелом ніс повну катастрофу стратегії США, спрямованій на завоювання світової гегемонії в результаті війни.

ПАУЛЬ ФРЕЙЛІХ

Член Політбюро ЦК СЄПН, перший секретар
Лейпцігського окружного комітету СЄПН

ПІДСУМКИ ДВАДЦЯТИРІЧНОГО РОЗВИТКУ НІМЕЧЧИНИ

(до 20-річчя визволення Німеччини від фашизму) *

I

8 травня 1945 р. завершилось визволення німецького народу від гітлерівського фашизму; перед трудящими всієї Німеччини відкрилась можливість взяти свою долю у власні руки і назавжди вирвати владу з рук німецьких імперіалістів. Цей захід був необхідний особливо тому, що німецька монополістична буржуазія несе найбільшу відповідальність за розв'язання двох світових воєн і завдала багатьом народам нечуваних страждань.

Але визволення Німеччини від німецько-фашистського імперіалізму сталося не внаслідок революційної дії народних мас — німецький імперіалізм був розгромлений у війні, головна заслуга в чому належить Радянській Армії. Ось чому саме у двадцяту річницю визволення Німеччини від фашизму ми вшановуємо пам'ять усіх тих, хто поліг у визвольній війні народів проти фашизму.

Трудящі Німецької Демократичної Республіки знають, що народам СРСР довелося принести найбільші жертви у цій боротьбі і що Радянський Союз зазнав найбільшого розорення в війну. Тому ми найбільшу подяку висловлюємо народам СРСР. Ми також вшановуємо пам'ять німецьких антифашистів, які в боротьбі проти гітлерівського фашизму віддали своє життя за те, щоб ми сьогодні могли здійснювати наше демократичне і соціалістичне будівництво.

II

В чому полягали зміст і мета всесвітньо-історичної перемоги Радянського Союзу і всіх народів антигітлерівської коаліції над фашизмом?

По-перше, у тому, щоб визволити окуповані території СРСР та інших країн від німецько-фашистського імперіалізму; по-друге, остаточно знищити німецький фашизм і мілітаризм і, по-третє, в умовах тривалого і міцного миру в Європі надати можливість німецькому народові побудувати нову, демократичну, миролюбну і єдину Німеччину. Названі цілі, що повністю відповідали одвічним інтересам німецького народу, СРСР насамперед успішно відстоював на конференціях у Ялті та Потсдамі, і вони були покладені в основу документів цих конференцій.

* Стаття написана на замовлення «Українського історичного журналу».

Керуючись цими документами, радянські товариші у військовому одязі допомагали трудящим нашої країни налагодити громадське життя на демократичних засадах. Так, наказом № 2 від 10 червня 1945 року було дозволено створення і діяльність усіх антифашистських партій та організацій. Домагаючись послідовного проведення в життя цілей і принципів Потсдамських угод, вони успішно відбивали всі намагання імперіалістичних західних держав і німецької реакції обійти взяті на себе зобов'язання.

Виконання Потсдамських угод було єдиною метою окупаційної політики СРСР. Тому радянська військова адміністрація не втручалася в питання створення нового суспільного ладу, але підтримувала дедалі діяльнішу ініціативу в цьому напрямі з боку німецьких робітників, селян, інтелігенції та представників середніх верств населення.

Проте підтримка Радянського Союзу не звільняла німецький робітничий клас і всі пролетарські сили німецького народу од відповідальності за побудову німецької мирної демократичної держави власними руками. Тому антифашистські демократичні сили, що посіли досі не відомо їм свободу рішень у цих корінних питаннях, під проводом створеної у квітні 1946 р. Соціалістичної Єдиної Партії Німеччини, боролися за подолання матеріальної і духовної спадщини нацизму, за створення нового, демократичного і соціалістичного суспільства в нашій частині Німеччини.

Безкорисливу допомогу Радянського Союзу ми відчували і в господарській галузі. Так, наприклад, радянські товариші відразу ж після закінчення війни виділили з запасів Радянської Армії харчові продукти для цивільного населення; у січні 1947 р. на прохання нашої партії вони припинили демонтування німецьких підприємств і підпорядкували їх державним акціонерним товариствам, які почали створюватися ще в 1946 році. Таким чином для німецьких трудящих збереглися робочі місця, а дедалі зростаюча частка продукції цих підприємств ішла на користь німецькому населенню. В 1947 р. перші 74 підприємства державних акціонерних товариств, а з 1 січня 1954 р. і останні 33 — були передані до рук німецького народу. З 1 січня 1954 р. були скасовані репарації¹, які ми виплачували за всю Німеччину.

Ці й подібні заходи та рішення Радянського Союзу допомогли Німецькій Демократичній Республіці у 1950 р. спершу досягти довоєнного рівня випуску продукції, а потім і успішно будувати соціалізм. Трудящі нашої республіки досягли за ці роки видатних успіхів. Велика допомога Радянського Союзу, його кредити, поставки товарів та, особливо, сировини, його технічна й матеріальна допомога в будівництві металургійного комбінату «Ост», у спорудженні металургійних заводів та інших підприємств, обмін цінним досвідом з радянськими робітниками та інженерами — все це допомогло нам подолати диспропорції у нашому господарстві, що виникли внаслідок розколу Німеччини. Всі галузі промисловості НДР мали бути пристосовані відповідно до потреб соціалістичного будівництва. А коли у вирішальні роки соціалістичного будівництва йшлося про те, щоб подолати наслідки шкоди, заподіяної західнонімецькими імперіалістами і торговим бойкотом боннського уряду, СРСР знову допоміг нам.

Дедалі тісніше братерське співробітництво розвивали НДР і СРСР у боротьбі за збереження миру в усьому світі, за приборкання мілітаризму та реваншизму в Західній Німеччині, за укладення мирного договору з Німеччиною і за розв'язання західноберлінської проблеми.

¹ Dokumente der Deutschlandpolitik der Sowjetunion. Bd. 1. Berlin, 1957, стор. 345 і наст.

У зв'язку з цим велике значення мали висунуті радянським урядом у березні 1952 р. і січні 1953 р. пропозиції і проекти мирного договору з Німеччиною, які сприяли з'ясуванню розстановки сил у Німеччині. Виходячи з повної узгодженості поглядів партій та урядів НДР та СРСР на міжнародне становище, Радянський Союз на конференціях у верхах, в ООН і на конференціях міністрів закордонних справ міг також виступати в інтересах і від імені Німецької Демократичної Республіки. Мирна місія нашої республіки визнана тепер не тільки соціалістичними та багатьма антиімперіалістичними національними державами. Численні провідні політики західних держав дедалі частіше визнають, що кращі гарантії для збереження миру в Центральній Європі пропонує не Західна Німеччина, а Німецька Демократична Республіка.

Найяскравішим виявом німецько-радянської дружби став Договір про дружбу, взаємодопомогу і співробітництво між НДР і СРСР, укладений 12 червня 1964 р., що діятиме до кінця ХХ століття. На відміну від Державного договору, укладеного у вересні 1955 р., який поставив відносини між НДР і СРСР на основу повного рівноправ'я, взаємної поваги суверенітету і невтручання у внутрішні справи, Договір про дружбу, укладений у червні 1964 р. з одного боку, несе якісно нові відносини, що базуються на принципах соціалістичного інтернаціоналізму, і з другого — фіксує єдино існуючий шлях до вирішення національного питання відповідно з міжнародно-правовими нормами.

У договорі обидві сторони одностайно констатували, що Німецька Демократична Республіка провела в життя основні положення Потсдамської угоди, а на США, Англії та Франції до укладення німецького мирного договору, як і раніше, лежить обов'язок на території ФРН втілювати в життя вимоги і зобов'язання, взяті ними в Потсдамських угодах та інших міжнародних договорах по «викоріненню німецького мілітаризму і нацизму і запобіганню німецької агресії»². У цьому договорі вперше були сформульовані і договірно закріплені згідно з міжнародно-правовими нормами принципи співробітництва, які записані в Заяві та Декларації представників комуністичних і робітничих партій (1957 та 1960 рр.). Крім того, договір забезпечує і зміцнює міжнародно-правовий статус НДР і головним завданням у відносинах між НДР і СРСР висуває максимальну інтенсифікацію науково-технічного співробітництва з метою спільного здійснення технічної революції. Про нові якісні риси співробітництва між обома державами свідчить, зокрема, небувалий досі обсяг нещодавно укладеного торговельного договору.

Проте дружні зв'язки між німецьким і радянським народами зміцнюються не лише по лінії міждержавних відносин. Протягом багатьох років розвиваються численні тісні зв'язки між робітниками підприємств, селянами, науковцями, спортсменами і школярами НДР і СРСР. Поширення досвіду Павла Бикова, доктора Мітрофанова, професора Маталіна та багатьох інших у НДР, як і досвіду Еріха Вірта, Ірмгард Ріхтер і Отто Штрубе — в СРСР, має не тільки економічне значення, але й поглибило корисні особисті контакти між трудящими обох країн.

Останнім часом розвиваються особливо тісні зв'язки між лейпцігським округом та Київською областю. Поряд з інтенсивним листуванням між лейпцігськими та київськими школярами, місто Лейпціг та Лейпцігський округ саме в останні роки — 1963 та 1964 — неодноразо-

² Договір про дружбу, взаємодопомогу і співробітництво між НДР і СРСР. Стаття 2.

во відвідали делегації Київського обласного комітету Комуністичної партії України та облвиконкому. В свою чергу лейпцігські робітники, інженери, члени сільськогосподарських кооперативів відвідали підприємства й колгоспи Київської області. В центрі уваги було вивчення методів партійної роботи на підприємствах, в установах та міських житлових районах.

В свою чергу Лейпцігський університет ім. К. Маркса, після укладення в 1959 р. договору про дружбу з Ленінградським університетом ім. А. Жданова у червні 1963 р. підписав також договір про дружбу з Київським університетом ім. Т. Г. Шевченка. Цей договір втілили в життя взаємні візити студентів та науковців, обмін делегаціями, обмін книгами, спортивними змаганнями. Тепер спільними зусиллями готується збірник, присвячений проблемам природознавства. Він має вийти в світ у Лейпцігу й Києві восени 1965 р.

Сьогодні ми можемо констатувати, що дружба з народами Радянського Союзу не є односторонньою, в якій один тільки дає, а другий тільки бере. Це всебічна, випробувана і корисна для обох сторін дружба, в основу якої покладено взаємну солідарність, взаємне навчання.

III

Внаслідок закономірної поразки німецько-фашистського імперіалізму співвідношення класових сил у Німеччині помітно змінилося і надало можливість антифашистським і демократичним силам піти в рішучий наступ на самі основи могутності німецького імперіалізму та мілітаризму, що значно похитнулися. Перед німецьким народом постали як завдання, так і можливість власними силами, шляхом повного позбавлення влади реакції завершити перемогу народів антигітлерівської коаліції і тим самим створити міцні гарантії проти повторення агресії з німецької землі проти сусідніх народів. Адже в Потсдамській угоді записано: «Метою союзників не є знищення або закабалення німецького народу. Союзники прагнуть надати німецькому народові можливість підготуватися до того, щоб по-новому організувати своє життя, на демократичній і мирній основі. Якщо власні прагнення німецького народу будуть весь час спрямовані на досягнення цієї мети, він матиме можливість через певний час зайняти своє місце серед вільних і миролюбних народів світу»³.

Становище, яке склалося в Німеччині на 8 травня 1945 року, ясно показало, що тільки німецький робітничий клас був спроможний і мав законне право взяти історію нації в свої руки і в союзі з антифашистськими демократичними силами побудувати демократичну Німеччину. Робітничий клас зазнав великих втрат у боротьбі з імперіалізмом та у війні. Він являв собою велику потенціальну революційну силу і мав історичний досвід сторічної боротьби проти реакції. Це знайшло свій вияв, насамперед, у славнозвісних успіхах Комуністичної партії Німеччини в роки фашистського варварства. Вона була єдиною партією, яка в тяжкій нелегальній боротьбі чинила рішучий опір фашизму і на своїх конференціях у Брюсселі (1935 р.) та Берні (1939 р.) розробила програму революційного повалення імперіалізму. КПН виходила з того, що першою передумовою об'єднання всіх противників Гітлера в широкому антифашистському народному фронті має стати, єдність дій німецького робітничого класу, Компартія дістала це основоположне вчення з німецької історії. Вона привнесла цю цільову настанову в антифашистський рух Опору і завжди домагалася

³ Das Potsdamer Abkommen und andere Dokumente, Berlin, 1950, стр. 15.

її здійснення. Видатним прикладом боротьби за загальний антифашистський народний фронт було створення з ініціативи ЦК КПН влітку 1943 р. у Красногорську справді національної і патріотичної організації Національного комітету «Вільна Німеччина», який по праву називають «Німецькою антигітлерівською коаліцією».

Саме тому цілі союзників — з корінням вирвати німецький гітлерівський фашизм і забезпечити демократичний розвиток Німеччини — неминуче співпадали з прагненнями «Німецької антигітлерівської коаліції». Це свідчить про те, що Потсдамська угода підтвердила мету боротьби німецького антифашистського руху Опору, керованого КПН, і тим самим було визнано узгодження цілей КПН з вимогами демократичного міжнародного права. Таким чином сталася істотна збіжність вимог історичного звернення КПН 11 червня 1945 р. з політичними та економічними положеннями Потсдамської угоди.

Ці історичні факти свідчать про наукову послідовність національної політики КПН та її нерозривність з глибокими змінами, що почали визначатися в результаті другої світової війни в міжнародному і національному співвідношенні сил. Виходячи з історичного досвіду німецького робітничого руху, КПН відразу ж доклала всіх зусиль до того, щоб домогтися єдності робітничого руху на марксистсько-ленінській основі, забезпечити його гегемонію в демократичній революції і здійснити національне завдання німецького робітничого класу. В ході боротьби за об'єднання обох робітничих партій, на основі угоди про погодження дій від 19 червня 1945 р., у співвідношенні сил були досягнуті істотні зміни на користь робітничого класу.

З утворенням 14 липня 1945 р. блоку антифашистських демократичних партій був зроблений важливий крок до втілення в життя політики народного фронту і створення широкого союзу на антифашистській демократичній основі. На цій основі були здійснені такі вирішальні перетворення, як демократична земельна реформа і пов'язане з нею встановлення бойового союзу робітничого класу з трудящим селянством, а також демократична шкільна реформа. Насамперед, вдалося створити антифашистське демократичне самоуправління, яке за своєю суттю стало втіленням революційно-демократичної державної влади робітників і селян за участю інших верств населення. Об'єднання обох робітничих партій 21 квітня 1946 р. в СЄПН спричинилося до найзначнішої після 1945 р. зміни співвідношення класових сил. Це був визначний поворотний пункт в історії німецького робітничого руху і всього німецького народу. «Єднання робітничого класу — найбільше досягнення в історії німецького робітничого руху з часу проголошення Карлом Марксом і Фрідріхом Енгельсом Маніфесту Комуністичної партії. Це історична перемога марксизму-ленінізму над опортунізмом у Німеччині»⁴.

Тільки під проводом об'єданого робітничого класу антифашистські демократичні сили на основі референдуму в Саксонії 30 червня 1946 р. змогли успішно взятися за остаточне знищення основ могутності німецького імперіалізму. Гегемонія робітничого класу і цілеспрямоване керівництво СЄПН забезпечили здійснення антифашистсько-демократичних перетворень і спрямували їх на виконання завдань соціалістичного будівництва.

«Ми виконали не тільки національні вимоги і вимоги Потсдамської угоди, а навіть і основні завдання, зафіксовані в програмах буржуазних партій західної зони та СПН. Вимоги, записані в Аленській

⁴ Grundriß der Geschichte der deutschen Arbeiterbewegung, Berlin, 1963, стор. 211.

програмі західнонімецького ХДС і в рішеннях Ганноверського з'їзду СПН — наскільки вони прогресивні — у нас уже здійснені»⁵.

В НДР повністю проведені в життя основні принципи і цілі антигітлерівської коаліції, зокрема вимоги Потсдамської угоди. В НДР ліквідовані мілітаризм і фашизм, а також їх імперіалістична основа. Послідовно виконуються вимоги покарання всіх злочинів проти миру і людяності. Прийнявши закон про відмову від амністії нацистських та воєнних злочинців незалежно від будь-якого терміну давності, НДР недвозначно підтвердила свою вірність рішенням колишньої антигітлерівської коаліції держав. Наші збройні сили, керовані відомими борцями проти мілітаризму і фашизму, мають виключно оборонні завдання. Загроза миру ні в якій мірі не виходить від НДР. У нас подолане минуле і політику визначають принципи миру, демократії, соціалізму, гуманізму, дружби народів і взаємної допомоги.

VI з'їзд СЕПН, що відбувався 15—21 січня 1963 р., підвів підсумки шляху, пройденого НДР у побудові соціалізму, і обговорив основні економічні та політичні питання розгорнутого будівництва соціалізму. З'їзд прийняв програму СЕПН — найважливіший теоретичний і політичний партійний документ нашого часу — і накреслив перспективи розвитку народного господарства НДР на 1964—1970 рр.

Ця програма є видатним вкладом нашої партії в скарбницю марксизму-ленінізму. Вона характеризує великий історичний процес, яким керує СЕПН, творчо застосовуючи в умовах НДР ленінське вчення про соціалістичну революцію і побудову соціалізму. «Безсмертна заслуга СЕПН в тому, — говорить в програмі партії, — що вона очолила найбільшу революцію в німецькій історії і привела соціалістичні виробничі відносини до перемоги».

Перемога соціалістичних виробничих відносин, забезпечення наших кордонів і досягнутий стан розвитку продуктивних сил стали важливими передумовами для впровадження нової економічної системи планування і управління народним господарством, яка являє собою якісно новий ступінь у плануванні та управлінні народним господарством НДР. Вона відповідає новим, визрілим умовам розгорнутого соціалістичного будівництва в НДР і враховує їх вимоги. Виходячи з економічних законів соціалізму, в НДР в умовах технічної революції необхідно розвивати народне господарство на базі найвищого рівня науки і техніки і таким чином невинно підвищувати продуктивність праці.

Відповідно цій меті та об'єктивно визрілим умовам виникла потреба всеосяжної системи планування й управління економічними процесами, спрямованої на те, щоб «застосовувати єдині економічні закони соціалізму в усьому процесі народногосподарського відтворення»⁶, що сприятиме повному використанню переваг соціалістичного ладу і забезпечить нове піднесення продуктивних сил і наукового прогресу.

В програмі нашої партії вказується також, що після перемоги соціалістичних виробничих відносин у НДР «суспільний прогрес і життєвий рівень народу залежать від того, як партія, держава, робітничий клас, члени сільськогосподарських кооперативів та інші трудящі використовують... основний закон соціалізму та інші економічні закони.

⁵ З промови Вальтера Ульбріхта перед Національною радою Національного фронту демократичної Німеччини. Газ. «Neues Deutschland», 16 лютого 1963 р.

⁶ Referat Walter Ulbricht auf dem V Plenum des ZK SED. Broschüre Dietz—Verlag, Berlin, 1964, стор. 19.

Правильне використання економічних законів соціалізму сприяє розвиткові продуктивних сил і соціалістичних виробничих відносин»⁷.

Саме ці завдання має нова економічна система, три складових частини якої — науково обгрунтоване планування, застосування економічних підойм і матеріальної заінтересованості, а також правильне управління промисловістю — становлять нерозривну єдність. Особливу увагу наша партія спрямовує при цьому на використання матеріальної заінтересованості трудящих і колективів шляхом цілої системи економічних підойм з метою переконання всіх трудящих нашої республіки в об'єктивній відповідності їхніх особистих матеріальних інтересів з суспільною необхідністю.

Нинішня нова економічна система дозволяє особливо форсувати розвиток тих галузей промисловості, які відповідають умовам НДР, забезпечують швидке зростання продуктивних сил і необхідні для розгортання науково-технічної революції, а, отже, і для перемоги соціалізму. Ці провідні галузі — такі, як хімічна промисловість, електротехніка, електроніка, металургія — є вирішальними в розвитку нашого національного господарства в період технічної революції.

Усією своєю попередньою діяльністю СЄПН довела, що її слова не розходяться з ділами і що вона втілює в життя свою справді революційну програму. Незважаючи на надзвичайно тяжкі умови на початку розвитку і втрати, зазані в період існування відкритих кордонів, НДР виконала завдання безприкладного розвитку народного господарства. Навіть буржуазні економісти змушені визнати, що справжнє економічне чудо сталося в НДР. Якщо взяти рівень випуску промислової продукції у 1950 р. за 100%, то в 1963 р. він становив уже 345%, а у 1970 р. зросте приблизно до 600%. Продуктивність праці робітника основних галузей промисловості збільшилася, в 1963 р. порівняно з 1950 р., в середньому, до 255%, в металообробній промисловості — до 324%, в легкій промисловості — до 256%. Ці успіхи стали можливими завдяки систематичному збільшенню капіталовкладень у народне господарство. В 1950 р. вони становили 3,6 млрд. марок, у 1958 р. — вже 12,1 млрд., в 1965 р. становитимуть 19,7 млрд., всього близько 163 млрд. марок.

Нині НДР належить до числа держав з найвищою продуктивністю промисловості і завдяки успіхам наших трудящих посідає місце серед перших десяти промислово розвинутих країн світу. Вона виробляє близько 2,2% світової промислової продукції при населенні, що становить ледве 0,5% населення світу. Вона зв'язана з іншими державами світу понад 1000 договорів та угод. Як держава, а також через колективне та індивідуальне членство своїх громадян НДР бере участь у понад 230 міжнародних організаціях і підтримує на основі рівноправ'я і взаємної вигоди торговельні зв'язки з понад 100 країнами світу.

Втрачені при фашизмі традиції відомих всьому світові Лейпцігських ярмарків були відроджені в роки соціалістичного будівництва. Із зростанням міжнародного авторитету нашої республіки, зростають оборот ярмарку та кількість її учасників. У цьогорічному ювілейному ярмарку взяло участь 10 450 представників з 75 країн. Прибули відвідувачі з 94 країн, серед них — 33 урядових та парламентських делегацій, видатні політичні діячі й промисловці з багатьох країн.

Обсяг зовнішньої торгівлі НДР у 1965 р. збільшиться порівняно з 1964 р. до 110% і становитиме близько 24,5 млрд. валютних марок.

Німецька Демократична Республіка є невід'ємною складовою ча-

⁷ Programm der SED. Broschüre Dietz—Verlag, Berlin, 1964, стор. 323.

стиною миролюбних сил людства, вона завжди твердо стояла і стоїть на боці народів і суспільного прогресу, послідовно підтримує національно-визвольну боротьбу народів країн Азії, Африки та Латинської Америки. Укладенням економічних угод, поставками комплектного устаткування, установок та інших промислових виробів, наданням економічної і технічної допомоги, підготовкою кадрів науковців і спеціалістів, а також іншими шляхами НДР допомагає народам цих країн не тільки досягти економічної незалежності, але і зміцнити її.

Ця політика дістає дедалі більше визнання в керівних колах демократичних національних держав, інтересам яких вона відповідає. Це виявилось, зокрема, на останній конференції нейтральних країн у Каїрі, а також у тому факті, що на ювілейний Лейпцігський ярмарок прибуло багато урядових та парламентських делегацій. Про повагу до політики нашої республіки, її зростаючий авторитет серед усіх миролюбних і демократичних сил світу свідчить і офіційний візит Голови Державної Ради НДР, Першого секретаря ЦК СЄПН товариша Вальтера Ульбріхта в дружню Об'єднану Арабську Республіку, де йому була влаштована тріумфальна зустріч.

З моменту свого заснування НДР є міцною складовою частиною світової системи соціалізму, яка дедалі впевненіше виступає як вирішальний фактор міжнародного життя. Великим досягненням політики соціалістичної німецької держави є те, що вона зв'язана узами найтіснішої дружби і співробітництва з братніми країнами, перебуває з ними в союзі проти ворогів миру. Національна промисловість нашої республіки дедалі тісніше зливається з економічним комплексом країн РЕВ і таким чином сприяє зміцненню світової системи соціалізму. Економічна могутність соціалістичних країн та їхнє співробітництво в РЕВ мають вирішальне значення для здійснення нашої мирної політики.

Перед кожною соціалістичною країною стоїть завдання економічного змагання з капіталізмом. Проте, ясно, що добрі наслідки у цьому змаганні будуть можливі лише в тому разі, коли воно розглядатиметься як спільне завдання всіх соціалістичних країн.

На хід економічного змагання з капіталізмом вирішальний вплив справляє здійснення технічної революції. Тому найголовнішим завданням країн РЕВ є спільне здійснення технічної революції. Це вимагає тепер створення таких форм економічного та науково-технічного співробітництва на основі економічних законів соціалізму, які б забезпечили виконання цих завдань.

СЄПН завжди прагнула до зміцнення дружби і співробітництва всіх комуністичних і робітничих партій, усіх революційних сил на основі рішень Московських нарад і сприяла єдності їх дій у боротьбі за мир і соціальний прогрес.

Проведена наприкінці минулого року нарада представників держав Варшавського договору підкреслила одностайне прагнення учасників ще тісніше згуртувати свої сили у спільній боротьбі за мир і соціалізм і зробити все, щоб зміцнити єдність і згуртованість комуністичних та робітничих партій. Нарада показала, що виступи її учасників, які одностайно висловилися проти атомного озброєння Західної Німеччини, не пройшли поза увагою політиків і громадськості в усьому світі і, насамперед, у Бонні, де намагаються спекулювати на розбіжностях між соціалістичними країнами. Всі сподівання та ілюзії боннських реваншистів на те, що атомний шантаж і воєнні приготування ослаблять єдність соціалістичного табору, були повністю зруйновані.

Тверда воля і спільні прагнення більшості комуністичних і робіт-

ничих партій до зміцнення єдності їхніх рядів особливо яскраво виражені в комюніке про Консультативну зустріч представників комуністичних і робітничих партій у Москві. Учасники зустрічі заявили: «Те що об'єднує комуністичні партії значно сильніше того, що їх розділяє».

Ми, відповідно до настанов комюніке Консультативної зустрічі, впевнені, що з метою подолання розбіжностей і об'єднання сил дальші кроки мають бути зроблені саме шляхом спільної боротьби проти імперіалізму та колоніалізму.

IV

Поряд з НДР, першою робітничо-селянською державою в історії Німеччини, на двох третинах території країни існує імперіалістична західнонімецька держава. Політика охочих до агресії західнонімецьких імперіалістів і мілітаристів веде до того, щоб перетворити післявоєнний період у період підготовки нової світової війни. Цілков протилежний суспільний та політичний розвиток обох німецьких держав почався безпосередньо після розгрому фашизму.

Прогресивні сили в Західній Німеччині, насамперед Комуністична партія Німеччини, вбачають у суспільних перетвореннях в НДР приклад для всієї Німеччини. Вони вимагали і вимагають послідовного втілення в життя рішень Потсдамської конференції також і в західних зонах, частково навіть почали здійснення цієї політики.

На шляху цього позитивного розвитку, що почався був у Німеччині, стали імперіалістичні окупаційні держави. Вони дедалі відвертіше саботували виконання своїх обов'язків, узятих за Потсдамською угодою.

Тоді як Радянський Союз у здійсненні Потсдамської угоди спирався на робітничий клас, його партію і зв'язані з ними демократичні кола усіх класів та верств населення Німеччини, західні окупаційні держави відкрито протидіяли їм. Більше того, західні імперіалісти все відвертіше підтримували в західних зонах тих політиків, які відстоювали інтереси монополістичної буржуазії. Німецька буржуазія, що до 1945 р. марила про «Велику Німеччину» і хотіла панувати в усій Європі, кинулася в обійми західних імперіалістів з готовністю підтримати і збільшити розкол Німеччини.

Грубо порушуючи й зневажаючи право німецького народу на самовизначення, західні імперіалістичні держави спільно з німецькою монополістичною буржуазією, розкололи Німеччину, створили сепаратну боннську державу. Вчинена західнонімецькою буржуазією національна зрада була потрібна їй для того, щоб з допомогою західних імперіалістичних держав відновити в одній частині Німеччини державно-політичне панування свого класу. Імперіалістичні держави й німецька монополістична буржуазія були б неспроможні розколоти Німеччину, якби їх не підтримали праві соціал-демократичні та профспілкові керівники. На них лежить провина й відповідальність за те, що єдності німецького робітничого руху і робітничого класу, якої вимагали у 1945 р. комуністи і рядові соціал-демократи в усій Німеччині, вони весь час перешкоджали, і, зрештою, зовсім зірвали її. Збереження розколу робітничого класу, його поглиблення внаслідок нестримного наклепницького цькування комуністів, помітно ослаблювали демократичні сили в Німеччині і послужили меті реакційної, антинаціональної політики боннських розкольників.

Тодішній західнонімецький уряд Аденауера розпочав ремілітаризацію, домагався озброєння і укладав відповідні угоди. Стало ясно:

боннські політики хотіли не національного возз'єднання Німеччини як миролюбної демократичної держави, а ліквідації НДР, перегляду кордонів, що виникли внаслідок другої світової війни.

Імперіалістична політика реваншу й мілітаризації, переслідування всіх представників прогресивних і демократичних сил, як, наприклад, заборона КППН, мали на меті підготувати західнонімецьке населення до нової війни. Вступ ФРН у НАТО став новою національною зрадою. Відмовлення від істотних суверенних прав Західної Німеччини не тільки порушило право німців на національне самовизначення але й поглибило розкол країни.

Нове становище виникло у зв'язку з відносинами обох німецьких держав як між собою, так і в міжнародному масштабі. Дедалі більше визначається небезпечний характер західнонімецького імперіалізму відроджуваного мілітаризму. У Західній Німеччині солдатські спілки що складаються з членів колишнього фашистського вермахту, так звані земляцтва, партії та об'єднання монополістичного капіталу розгортають нестримну антикомуністичну істерію, висувають територіальні вимоги до Польщі, Радянського Союзу і ЧССР. На зборищі так званого «Сілезького земляцтва» у 1957 р. Аденауер заявив: «Наша кінцева мета — визволення народів Східної Європи»⁸.

Неприхованою метою західнонімецької реакції було й є удушення НДР будь-якими засобами. Так, тоді, коли кордони між НДР і Західною Німеччиною, а також Західним Берліном, були ще відкриті, реакціонери використовували це для торгівлі, людьми для підриву нашої економіки та фінансової системи шляхом контрабанди і спекуляції валютою. Вжиті нашою республікою заходи проти класових ворогів були знов-таки наклепницькі охарактеризовані в Західній Німеччині за антикомуністичним рецептом як «придушення свободи і демократії». В умовах такого загострення ідеологічної боротьби надзвичайно великого значення набуває виховання у громадян НДР соціалістичної свідомості і любові до своєї держави.

Німецька Демократична Республіка поставила собі за мету зробити все можливе, аби перешкодити перетворенню німецької землі у вогнище третьої світової війни. У цій історичній місії нашу робітничо-селянську державу підтримують всі братні соціалістичні країни, насамперед Радянський Союз, а також інші незалежні держави, що борються проти імперіалізму. Збереження миру відповідає справжнім національним інтересам усього німецького народу.

Для західнонімецької монополістичної буржуазії, навпаки, найголовнішими є її власні вигоди. Нація приносилася і приноситься в жертву цим егоїстичним класовим інтересам, заради яких її розколюють, зраджують, продають. В очах боннського уряду, цього повіреного монополістичного капіталу, нація є об'єктом торгівлі та обміну. Тільки люди, що не зробили і не хочуть зробити уроків з історії, можуть дивитися на першу німецьку робітничо-селянську державу, як на товар, який можна купувати або продавати. Цим пояснюється їх спекулятивна спроба «викупити» НДР. В подібній пропозиції Радянському Союзу виявилася вся прогнила мораль боннських політиків. Дана їм Радянським урядом достойна відповідь навчила їх, що соціалізм не є об'єктом торгівлі.

Західнонімецькі ультра, проте, дуже далекі від того, щоб відмовитися від своїх завойовницьких замірів. У березні 1958 р. західнонімецький бундестаг прийняв фатальне рішення про оснащення бун-

⁸ Часопис «Konkret», № 16, 20 серпня 1961 р.

применшуючи шкоди, заподіяної методами культу особи, чому Комуністична партія Чехословаччини поступово готувалася, приблизно з 1953 р., до XX з'їзду КПРС, рішення якого для КПЧ і для цілого ряду інших комуністичних партій знаменували початок нового етапу наступу сил комунізму.

Які ж головні результати того шляху, на який став чехословацький народ 9 травня 1945 р.? Насамперед, треба відзначити, що в усіх галузях матеріального виробництва здобули перемогу соціалістичні виробничі відносини. Соціалістичний метод виробництва продемонстрував свою перевагу і свої можливості насамперед у галузі промисловості, а. перед сільським господарством тепер стоїть завдання добитися за допомогою соціалістичного методу виробництва істотного збільшення продукції. Населення соціалістичної Чехословаччини становить менше 0,5% від населення земної кулі. Проте промислове виробництво країни становить 2% від світового, а наукова база, що має величезне значення для дальшого зростання матеріального добробуту суспільства — 1% світового наукового резерву. У цих цифрах якнайкраще відбивається результат двадцятирічного розвитку країни.

У 1963 р. національний дохід республіки порівняно з довоєнним 1937 р. зріс до 260%, причому загальний обсяг промислової продукції зріс у п'ять раз, що свідчить також і про те, що у відсталих у минулому словацьких областях темпи розвитку були ще вищими, приблизно на одну третину. Частка Словаччини в загальному обсязі промислової продукції зросла з 7,9% (1937 р.) до 18,4% у 1963 р. і це успіх не тільки нашої політики індустріалізації, але й вирішення національного питання. Аж до того моменту, коли почали виявлятися ознаки певних утруднень (початок шістдесятих років) — свідчення того, що своєчасно не була виявлена необхідність послідовної орієнтації на інтенсивний розвиток економіки, національний дохід зростав щорічно на 8%, а обсяг промислової продукції більш ніж на 10%. В сільському господарстві об'єднання в кооперативи не призвело до зменшення обсягу продукції. Проте, незважаючи на зростання продуктивності праці, загальний обсяг сільськогосподарської продукції і досі ненабагато перевищує довоєнний.

Значно зріс життєвий рівень всіх верств населення. Щодо споживання продуктів у виразі калорій, Чехословаччина стоїть у ряду найрозвинутіших держав. Реальний заробіток зріс порівняно з довоєнним на 120%. Те ж саме можна сказати й про зростання доходів членів єдиних сільськогосподарських кооперативів. Самі цифри, хоча їх можна було б навести чимало (структура споживання, дані про зростання освіти, небувале збільшення культурних, медичних і соціальних закладів у країні та ін.), не можуть дати повної картини найважливіших змін, що відбулися в Чехословаччині, і мають принципове значення для соціалістичного розвитку, для нагромадження сил і засобів, необхідних у майбутньому для комуністичного будівництва.

Головна зміна полягає в тому, що влада в міцних руках робітників, селян та інтелігенції, створює передумови для того, щоб держава диктатури пролетаріату перетворювалася і розвивалася у всенародну державу. Це також сприяє тому, щоб прагнення до інтенсивного розвитку господарства і пов'язані з цим зміни в управлінні господарством служили інтересам суспільства, успішному завершенню соціалістичного будівництва.

У принципі було вирішене національне питання. В республіці живуть і беруть участь в управлінні країною два абсолютно рівноправні народи — чехи та словаки, причому рівними правами користуються

також національні меншості. Наші зарубіжні друзі не раз говорили нам, що в світі не так багато прикладів такого велетенського піднесення, яке має місце у відсталій колись Словаччині. Надалі необхідно кріпити цей союз двох народів, шукати шляхів для розв'язання нових завдань, досягти, відповідно до загального зростання економіки країни, більш гармонійного розподілу життєвого рівня в усіх областях республіки.

Не можна не згадати про розквіт культури в Чехословаччині, про зростання освіти, культури праці та умов життя і, нарешті, про мистецтво. Мистецтво стало насущною потребою найширших верств населення, воно збагачує внутрішній світ нашого народу. Про його піднесення свідчить і те, що воно йде пліч-о-пліч з усіма новими явищами і проблемами, які виникають перед людиною нашого часу.

Сьогодні, оглядаючись на минуле двадцятиріччя, на результати, яких досягла наша країна з дня визволення від фашистського іґа, ми можемо з повним правом сказати, що в умовах, соціалістичного будівництва Комуністична партія Чехословаччини вела народ правильним шляхом, що її політика була в принципі правильною. І в нашій країні соціалізм довів свою перевагу перед капіталізмом, що є ще одним свідченням того, що саме цей шлях може допомогти народам у вирішенні сучасних проблем. Вся діяльність партії за минулий період вчить нас, що, оцінюючи вже зроблене, необхідно завжди враховувати досвід історії, а також дивитись вперед, бачити нові проблеми, нові завдання, поставлені перед нами життям. Саме цей принцип був у цьому році покладений в основу урочистого святкування 20-ї роковини з дня визволення республіки.

Останнім часом великий інтерес серед наших друзів викликала вже згадана нова система управління народним господарством Чехословаччини. Зараз всюди йде інтенсивна підготовка до здійснення цієї системи. Ця підготовка включає не тільки експерименти на окремих заводах, а й цілий ряд важливих заходів, що вживаються в усіх основних галузях економічного життя країни.

У чому ж полягає суть цієї нової системи управління народним господарством? Насамперед слід сказати, що всі заходи, які стосуються не тільки економіки, але й політики, будуть спрямовані на розширення соціалістичної демократії в країні, зачеплять і сферу мислення, тобто справлять вплив на всю галузь ідеології в найширшому розумінні цього слова. Не випадково на пленумі КПЧ, присвяченому обговоренню нової економічної системи, проблеми діяльності комуністичної партії обговорювались нарівні з проблемами інших громадських організацій. У цьому плані було висловлено чимало нових думок, що уточнюють керівну роль комуністичної партії в суспільстві, в основі якого лежить наукове пізнання закономірності суспільного розвитку. Комуністична партія Чехословаччини у відповідності з духом цих нових рішень як провідна політична сила суспільства орієнтується на головні питання його розвитку, вдосконалює методи своєї роботи, спрямованої на вирішення принципово важливих проблем, пов'язаних з організаторською та виховною діяльністю. При цьому партія виходить з реальної структури політичного, економічного й культурного життя країни, в якій дедалі визначнішу роль відіграють державні та інші органи й організації.

Один з основних принципів нової системи управління полягає в тому, що все корисне суспільству має бути корисне й окремим підприємствам. Цей принцип яскраво свідчить про величезну роль творчої активності та ініціативи широких мас трудящих. Система управління

соціалістичного народного господарства повинна відповідати основним завданням розвитку суспільства. Ця система має виходити з інтересів особи до інтересів суспільства і навпаки.

Всього цього нова система управління досягає за допомогою послідовного додержання всіх пізнаних закономірностей і зв'язків економіки, за допомогою підпорядкування планового соціалістичного виробництва вимогам соціалістичного ринку і за допомогою застосування товарно-грошових відносин.

Вже на пленумі Центрального комітету було ясно сказано, що в минулому ми невірно проводили межу між соціалістичною та капіталістичною економікою, приписуючи першій лише закони планування, забуваючи при цьому, що йшлося про планування, підпорядковане тим вимогам суспільства, що знаходять вияв у вимогах ринку.

В цілому ряді документів, опублікованих після січневого пленуму ЦК КПЧ, в нових принципах управління підкреслюється, насамперед, загальна дія закону вартості, необхідність враховувати товарно-грошові відносини, принцип рентабельності й прибутковості підприємств. У зв'язку з цим за рубежем мали місце досить дивні висловлювання нібито чехословацька економіка повертається на шлях капіталістичного розвитку. Звичайно про подібне не може бути й мови в умовах, коли всі основні галузі промисловості перебувають в руках суспільства, в руках народу, і в країні немає місця експлуататорам. Навпаки, в цих умовах при повному поважанні всіх економічних законів саме планування може стати тим, чим воно й має бути — знаряддям, що забезпечує суспільству швидкий та ефективний розвиток.

Нова система зовсім не є спростуванням методу управління народним господарством, який існував досі; у порівнянні з ним вона перебуває на якісно вищому рівні. Початковому періоду соціалістичної індустріалізації країни в умовах того часу відповідав екстенсивний метод, була необхідна більш сувора централізація. Тому, критикуючи систему управління господарством, що існувала досі, слід мати на увазі сучасні умови. При цьому було б несправедливо заперечувати все зроблене, всі ті головні успіхи, яких ми добилися в нашій економіці. Проте зараз, саме на основі розвинутих соціалістичних виробничих відносин виявилась необхідність перейти від екстенсивного до інтенсивного методу ведення господарства, виявилась необхідність серйозних змін його макроструктури, пов'язаних насамперед з технічною революцією. Ці зміни вимагають як наукового вдосконалення планування, так і послідовного врахування економічних закономірностей, а також додержання регулюючої ролі ринку та економічної обґрунтованості політики і ін.

Нарешті, нова система управління означає перехід від директивних кількісних показників у галузі планування до якісних, вона підтверджує, що планування не може ґрунтуватися на найпростішому методі балансу, що вона може стати і стане методом пошуку найоптимальнішого та ефективного варіанту. Що може дати такий метод соціалістичному суспільству, відомо вже сьогодні з того факту, що оптимальне планування приносить навіть у гіршому випадку 10% економії коштів і матеріальних засобів, які марно витрачалися при старому методі планування. Цей новий метод дозволить також використати у трудоміській роботі математичне моделювання; найдосконаліші машини дадуть змогу його здійснити.

В основу планування буде покладено перспективний план, що, безумовно, сприятиме більш тісному співробітництву країн соціалізму і, насамперед, країн-учасників РЕВ. Найважливішою частиною цього

перспективного плану буде виконання довгострокових угод і договорів, укладених з Радянським Союзом та іншими країнами — членами РЕВ.

Нова система управління народним господарством, безуючись на законах економіки, не могла залишити поза увагою такий важливий фактор, як матеріальна заінтересованість трудящих. Соціалістична винагорода за працю не є якимось абстрактним поняттям, вона має поступово наближуватись до тієї реальної частки, яку вносить працівник у збільшення суспільного багатства. В основному це питання формулюється так, що кожне підприємство матеріально заінтересоване в доході, а іноді й у прибутку. З валового доходу, який утворюється з доходу, одержаного за проданим товар після вирахування витрат на сировину й матеріали, а також на амортизацію, підприємства самі віддаватимуть суспільству довгострокові позики, самі розплачуватимуться за наданий їм кредит і тому подібне, а також самі створюватимуть фонд заробітної плати. Отже, справа полягає в тому, щоб підприємства змогли такий фонд створити. Не за допомогою адміністративних, а за допомогою економічних заходів виникатимуть підприємства, що добре працюють, а, отже, й одержуватимуть більший прибуток, і підприємства, які відстають, що відразу ж відбиватиметься на їхньому преміальному фонді. Необхідно реально дивитися на той факт, що тільки таким чином в соціалістичному суспільстві можна правильно об'єднати моральні та матеріальні стимули. Нова система дає змогу підприємствам самим виявити ініціативу і немає нічого аморального в тому, що той, хто краще працює, в умовах точної оцінки вартості витраченої праці одержить більшу винагороду. Не можна відокремлювати моральні стимули від матеріальних або об'єднувати їх формально. Соціалістичне суспільство це не зборище ангелів, що не мають матеріальних потреб. Але життя сучасної людини немислиме без прагнень, боротьби, праці, без справжньо великих ідеалів, які може дати тільки марксистсько-ленінське вчення.

Нова система управління народним господарством, здійснюючи великий вплив на життя країни, є наочним свідченням того, що соціалістична система в Чехословаччині має глибоке коріння, що ми спроможні ставити перед собою нові завдання, а виконавши їх, наблизитися до межі, за якою не тільки перегонимо в економіці капіталістичну систему, але й дістанемо нові фактичні докази переваги соціалістичної системи в усіх сферах життя.

* *
*

Коли ми з повним правом говоримо про вільне життя в минулому двадцятиріччі, то це зовсім не означає, що всі наші зусилля не спрямовані на дальше розширення і збагачення поняття свободи в нових умовах, завдяки результатам праці, внаслідок активної участі народу в управлінні країною, нових відносин між людьми, позбавленими експлуатації, національного та іншого гноблення.

Ми оглядаємось на наш двадцятирічний шлях, щоб за допомогою знань і досвіду, набутих за минулий період, з новими силами й ентузіазмом боротись за нові успіхи нашої Батьківщини, яка стала невіддільною частиною соціалістичної системи і всіх революційних і прогресивних сил світу.

Саме тому ми й розмірковуємо сьогодні над тим, чого ми навчилися за минуле двадцятиріччя. Відповідь на це питання потрібно дати з повною відповідальністю перед минулим і майбутнім.

Насамперед, за минулий період ми навчилися розуміти, що будівництво нового життя, побудова соціалізму є творчою справою трудящих мас. В минулому столітті, у зв'язку з більш обмеженими цілями в рамках руху за визволення в нашій країні народився лозунг: «Що зумів народ, не зуміє ніхто інший». Ми з повним правом стверджуємо, що коли б у нас народ не взяв на себе завдання народно-демократичної і соціалістичної революції, навряд чи могли б ми говорити про їх здійснення та зміст.

Без дійсної ініціативи, без творчої участі найширших народних мас не можна навіть уявити процесу становлення нового характеру республіки, немислимі успіхи в її будівництві.

Досвід говорить нам, що лінія будівництва соціалізму не дана нам раз назавжди, що необхідно безустанно творчо її розробляти і надавати їй нового конкретного змісту. Саме тому для нас важлива не тільки трудова активність, яка знаходить свій вияв у різних формах соціалістичного змагання, а й активність політична, без якої ми не можемо собі уявити соціалізм. Саме тому ми сьогодні надаємо такого значення одній з найважливіших форм розвитку соціалістичної демократії — дедалі активнішій участі народних мас в управлінні державою та економікою. Все це дістає свій вияв, наприклад, у всенародній дискусії, присвяченій найважливішим питанням розвитку країни, у щоденній діяльності наших Національних комітетів, органів управління на підприємствах, а також первинних громадських організацій. Про те, що все це не просто красиві слова говорить той факт, що в кожному соціалістичному суспільстві, не тільки в Чехословаччині, велика увага приділяється підвищенню кваліфікації, розвитку освіти та ін.

І в нашій країні ми прагнемо керуватися ленінським вченням про те, що соціалізм — це справа творчої ініціативи мас. Але оскільки в минулому в цій галузі були допущені певні помилки, ми не говоримо сьогодні ніби ми раз і назавжди застраховані від будь-яких помилок; ми говоримо лише, що державний і суспільний механізм, над вдосконаленням якого ми зараз працюємо, буде надійнішою перешкодою для подібних явищ. Маються на увазі нещодавно прийняті нові принципи щодо роботи Національних зборів та інших органів управління економікою та державою. В основі їх лежить завдання більш безпосередньо і уважно прислухатися до голосів найширших верств населення. Запорукою реалізації цих принципів є той факт, що загальний політичний та ідеологічний рівень мас піднявся на таку височінь, коли люди можуть із знанням справи приступити до обговорення і вирішення проблем нашого суспільства. Вся ж діяльність Комуністичної партії буде спрямована на посилення цього процесу.

Соціалістичне будівництво включає розв'язання найважливіших політичних, економічних та ідеологічних завдань. В цьому полягає друге важливе положення, набуте нами з досвіду минулого двадцятиріччя. Народно-демократична революція принесла з собою не тільки здійснення основних політичних вимог (вона гарантувала національну самостійність, демократичні права), вона мала також реальний економічний зміст. З іншого боку дальший етап соціалістичного будівництва не був спрямований виключно на економічне піднесення країни. Йому довелося розв'язувати завдання класового характеру, проблеми, пов'язані із взаєминами і співробітництвом окремих верств населення, словом, завжди він мав чіткий політичний характер. І не тільки це. В той період було принципово важливим те, щоб люди усвідомлювали ці завдання, щоб завдання відповідали їх пізнанню, їх прагненням і вимогам. Інакше не могло й бути, коли вирішення всіх цих

проблем мало здійснюватись свідомо з активною участю всіх трудящих. Коли ми абсолютизували одну з граней процесу будівництва соціалізму, завжди це призводило до помилок, виникала небезпека, що маси або зовсім не підтримають нові плани, або ж не підтримають їх досить активно.

Однією з основних умов успішного соціалістичного будівництва є діалектичний зв'язок і взаємна обумовленість політики, економіки й ідеології. Йдеться, звичайно, не про абстрактне визнання цього принципу. Необхідно не тільки усвідомити і теоретично визнати, але застосувати його в найрізноманітніших практичних ситуаціях. Звернемося ще раз до подій, що передували лютому 1948 р. Чи добилися б багато комуністи, коли б вони вміли тільки політично викривати своїх противників, вказуючи на їхню непослідовність у здійсненні цілого ряду демократичних вимог, коли б вони, одночасно з цим, не показали вірний шлях, не переконали народ у правильності обраних ними методів розвитку національної економіки. Так само й тепер, наша нова економічна система переконає всіх у своїй перевазі, коли з її допомогою безперервно зростатиме життєвий рівень населення, коли будуть забезпечені всі насущні потреби країни.

Надто часто ми говоримо про нову людину, але це скоріше ідеалізований образ людини майбутнього, аніж тієї, процес створення якої відбувається на наших очах. Людина соціалістичного суспільства не може бути відділена від минулого, вона не може розірвати нитку, яка зв'яже людину з минулим. Подібно до того, як марксизм-ленінізм є спадкоємцем у найширшому розумінні цього слова, всього найкращого в культурній спадщині минулого і продовжує це найкраще розвивати в нових умовах, так само, маючи на увазі нову людину, ми боремось за наповненість людського життя, позбавленого експлуатації та гноблення. А цьому, безумовно, допомагає вирішення політичних, економічних та ідеологічних проблем соціалістичного будівництва.

Третім і остаточним положенням, що випливає з досвіду двадцятирічного розвитку Чехословаччини, є незаперечний факт, що всі зміни в суспільстві були завжди пов'язані з надихаючою й організаторською діяльністю Комуністичної партії. Її керівна роль не має формального характеру, а випливає з практичної діяльності. Комуністична партія Чехословаччини завжди підкреслювала, що вона зобов'язана своїм народженням робітничому класу, що її головною місією є здійснення ідеалів робітничого класу, проте вона ніколи не забувала про інтереси найширших верств трудящих. Наочно це виявилось при здійсненні лозунгу «про залучення на свій бік більшості народу», а також і в наступний період. Як вказано в партійних документах, ми вважаємо одним з найшкідливіших наслідків культу особи деякий відрив партії від мас, що призвело, фактично, до послаблення її керівної ролі. Це питання підкреслюють і останні постанови щодо партійної роботи, прийняті нещодавно у зв'язку з новими принципами системи управління народним господарством. Не можна забувати про те, що головною опорою партії залишається робітничий клас, який є головною рушійною силою нашого суспільства. Проте необхідно бачити дедалі зростаючу роль кооперативного селянства (коли ми хочемо підняти сільськогосподарське виробництво на рівень промисловості), а також роль інтелігенції в умовах дальшого розвитку технічної і культурної революції. Тому нам особливо близькі розроблені радянськими товаришами висновки та думки, що стосуються переростання держави диктатури пролетаріату в загальнонародну державу і нової ролі комуністичної партії, яка у цьому процесі стає партією всього народу. Тут

не може бути й мови про повторення або наслідування загальних правил. Справа стосується справжніх явищ, властивих соціалістичному суспільству, що розвивається.

Те, чого ми досягли в соціалістичній Чехословаччині за минулі двадцять років ми змогли досягти лише в мирних умовах. Радянська Армія принесла нам не тільки визволення від фашистського ярма, але й мир, основну умову творчої праці. Наша дружба з Радянським Союзом зростала рік у рік, поширювалася на всі галузі життя — політичну, економічну й культурну. Наперекір незгодам і бурям міжнародного життя ця дружба не тільки збереглася, але й зміцніла.

Сьогодні, відзначаючи 20-і роковини з дня свого визволення, чехословацький народ згадує ті жертви, які довелося принести Радянському Союзу в його визвольній місії під час другої світової війни. Ми ніколи не забудемо, що тільки на території нашої країни близько 100 тис. радянських воїнів віддали життя за свободу чехословацького народу. Наш народ пам'ятає також, що означав революційний досвід і досвід економічного розвитку СРСР тоді, коли ми почали побудову нового суспільства. Велика частка наших успіхів припадає на можливість у будь-який час спертися на політичну та економічну допомогу Радянського Союзу, на співробітництво з ним.

Справжні друзі не говорять про свої відносини красивими словами. Наша дружба не раз піддавалася випробуванням, вона складалася не з одних лише свят, були й будні, сповнені тяжкої праці. Але все це лише загартувало нашу дружбу, яка пустила глибоке коріння в житті обох народів, яка відкриває нам дедалі ширші перспективи для плідного співробітництва.

Наші вороги не раз намагалися й тепер намагаються порушити цю дружбу. Але народи Чехословаччини добре знають, що своїми успіхами вони багато зобов'язані саме цій дружбі. Наші вороги забувають і про те, що дружба Чехословаччини і Радянського Союзу має давні історичні традиції.

В чехословацько-радянських відносинах і зв'язках велике місце відводиться і нашим дружнім відносинам з українським народом. Якщо звернутися до прикладів минулого, не можна не згадати плідно-творну дружбу представників української, чеської та словацької культури, не можна не сказати про інтерес, що його виявляв український народ до життя нащадків гуситів, про те, що наш народ надихали приклади боротьби українського народу проти феодалських панів. Нас зближувала не тільки культура і спорідненість мов, але насамперед ідеали боротьби проти чужоземного панування.

В роки громадянської війни в Росії, крім трагічної помилки, якою була боротьба чехословацького корпусу проти революційних сил Радянської влади, можна говорити й про численні приклади того, як в рядах революціонерів пліч-о-пліч з українцями й росіянами боролися представники чеського й словацького народів. Адже ж навіть на території Радянської України виникло чимало чехословацьких революційних організацій, члени яких уже тоді зуміли вірно оцінити значення Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Особливо палко вітали революцію трудящі Чехословаччини. На виникнення самостійної Чехословацької держави у 1918 р. вплинули й визвольні ідеї Жовтня. Відтоді повага й любов чехословацького народу до «нової Росії» безперервно зростали. Книга документів, над якою зараз працюють наші історики, покликана показати, як з ходом часу зростали й зміцнювалися наші відносини. Вже перед другою світо-

вою війною Радянський Союз завоював велику симпатію й повагу в найширших колах чехословацького народу.

Говорячи про те значення, яке мав для народів Чехословаччини Радянський Союз під час війни, не можна не сказати про дружбу бійців і офіцерів Радянської Армії з воїнами 1-го чехословацького армійського корпусу, про допомогу радянських партизанів партизанам Словаччини, про визволення країни Радянською Армією. Серед цих героїв — наших радянських друзів було чимало представників українського народу.

Дружба й співробітництво між Радянським Союзом і Чехословаччиною, співробітництво й спільні дії КПЧ і КПРС, те, що Чехословаччина обрала шлях, вказаний Жовтневою революцією — все це сприяло тому, що міжнародне положення нашої республіки стало міцним як ніколи раніше. Саме цей шлях об'єднав нас з міжнародним революційним робітничим рухом, допоміг знайти друзів і надійних товаришів у таборі соціалізму, зміцнив наш союз з країнами, які стали на шлях національно-визвольної боротьби, з усіма миролюбними і прогресивними людьми в усьому світі.

Все це має для нашої країни особливо велике значення. Адже ж, як і раніше, на нашому західному кордоні звучать реваншистські та мілітаристські лозунги, світ здригається від конфліктів, якими імперіалісти намагаються перешкодити народам здобути свободу і демократію, перешкодити національному визволенню і будівництву соціалізму.

Саме тому наша дружба з Радянським Союзом, першою країною перемігшого соціалізму, народи якої будують комунізм, дає нам не тільки цінний історичний досвід, а й перспективу дальшої успішної боротьби і праці в рядах всесвітнього руху за мир, демократію і соціалізм.

Повідомлення

П. І. ДЕНИСЕНКО

ДЕЯКІ ПИТАННЯ ІДЕОЛОГІЧНОЇ РОБОТИ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ В 1943—1945 рр.

Ідеологічна робота є важливою зброєю у розв'язанні одного з основних завдань сучасного періоду — комуністичного виховання трудящих. Вивчення досвіду цієї роботи партії на різних етапах її життя й боротьби є тому одним з важливих аспектів наукової розробки питань історії КПРС. Особливої уваги заслуговує висвітлення питань ідейно-політичної роботи в період визволення Радянської України від німецько-фашистських окупантів і закінчення Великої Вітчизняної війни, коли Комуністична партія України під керівництвом ЦК КПРС піднімала український народ на священну боротьбу проти гітлерівських загарбників і відбудову народного господарства республіки.

Питання ідеологічної роботи Комуністичної партії України у 1943—1945 рр. в деякій мірі знайшли висвітлення в історичній літературі¹. Окремі питання ідейно-політичної роботи в масах відображені у «Нарисах історії Комуністичної партії України», в працях «З історії Одеської партійної організації» і «Львівська обласна партійна організація», у монографіях М. І. Супруненка, О. А. Бородіна, Г. Я. Ємченка². В цьому повідомленні автор зупиняється лише на тих питаннях, які ще недостатньо досліджені.

Перемога Радянської Армії на Волзі, під Курськом, на Дніпрі поставили гітлерівську Німеччину перед неминучою катастрофою. Проте для остаточного розгрому фашистських загарбників необхідно було максимально мобілізувати матеріальні ресурси країни і духовні сили радянського народу. Доводилося зважати на те, що у період тимчасової окупації Радянської України німецько-фашистські загарбники роздували серед українського народу міф про «непереможність» гітлерівської армії, вихваляли Гітлера і його «новий порядок», зводили наклеп на Радянську владу і Комуністичну партію. Вони всіляко розпалюва-

¹ Є. А. Киян. Политико-массовая работа партийных организаций Украины в годы Великой Отечественной войны. Сборник научных работ кафедр общественных наук вузов Харькова, вып. 2, 1957, стор. 117—134; Ф. А. Петляк. Відновлення партійних організацій України в ході Великої Вітчизняної війни (1943—1945), Наукові записки Київського педагогічного інституту ім. О. М. Горького, с. XXVI. К., 1957, стор. 146—155; К. С. Талаєв. Политическая работа Коммунистической партии Украины в массах при переходе к мирному строительству (май 1945 г.— февраль 1946 г.). Автореферат диссертации. К., 1963.

² Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1964; Н. И. Супруненко. Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза, К., 1956; О. А. Бородін. Шістнадцятий з'їзд КП(б)У, К., 1961; Г. Я. Ємченко. Годы суровых испытаний. (Из истории партийных организаций Донбасса в период Великой Отечественной войны), Луганск, 1961; З історії Одеської партійної організації, Одеса, 1962; Львівська обласна партійна організація, Львів, 1961.

ли національну ворожнечу, прагнули посягти розбрат між радянськими народами, ослабити їх моральні сили, обеззброїти духовно і перетворити у слухняних рабів німецьких поміщиків і капіталістів.

В ході визволення території Радянської України від німецько-фашистських загарбників, поряд з відбудовою народного господарства перед Комуністичною партією України постало завдання всебічного розгортання масово-політичної роботи серед населення. Щоб приступити до цієї важливої роботи Центральному Комітету КП України необхідно було насамперед відновити діяльність партійних, радянських та інших громадських організацій на визволеній українській землі, створити первинні партійні організації на промислових підприємствах, у колгоспах, МТС і радгоспах. З цією метою ще задовго до розгортання наступальних операцій на території республіки ЦК КП України провів велику підготовчу роботу по відновленню партійного і державного апарату. Велику допомогу подав Центральний Комітет КПРС Компартії України кадрами. Тільки в січні—лютому 1943 р. він відкликав із східних областей країни 9 тисяч комуністів для роботи на Україні³.

В основу практичної діяльності по відродженню партійних організацій на Україні були покладені рішення партії, зокрема, постанови ЦК КП України від 20 серпня 1943 р. «Про організаційне упорядкування роботи міськкомів, обкомів і ЦК КП(б)У» і від 1 листопада 1943 р. «Про створення парторганізацій у визволених від німецької окупації районах України і поліпшення керівництва ними».

До моменту повного визволення всієї території Радянської України від німецько-фашистських окупантів у республіці відновили свою діяльність 24 обкоми КП(б)У, 742 сільських райкомів партії, 78 міськкомів і 82 міськрайкомів⁴. За станом на 1 січня 1945 р. у партійній організації України налічувалось 12 726 первинних партійних організацій, в яких було на обліку 164 733 комуністів, що становило близько 30% їх довоєнної кількості⁵. До кінця 1945 р. партійні організації республіки нараховували у своїх рядах уже 320 307 комуністів⁶.

Відновлення партійних організацій, значне поповнення рядів партії з усією гостротою поставили завдання посилити марксистсько-ленінське виховання комуністів, особливо молодих, які вступили в партію в період Вітчизняної війни. Багато з них були обрані вперше на керівну партійну і радянську роботу. Наприкінці 1945 р. з 20413 секретарів первинних партійних організацій половина працювала на партійній роботі менше одного року⁷.

Вирішальною умовою виховання мас було підвищення ідейно-теоретичного рівня самих партійних кадрів. Тимчасом багато партійних організацій як в цілому в Радянському Союзі, так і на Україні в роки Вітчизняної війни послабили увагу до ідеологічної роботи, до марксистсько-ленінського виховання комуністів. Про це свідчило, зокрема, обстеження, проведене у 1944 р. за вказівкою ЦК ВКП(б) Татарським, Башкирським, Луганським, Львівським та деякими іншими обкомами партії.

Недоліки в ідейно-політичному вихованні у значній мірі посилювались культом особи Сталіна. В усній і друкованій пропаганді, в історичній науці, у багатьох творах літератури та мистецтва роль Ста-

³ М. О. Буцько. Партійне будівництво на Україні в роки Великої Вітчизняної війни. «Український історичний журнал», 1964, № 3, стор. 26.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 19, од. зб. 20, арк. 3.

⁵ Там же, оп. 18, од. зб. 717, арк. 102.

⁶ М. О. Буцько. Назв. праця, стор. 32.

⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 1497, арк. 7.

ліна, його діяльність неймовірно перебільшувались. Успіхи і перемоги, досягнуті радянським народом і його армією під керівництвом Комуністичної партії, приписувались одній людині — Сталіну.

Однак, незважаючи на все це, Комуністична партія провадила велику роботу по ідейно-політичному вихованню комуністів, по усуненню недоліків у цій великій справі. Уже в 1944 р. ЦК ВКП(б) запропонував партійним організаціям відновити метод самостійної роботи керівних кадрів над підвищенням теоретичних знань, практикувати усні і друковані консультації з питань марксистсько-ленінської освіти. Рекомендувалось також створити вечірні університети марксизму-ленінізму та вечірні районні партійні школи, розширити сітку політшкол при первинних партійних організаціях.

Виходячи з цих вказівок, Комуністична партія України приділяла велику увагу ідейно-політичному вихованню комуністів у завершальний період Великої Вітчизняної війни. У республіці було організовано 26 вечірніх університетів марксизму-ленінізму, де навчались як члени партії, так і безпартійні. Так, тільки Київський вечірній університет марксизму-ленінізму, який мав три факультети: історичний, філософський і економічний, відвідували 402 чоловіка, в тому числі 300 комуністів. При університеті для працівників науки і мистецтва було створено ще окремо два філіали. Київський обком партії організував однорічні вечірні університети марксизму-ленінізму в Білій Церкві, Умані, Черкасах, де набували освіти понад 300 чоловік партійного, радянського активу та інтелігенції⁸.

Масовою формою партійної освіти стали у цей період на Україні районні партійні школи і політшколи при первинних партійних організаціях. Тільки у Донецькій партійній організації налічувалось 56 райпартшкол, де навчалось 1848 чоловік. В Одеській області було 39 райпартшкол, в яких навчалось 1587 чоловік, серед них 88% становили комуністи⁹. Всього в республіці у 1944—1945 навчальному році функціонувало 912 партійних шкіл, в яких навчалось близько 28 тис. партійних, радянських і комсомольських працівників¹⁰. Для підвищення кваліфікації пропагандистів на Україні були створені короткочасні курси з дво- і шестимісячним строком навчання. Наприкінці 1944 р. Центральний Комітет партії відкрив заочну вищу партійну школу, строк навчання в якій становив два з половиною роки. В ній приступили до навчання 247 керівних партійних і радянських працівників України¹¹. У 1945 р. на Україні у Києві вже працювали дві партійні школи з річним строком навчання¹².

В основу всіх форм партійної освіти на Україні, як і в цілому по Радянському Союзу, було покладено вивчення теорії і історії Комуністичної партії, найважливіших питань зовнішньої і внутрішньої політики СРСР, ленінської теоретичної спадщини. Велика увага у програмах шкіл, курсів, а також у планах самостійної роботи комуністів приділялась вивченню основних етапів Великої Вітчизняної війни, героїчній історії нашої Батьківщини. Навчання озброювало членів партії знанням законів суспільного розвитку, зміцнювало впевненість в перемозі над ворогом. Ідейне зростання комуністів сприяло підвищенню їх авангардної ролі на виробництві, поліпшенню керівництва важливими ділянками партійного, радянського і державного будівництва, а також

⁸ Журн. «Пропагандист і агітатор», 1945, № 4, стор. 42.

⁹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 1547, арк. 43.

¹⁰ Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 518.

¹¹ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 328, арк. 5.

¹² Там же, од. зб. 305, арк. 128.

посиленню масово-політичної роботи серед населення визволени районів.

Велику роль в посиленні ідейного виховання населення Української РСР зіграли рішення травневого Пленуму ЦК КП(б)У 1944 р та постанова ЦК ВКП(б) від 11 жовтня 1944 р. «Про роботу Луганського обкому партії». У цих документах поряд з позитивними моментами у діяльності партійних організацій республіки відмічались також і істотні недоліки. У постанові про роботу Луганського обкому партії підкреслювалось, зокрема, що обком після визволення області від німецько-фашистських загарбників недооцінив найважливого завдання по посиленню більшовицького виховання комуністів і розгортанню політичної роботи у масах, не надав необхідної допомоги комсомольським організаціям у справі проведення політичної роботи серед молоді. Постанова зобов'язувала обласний комітет партії ліквідувати ці недоліки, всемірно посилити політичну роботу в масах з метою мобілізації всіх трудящих на якнайшвидшу ліквідацію наслідків німецької окупації, на якнайшвидшу відбудову господарства області¹³.

Недоліки у діяльності Луганської партійної організації, відмічені у постанові ЦК ВКП(б), були і в інших партійних організаціях республіки. Проведені у Донецькій, Дніпропетровській, Київській, Одеській, Харківській та інших областях України збори партійного активу і пленуми обговорили стан виховної роботи у масах і намітили конкретні шляхи по її посиленню¹⁴. Внаслідок вжитих Комуністичною партією заходів, ідейно-політична робота серед населення в більшості областей посилилась. Тільки в Харківській області до агітаційно-пропагандистської роботи було залучено 10 180 чоловік¹⁵, які за чотири місяці прочитали понад чотири тисячі доповідей, лекцій та провели 29 тис. бесід¹⁶. За цей же час у Донецькій області було прочитано понад дві тисячі доповідей, на яких були присутніми 545 тис. чоловік¹⁷. Все це сприяло тому, що трудящі України своєчасно одержували інформацію про успіхи радянських воїнів на фронтах і нові досягнення трудівників тилу і з ще більшою енергією працювали, щоб прискорити остаточний розгром ворога.

Після вигнання німецько-фашистських окупантів з території Радянської України зростає інтерес трудящих до пізнання явищ природи і суспільного життя. Задовольнити ці запити в умовах воєнного часу було тим більш важливо, що пропаганда природних наукових знань підвищувала ідейне озброєння народу. Тимчасом деякі партійні організації, органи народної освіти та наукові установи недооцінювали цієї важливої ділянки роботи. Щоб усунути ці недоліки у серпні 1944 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про організацію науково-освітньої пропаганди». У постанові підкреслювалось, що «пропаганда природничо-наукових знань набуває в нинішніх умовах особливо важливого значення в справі дальшого піднесення культурного рівня широких верств трудящих і подолання пережитків некультурності, забобонів і марновірства»¹⁸.

В період тимчасової окупації території Радянської України німецько-фашистськими загарбниками погнали свою роботу різні релігійні громади і секти, втягуючи в свої організації найбільш відсталу частину населення. Партійні організації розгорнули активну антирелі-

¹³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, од. 14, од. зб. 798, арк. 49.

¹⁴ Там же, од. зб. 809, арк. 19, 20, 42.

¹⁵ Там же, оп. 16, од. зб. 208, арк. 89.

¹⁶ Там же, арк. 114.

¹⁷ Там же, од. зб. 197, арк. 7.

¹⁸ Журн. «Пропагандист», 1944, № 18, стор. 6.

гійну пропаганду. Залучаючи до цієї роботи вчителів, лікарів, агрономів, зоотехніків, інженерів, вони всю науково-освітню пропаганду пов'язували з практичною діяльністю мас. В лекціях, доповідях і бесідах, в статтях популяризувалися найновіші досягнення науки, техніки, пропагувалися наукові знання про природу і людське суспільство.

Виключного значення у завершальний період Вітчизняної війни набула масово-політична та ідеологічна робота у західних областях України, де особливу активність виявляли українські буржуазні націоналісти. Центральний Комітет ВКП(б) 27 вересня 1944 р. прийняв постанову «Про недоліки у політичній роботі серед населення західних областей УРСР», а в грудні — «Про заходи допомоги західним областям Української РСР в справі поліпшення масово-політичної і культурно-освітньої роботи», у яких запропонував партійним організаціям роз'яснити трудящим визволених районів заходи партії і уряду по відновленню органів Радянської влади, рішуче викривати буржуазно-націоналістичну пропаганду, на конкретних прикладах показувати населенню зв'язне обличчя українських буржуазних націоналістів, які активно співробітничали з німецько-фашистськими загарбниками. Особлива увага зверталась на важливість виховної роботи серед інтелігенції західних областей республіки, залучення її до активної участі у політичному і культурному житті міст і сіл.

Виконуючи рішення Центрального Комітету ВКП(б), Комуністична партія України і її Центральний Комітет ще до закінчення війни розпочали величезну роботу по ідейно-політичному вихованню широких мас населення в дусі пролетарського інтернаціоналізму і дружби народів СРСР. в дусі непримиренності до буржуазно-націоналістичної ідеології. 22—24 листопада 1944 р. відбувся Пленум ЦК КП(б)У, який заслухав звіти Волинського, Станіславського (нині Івано-Франківського) і Чернівецького обкомів партії про хід виконання постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. Пленум дав глибокий аналіз стану політико-масової й ідейно-виховної роботи в західних областях і намітив конкретні заходи по розгортанню політичної роботи в масах, політичної активності комуністів, посиленню боротьби проти українських націоналістів і всяких проявів націоналізму в галузі науки, літератури й мистецтва.

З метою поліпшення організаційної і політичної роботи в західних областях, 21 грудня 1944 р. при Раді Народних Комісарів Української РСР було створено Раду допомоги західним областям республіки на чолі з Першим заступником голови РНК УРСР Л. Р. Корнійцем, основним завданням якої було здійснення заходів по якнайшвидшій відбудові народного господарства і культури західних областей України і подання допомоги партійним організаціям в налагодженні і проведенні партійно-політичної роботи серед населення¹⁹. ЦК КП(б)У подав велику допомогу західним областям республіки кадрами. З моменту визволення від німецько-фашистських загарбників до лютого 1945 р. сюди було послано понад 42 тис. працівників, в тому числі 19348 членів і кандидатів партії²⁰. У грудні 1945 р. було створено в ЦК КП(б)У відділ по західних областях УРСР, а також в усіх наркоматах республіки були призначені заступники наркомів по західних областях. Це зробило партійне і державне керівництво більш гнучким і оперативним.

Партійні організації західних областей України, керуючись постановами ЦК ВКП(б) і рішенням Пленуму ЦК КП(б)У, звернули вели-

¹⁹ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 419, арк. 23.

²⁰ Там же, оп. 20, од. зб. 4, арк. 15.

ку увагу на поліпшення масово-політичної роботи серед населення, враховуючи специфіку різних категорій людей. До агітаційної роботи було залучено десятки тисяч трудящих. Так, в листопаді 1944 р. у Волинській області актив партійних організацій з місцевого населення становив близько 20 тис. чоловік. У 600 агітколективах Львівської області було об'єднано 5120 агітаторів, у 248 агітколективах Ровенщини — 3500 агітаторів. У Дрогобицькій області в 579 агітколективах налічувалось 5 тис. агітаторів, у Тернопільській — 381 агітколектив об'єднував понад 4 тис. агітаторів²¹.

Поліпшила свою роботу і преса. У травні 1945 р. в західних областях республіки видавалось 170 обласних, міських і районних газет²². Систематично, двічі на тиждень, почала друкувати спеціальну сторінку для населення західних областей газета «Радянська Україна». З березня 1945 р. почав виходити спеціальний номер журналу «Перець»

Велику роль у посиленні політичної роботи серед робітників, селян та інтелігенції Західної України відіграли проведені в кінці 1944 р. обласні та районні збори селян, а на початку 1945 р. — обласні наради передовиків сільського господарства і міжобласна нарада активу вчителів західних областей України. В роботі зборів та нарад брали участь керівники партії і уряду Української РСР. 10—12 листопада 1944 р. відбулась обласна нарада селян, проведена Львівським обкомом партії. Із 1200 делегатів, присутніх на нараді, 1011 були неписьменними або мали початкову освіту, що являлось наслідком довгих років гніту австрійських і польських поміщиків, а потім німецького фашизму. На нараді з доповіддю про повернення селянам землі, відібраної у них німецькими окупантами, виступив голова Львівського облвиконкому М. В. Козирев і з доповіддю «Українсько-німецькі націоналісти — найлютіші вороги українського народу» — секретар обкому партії І. С. Грушецький. В обговоренні доповідей взяло участь 50 чоловік. Їх схвильовані виступи яскраво відбили настрої, думи і ставлення трудящих селян до заходів Радянської влади і Комуністичної партії.

5 січня 1945 р. у Львові на міжобласній нараді вчителів західних областей України з доповіддю «Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистській Німеччині» виступив заступник голови РНК Української РСР Д. З. Мануїльський. Доповідач на численних прикладах і фактах показав ганебну роль, яку відіграли українські буржуазні націоналісти в роки Вітчизняної війни, підкресливши водночас, якої шкоди завдають українські буржуазні націоналісти нашому народу. Після доповіді Д. З. Мануїльського на нараді виступило 32 чоловіка, які гнівно засудили злочини гітлерівських загарбників і українських буржуазних націоналістів. Учасники наради прийняли звернення до вчителів західних областей України, в якому закликали їх віддати всі сили боротьбі за зміцнення могутності нашої Вітчизни, розвиток народної освіти, поліпшення культурно-освітньої роботи серед населення²³.

У завершальний період Вітчизняної війни гостро постало питання про розгортання політичної роботи серед репатрійованих радянських громадян, яких за станом на 1 листопада 1945 р. на Україні було понад 523 тис. чоловік²⁴. ЦК КП(б)У зобов'язав партійні організації систематично проводити політичну роботу на пунктах прибуття репатрійованих і по місцю їх проживання. Поряд з лекціями, доповідями

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 669, арк. 8, 72, 80, 124, 143.

²² Газ. «Радянська Україна», 29 травня 1945 р.

²³ Львівська обласна партійна організація, стор. 130.

²⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 344, арк. 1.

і бесідами, які проводились пропагандистами та агітаторами, пункти по розподілу репатрійованих щоденно одержували 25 тис. примірників центральних та республіканських газет, в тому числі «Правды» — 4 тис. примірників, «Известий» — тисяча примірників, «Правды України», «Радянської України», «Молоді України» — більше 17 тис. примірників²⁵.

В ідейно-виховній роботі Комуністичної партії України серед трудящих у період визволення території Радянської України та остаточної перемоги над ворогом велике значення мали, як і у передвоєнні роки, література і мистецтво. Письменники, художники, діячі кіно і театрів були активними помічниками партійних організацій. Героїчні подвиги радянського народу на фронтах і в тилу, які знайшли відображення в художніх творах, запалювали радянських людей на боротьбу з ворогом і на трудові подвиги по відбудові народного господарства України, зруйнованого німецько-фашистськими загарбниками.

Сильною зброєю була публіцистика: нариси, статті, памфлети, фейлетони. Характерною ознакою публіцистичних творів Миколи Бажана, Павла Тичини, Максима Рильського, Ярослава Галана, Юрія Смолича, Ванди Василевської, Олександра Корнійчука, Юрія Яновського, Петра Панча та інших письменників в 1943—1945 рр. було те, що тема соціалістичної Батьківщини, радянського патріотизму і дружби народів розв'язувалась ними, як правило, у зв'язку і на основі хвилюючого історичного факту — визволення нашою армією Радянської України. Зокрема, Павло Тичина в період наступу радянських військ на Україну надрукував ряд статей у пресі: «Священна дружба», «Чистый источник», «Джерела нашої сили»²⁶. Вже самі назви свідчать про те, що провідною темою публіцистики П. Г. Тичини була дружба народів. Микола Бажан в своїй статті «Братерство», надрукованій в газеті «Красная звезда», писав: «Великий російський народ, разом з усіма народами Радянського Союзу прийшов українському народові на допомогу в ці дні смертельної небезпеки, найстрахітливішої і грізної з усіх, які коли-небудь нависали над українським народом. Німці несли Радянському Союзу, і в тому числі Україні, поневолення і смерть. Вигнати німців з України — означало повернути Україні життя і щастя. Це зробила Червона Армія. Це зробили народи Радянського Союзу на чолі з великим народом російським під керівництвом нашої більшовицької партії»²⁷.

Задушевною піснею любові до Радянської України, до всього Радянського Союзу були проникнуті публіцистичні статті Максима Рильського. Коли радянські воїни тільки-що визволили перші райони України, Рильський опублікував у газеті «Известия» статтю «Священная земля», сповнену радісних думок про повне визволення України. Максим Тодейович часто виступав і на сторінках українських республіканських газет та журналів. Серед цих виступів слід назвати такі статті: «Великий поворот», «Життя — Україна», «Свято матері»²⁸. Багато публіцистичних статей написав в 1943—1945 рр. Ярослав Галан. Гнівно викриваючи ворога, спрямовуючи на фашизм нищівні удари свого сарказму, Ярослав Галан у статтях «Вони пройшли, як буря», «Спасибі, воїне», «Вони билися за Львів»²⁹ та інших знаходив теплі,

²⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 344, арк. 7.

²⁶ Газ. «Література и искусство», 20 листопада 1943 р.; газ. «Известия», 1 вересня 1944 р.; газ. «Радянська Україна», 1 жовтня 1944 р.

²⁷ Газ. «Красная звезда», 23 травня 1944 р.

²⁸ Газ. «Літературна газета», 9 березня 1944 р.; газ. «Радянська Україна», 10 березня, 15 жовтня 1944 р.

²⁹ Газ. «Радянська Україна», 23 листопада 1943 р., 28 липня 1944 р.

зворушливі слова, щоб змалювати світлі образи радянських воїнів. Ряд статей про визволення Радянської України надрукували Юрій Смолич, Олександр Довженко, Андрій Малишко, Сергій Борзенко, Леонід Первомайський, Натан Рибак, Юрій Яновський та багато інших письменників.

Визначні українські літератори у своїх творах викривали злочини українсько-буржуазних націоналістів. Так, Петро Козланюк у памфлетах, написаних в 1944 р. у Львові, «Падлюк і без маски» і «Бандитський віршомаз»³⁰ показував вірне прислужництво українських націоналістів фашистському губернаторові Галичини Вехтеру.

Поряд з публіцистичними творами діячі літератури Радянської України в період визволення української землі і повного розгрому ворога написали багато віршів, в яких відобразили героїчний подвиг народу. Вірші були присвячені історичним датам визволення Харкова, Полтави, Києва і, нарешті, всієї української землі, початку відбудови зруйнованого ворогом народного господарства України.

В завершальний період Великої Вітчизняної війни на Україні з'явився ряд цінних творів і в області художньої прози. В творах «Земля батьків» Ю. І. Яновського, «Вони не пройшли» Ю. К. Смолича, «Гомоніла Україна» П. Й. Панча, «Мої листи» І. Л. Ле всебічно показується патріотизм українського народу, його ненависть до ворогів.

Новими творами, такими як віршована драматична поема І. А. Кочерги «Ярослав Мудрий», історико-біографічна п'єса Л. І. Смілянського «Мужицький посол» і п'єса Л. Д. Дмитерка «Хрещатий яр» збагатилася українська радянська драматургія. Ряд одноактних п'єс дав український драматург В. О. Суходольський, які з успіхом ставились фронтowymi ансамблями і самодіяльними колективами підприємств і колгоспів у тилу.

Велике значення для діяльності українських літераторів у завершальний період Вітчизняної війни мав розширений пленум Спілки радянських письменників України, який відбувся в червні 1944 р. Відзначивши значне зростання художнього таланту і створення політичної відповідальності письменників за свої твори, пленум водночас відмітив в українській літературі й недоліки: в ряді творів мали місце ідейна нечіткість, збочення і помилки націоналістичного характеру, елементи художньої фальші і т. п.³¹

Одним з могутніх засобів ідейного виховання народу є кіномистецтво. В міру визволення районів Української РСР від німецько-фашистських загарбників, партійні і радянські органи вживали необхідних заходів до того, щоб негайно відродити роботу кіномережі республіки. У 1943 р. на Україні було відбудовано 130 кінотеатрів, в яких відбулось 4235 кіносеансів з присутніми близько 1306 тис. глядачами³².

Незважаючи на тяжкі умови військового часу і страшні руйнування, працівники кіномистецтва Радянської України приступили до відбудови підприємств кіномистецтва і створення ряду цінних документальних і художніх фільмів. У червні 1944 р. повернулася з евакуації Київська студія художніх фільмів. Вже до кінця 1944 р. були закінчені першочергові відбудовчі роботи і в експлуатацію ввійшли два знімальних павільйони, камери звукозапису та ряд інших цехів³³. Розгортанню творчої роботи Київської кіностудії сприяло рішення РНК УРСР та ЦК КП(б)У від 11 листопада 1944 р. «Про поліпшення ро-

³⁰ П. Козланюк. Відродження народу. Львів, 1950.

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 117, арк. 5.

³² Там же, од. зб. 281, арк. 73.

³³ Там же, од. зб. 246, арк. 3.

³⁴ Там же, оп. 145, од. зб. 405, арк. 33—34.

боти Київської кіностудії художніх кінофільмів»³⁴. Широкі відбудовчі роботи були розгорнуті і на Одеській студії художніх фільмів, яка в цей період виконувала роль допоміжної бази «Мосфільма» і «Ленфільма»³⁵.

Влітку 1944 р. почала працювати Українська студія хронікально-документальних фільмів, яка керувалась в своїй роботі постановою ЦК ВКП(б) від 15 травня 1944 р. «Про виробництво кіножурналів і документальних фільмів»³⁶. Вона організувала знімальні пункти у Донбасі, Одесі, Харкові та інших містах республіки. Оператори студії продовжували з успіхом працювати на всіх українських фронтах³⁷, і тільки в жовтні—грудні 1944 р. зняли понад 20 км плівки³⁸. Видатним успіхом кіностудії документальних фільмів України був випуск фільму О. П. Довженка і Ю. І. Солнцевої «Перемога на Правобережній Україні». Цей фільм виходив далеко за рамки простої хроніки. Він був великим епічним полотном, в якому яскраво і барвисто розповідалось про велику радість українського народу, визволеного від німецько-фашистських поневолувачів, про подвиги Радянської Армії.

Одночасно студія поновила випуск періодичних кіножурналів «Радянська Україна» про найбільш важливі події, що відбувались у республіці. З травня 1944 р. по березень 1945 р. студією було випущено 58 цих кіножурналів, а також ряд спецвипусків «Новини дня».

Важливу роль у мобілізації духовних сил народу на остаточний розгром ворога зіграло українське театральне мистецтво. На Україні вже у 1945 р. працювали 103 театри, серед них п'ять театрів опери та балету, 75 музично-драматичних і драматичних, 23 — музкомедії, юного глядача, мініатюр та ляльок, що становило 73% їх довоєнної кількості³⁹. В кожній області республіки наприкінці війни було не менше одного постійно діючого театру і кілька пересувних театральних колективів для обслуговування трудящих на периферії⁴⁰.

Велику творчу роботу серед воїнів Радянської Армії проводили театральні колективи республіки. В січні 1944 р. артисти Київського театру опери і балету ім. Т. Г. Шевченка виявили цінну ініціативу, вирішивши провести День культурного обслуговування пораненого бійця. В призначений день 259 робітників театру направились в госпіталі, де дали 1402 концерти⁴¹.

У 1944—1945 рр. творчі колективи театрів України під керівництвом партійних організацій розгорнули велику шефську роботу на заводах і фабриках, шахтах, рудниках, колгоспах і радгоспах республіки. Так, ряд театрів, які взяли шефство над вугільними трестами Донбасу, тільки за перше півріччя 1944 р. дали для шахтарів 460 концертів і спектаклів, охопивши 162 тис. глядачів⁴². Сотні шефських концертів дали театри республіки для колгоспників, робітників МТС і радгоспів в період весняного сіву та збирання врожаю.

Театри республіки знайомили глядачів не тільки з творами української, російської та зарубіжної класики, але й з п'єсами сучасних радянських драматургів, що відображали героїчні, бойові і трудові

³⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 403, арк. 32.

³⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 4. М., 1962, стор. 650.

³⁷ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 14, од. зб. 632, арк. 7.

³⁸ Там же, оп. 15, од. зб. 203, арк. 14.

³⁹ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1957, стор. 455.

⁴⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 59, арк. 32.

⁴¹ Газ. «Литература и искусство», 29 січня 1944 р.

⁴² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 175, арк. 35.

подвиги радянського народу. Всього за першу половину 1945 р. тільки драматичними театрами України було дано для населення республіки і воїнів Радянської Армії близько 10 тис. спектаклів⁴³.

Велике значення надавала Комуністична партія України розвитку музичної культури. Вона всіляко сприяла творчому зростанню композиторів.

Одним із значних творів цього періоду була друга симфонія К. Ф. Данькевича. Твір з великою силою розповідає про героїчні справи радянських людей, про їх готовність до самопожертвування в ім'я життя людини, свободи і процвітання Батьківщини.

Темі боротьби народів Радянського Союзу за визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників були присвячені симфонічні твори К. Я. Домінченка «Вітчизна», Ю. С. Мейтуса «Нескорена Полтавчанка», В. П. Рибальченко «Звільнення України». Цінні твори створив у 1944—1945 рр. композитор С. П. Людкевич. Закінчена ним у кінці 1944 р. «Новорічна увертюра» є своєрідним святковим гімном, присвяченим визволенню української землі. В горнілі війни зросла і зміцніла талановита творча молодь: Г. П. Майборода, В. М. Нахабін, М. В. Дремлюга та ін.

Композитори України написали чимало камерних творів і романсів. Проте провідним жанром в музиці як і на попередніх етапах війни були пісні. Оригінальні за своєю побудовою, проникнуті щирим ліричним почуттям були пісні П. О. Козицького «Колискова» і пісня М. І. Вериковського «Хатинка».

В ідейно-виховній роботі Комуністичної партії почесна роль належала художникам. В 1944—1945 рр. плідно працював художник М. Г. Дерегус, який дав у завершальний період Вітчизняної війни ряд високохудожніх і високоідейних творів. У відомій серії його картин «Шляхами війни» ліричні українські пейзажі контрастують із зловіщими слідами війни. Багато думок збуджували картини М. Г. Глушенка «Дорога на Київ», «Букринський плацдарм», «Вишгородський плацдарм». Велика заслуга у відображенні підлих злочинів німецько-фашистських загарбників належить Т. М. Яблонській.

Широку популярність на Україні набули плакати В. Г. Литвиненка «Україна вільна», І. М. Крутикова «На захід путь», «Настав розплати час», «Для ворога нема пощади в нас». Серед художників газетного малюнку видатну роль грав В. І. Кас'ян. В серію його малюнків під загальною назвою «Помстимося» ввійшов ряд таких глибоко емоційних творів, які закликали глядача до нещадної помсти над ворогом: «За повішаних», «За живо похованих», «За сиріт», «За честь жінок», «За глузування над пам'ятниками культури».

Таким чином, діячі культури Радянської України внесли немалий вклад в перемогу над фашизмом. Їх кращі твори допомагали Комуністичній партії виховувати воїнів і трудівників тилу в дусі високої ідейності, беззавітного героїзму і відданості Батьківщині.

Висвітлення деяких питань ідеологічної роботи Комуністичної партії України серед широких народних мас в період визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників і закінчення Великої Вітчизняної війни дає нам уявлення про те, яку велику увагу приділяла партія ідеологічному вихованню як комуністів, так і безпартійних. Основні форми і методи масово-політичної і ідеологічної роботи, які проводились партійними організаціями серед трудящих у завершальний період Вітчизняної війни, знаходять широке застосування і на сучасному етапі, в період будівництва комунізму.

⁴³ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 414, арк. 93.

М. К. КУКАВСЬКА

**ВІДНОВЛЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ
МЕТАЛУРГІЙНИХ ЗАВОДІВ УКРАЇНИ (1943—1945 рр.)**

Партійні організації металургійних заводів УРСР внесли великий вклад в перемогу радянського народу над фашистською Німеччиною у 1943—1945 рр. В складних умовах війни вони виконували відповідальні завдання по відбудові металургійної промисловості республіки, зруйнованої окупантами, налагоджували постачання оборонної промисловості металом, виховували робітників, інженерно-технічних працівників і службовців у душі радянського патріотизму і глибокої ненависті до ворогів.

Радянські історики вже багато зробили в галузі вивчення діяльності партійних організацій металургійних заводів України в останні роки Великої Вітчизняної війни. В дисертаціях, монографіях, брошурах розглядаються питання боротьби партійних організацій за відбудову металургійної промисловості УРСР¹. Проте ще ряд важливих питань цієї проблеми не знайшов всебічного висвітлення. Особливу увагу заслуговують питання: відновлення і зміцнення партійних організацій металургійних заводів України, їх внутріпартійного життя, зокрема марксистсько-ленінського виховання комуністів, розстановки кадрів і здійснення авангардної ролі комуністів на виробництві, політичної роботи в масах. В даному повідомленні автор має на меті зупинитися саме на цих сторонах діяльності партійних організацій металургійних заводів України.

Металургійні заводи України відновлювали свою діяльність в міру визволення радянськими військами території Донбасу і Придніпров'я. Разом з передовими частинами Червоної Армії і оперативними групами, створеними за вказівками ЦК ВКП(б) для організації у визволених районах партійних і радянських органів, або слідом за ними, на Україну з Уралу, Сибіру, Далекого Сходу та інших районів Радянського Союзу поверталися партійні і радянські працівники, металурги і будівельники за фахом, які очолювали відбудовні роботи.

Наприкінці грудня 1944 р. в металургійну промисловість України було послано 4 186 членів і кандидатів партії², з них — 4 020 — на металургійні заводи Донбасу і Придніпров'я³. З цих комуністів спочатку і створювалися заводські партійні організації. Так, партійна організація на Донецькому металургійному заводі була створена 12 вересня 1943 р., на п'ятий день після визволення Червоною Армією Донецька⁴, 25 вересня відбулися перші організаційні збори комуністів Макіївського металургійного заводу ім. С. М. Кірова⁵, 1 листопада — на Запорізькому заводі «Запоріжсталь»⁶, 14 листопада — на Дніпропетровському металургійному заводі ім. Г. І. Петровського⁷. Наприкінці 1943 р. і на початку 1944 р. розпочали свою діяльність партійні

¹ Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны. К., 1962; В. С. Подворчанский. Борьба КПСС за восстановление и развитие черной металлургии на Украине в 1943—1950 гг., К., 1955; В. С. Федорченко. Борьба Коммунистической партии за восстановление и развитие черной металлургии Украины. 1943—1950 гг. Автореферат, К., 1953.

² ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 84, од. зб. 317, арк. 9.

³ Там же, од. зб. 378, арк. 158.

⁴ Партійний архів Донецької області, ф. 326, оп. 1, спр. 629, арк. 2.

⁵ Там же, спр. 10, арк. 4.

⁶ Партійний архів Запорізької області, ф. 272, оп. 1, спр. 4, арк. 53.

⁷ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 395, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

організації металургійних заводів: Єнакієвського ім. М. В. Фрунзе, маріупольських «Азовсталь» та ім. Ільіча, Дніпродзержинського ім. Ф. Е. Дзержинського та ін. У квітні 1944 р. Червона Армія визволила Кривий Ріг, Нікополь; тут також розпочалася робота по відновленню партійних організацій на металургійних заводах. На цей час були взяті на облік всі члени і кандидати партії, проведені збори комуністів і обрані керівні органи партійних організацій⁸.

Розглядаючи питання відновлення партійних організацій металургійних заводів України в 1943—1945 рр. та їх ідейно-організаційного зміцнення, треба врахувати ту складну обстановку, яку переживала партія і держава на завершальному етапі Великої Вітчизняної війни. Це позначалось і на роботі первинних парторганізацій металургійних заводів. Не всі комуністи-металурги повернулися з евакуації, а створені партійні організації на початку своєї діяльності були невеликими. Так парторганізація Макіївського металургійного заводу ім. Кірова наприкінці 1943 р. об'єднувала 9 комуністів⁹, а до війни — близько 1500 комуністів¹⁰. Партійна організація Донецького металургійного заводу розпочала свою діяльність при наявності 9 членів партії¹¹, а до війни тут працювало 1500 членів і кандидатів партії¹². На обліку в партійній організації Дніпропетровського металургійного заводу ім. Петровського на початок відбудови перебувало всього 3 комуніста¹³, а в 1941 р. — 3000 комуністів¹⁴. Змінилися і умови їх діяльності. В обстановці війни партійні організації не тільки забезпечували виконання виробничих планів, але й займалися питаннями відбудови і введення в дію окремих агрегатів, цехів, житла, постачання будівельними матеріалами, паливом, рудою, електроенергією, водою, набору робочої сили, підготовки кадрів, харчування працівників заводів і членів їх сімей і т. п. Втручання партійних організацій металургійних заводів, як і партійних організацій підприємств інших галузей промисловості, в коло цих, на перший погляд суто господарських питань, не було підміною партійно-політичної роботи господарською. Воно було викликано війною, яка змінила напрямки, методи партійної роботи. Партійні організації металургійних заводів України правильно зрозуміли свої чергові завдання в умовах війни, вони напружено, творчо працювали над мобілізацією всіх сил країн, на розгром ворога.

Одним з важливих завдань масово-політичної роботи партійних організацій в процесі відбудови і організації експлуатації металургійних заводів була підготовка кадрів, відбудова житлового фонду. Окупанти зруйнували робітничі селища, житлові будинки, доводилося жити в непристосованих до житла приміщеннях, не було палива, води, світла, трамвайні і троллейбусні лінії не працювали. Фашисти зруйнували господарство 26 металургійних заводів¹⁵, знищили і пошкодили 47 домен, 117 мартенівських печей, 135 прокатних станів¹⁶.

Серйозних руйнувань зазнали також інші галузі чорної металур-

⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 16, од. зб. 210, арк. 6; ф. 1, оп. 18, од. зб. 139, арк. 94; од. зб. 125, арк. 35; од. зб. 128, арк. 127.

⁹ Там же, од. зб. 139, арк. 94.

¹⁰ Партійний архів Донецької області, ф. 326, оп. 3, спр. 18, арк. 9; История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945, М., т. 4, 1962, стор. 617.

¹¹ Партійний архів Донецької області, ф. 326, оп. 1, спр. 692, арк. 2.

¹² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 829, арк. 63.

¹³ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 395, оп. 1, спр. 6, арк. 1.

¹⁴ Там же, арк. 12.

¹⁵ И. П. Бардин, Н. И. Банний. Черная металлургия Украины в новой пятилетке, К., 1947, стор. 141.

¹⁶ Журн. «Коммунист Украины», № 8, 1964, стор. 61.

гії: вугільна і машинобудівна промисловість, були зруйновані системи водопостачання, електростанції і транспорт України. Загальна сума збитків, заподіяна окупантами чорній металургії Півдня СРСР, в тому числі й України, становить 10 млрд. крб.¹⁷. Завдання відбудови народного господарства знайшли відображення в постановах РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, визволених від німецької окупації», Державного Комітету Оборони від 16 листопада 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові системи водопостачання Донбасводтресту і підприємств Наркомчермету в Донбасі» і від 18 липня 1944 р. «Про дальші заходи по відбудові вугільної промисловості Донбасу для забезпечення вугіллям чорної металургії, залізничного транспорту, електростанцій і воєнної промисловості Півдня», і в практичній діяльності заводських партійних організацій.

У 1945 р. в зв'язку з переможним закінченням Великої Вітчизняної війни і розгромом збройних сил японських імперіалістів, велика кількість комуністів була демобілізована. В результаті зросли і партійні організації металургійних заводів Донбасу, Придніпров'я. Наприкінці 1945 р. партійна організація заводу ім. Кірова об'єднувала вже 306 членів і кандидатів партії, порівнюючи з 1943 р. вона зросла в 34 рази¹⁸, парторганізація Донецького металургійного заводу налічувала понад — 280 членів і кандидатів партії, відповідно вона зросла в 23 рази¹⁹, парторганізація заводу ім. Петровського — 558 членів і кандидатів партії, зросла в 186 разів²⁰. Наприкінці 1945 р. на підприємствах і в установах чорної металургії України працювало 8296 комуністів²¹, з них на підприємствах і установах металургійної промисловості Донбасу і Придніпров'я — 7654 комуніста²². Наприкінці 1943 р. заводські партійні організації, що об'єднували від 3 до 100 комуністів, мали таку структуру: заводська партійна організація на чолі з секретарем або бюро. В грудні 1944 р. за рішенням ЦК ВКП(б) на заводах «Азовсталь», ім. Кірова, Донецькому металургійному заводу, де працювало від 150 до 220 комуністів, були створені партійні комітети, по цехах, відділах — первинні партійні організації, а в середині їх — партійні групи по бригадах і агрегатах²³.

Одночасно з зростанням заводських партійних організацій і зміною їх структури центр партійної роботи поступово переміщався в цех, в бригаду, де вирішувалась доля виконання виробничих планів. Основне завдання заводських парторганізацій полягало в тому, щоб повернути життя металургійним центрам Радянської України, відродити домни і мартени, дати їм криворізьку руду, нікопольський марганець, направити широким потоком донецький коксівний вугілля на коксохімічні заводи, щоб уже в найближчий час Україна дала метал для фронту, для перемоги.

Партійні організації, щоб успішно розв'язати ці нові і складні завдання, визначили дві найважливіших проблеми: по-перше, внутріпартійна робота, виховання, згуртування і розстановка комуністів; по-друге, розгортання організаторської і політичної роботи в масах.

Велику роль у розвитку внутріпартійної демократії в парторгані-

¹⁷ Очерки развития народного хозяйства УССР, стор. 448.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 2079, арк. 33.

¹⁹ Там же, арк. 54.

²⁰ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 395, оп. 1, спр. 3, арк. 3.

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 84, од. зб. 317, арк. 9.

²² Там же, оп. 18, од. зб. 2079, арк. 1—59; од. зб. 1776, арк. 1—41; од. зб. 885, арк. 1—56; од. зб. 1754, арк. 142.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 21, од. зб. 42, арк. 15, 16; од. зб. 39, арк. 29.

заціях металургійних заводів України в досліджуваний період відіграли партійні збори. Вони були школою колективного керівництва, школою більшовицького виховання. На порядку денному партійних зборів заводських партійних організацій поряд з виробничими питаннями, обговорювались також питання загальнополітичні, внутріпартійні, ідеологічні. Так, на партійних зборах парторганізації заводу «Запоріжсталь» обговорювались, наприклад, такі питання: «Про завдання відбудови заводу», «Про зростання партійних рядів», «Про стан агітаційно-масової роботи на заводі», «Про хід виконання рішення Державного Комітету Оборони і заходах по покращанню відбудовних робіт на заводі»²⁴.

20 грудня 1943 р. пленум Донецького обкому КП(б)У, обговорив постанову Державного Комітету Оборони від 16 листопада «Про невідкладні заходи по відбудові системи водопостачання «Донбасводтресту» і підприємств Наркомчермету в Донбасі» і прийняв відповідне рішення.

Рішенням ДКО Єнакієвський металургійний завод був віднесений до перших об'єктів відбудови на Україні.

Виконуючи рішення партійних зборів, бюро парторганізації разом з керівництвом заводу зайнялося розстановкою партійних сил, зосередивши комуністів на найважливіших ділянках виробництва. Так, член партії М. М. Міщенко працював начальником доменного цеху, член партії Ю. Є. Червинський — головним механіком заводу, член партії М. Ф. Труженко — начальником цеху внутрізаводського залізничного транспорту, член партії А. С. Марченко — начальником відділу капітального будівництва²⁵. В цехах і на агрегатах, де працювало по три і більше комуністів, були створені партійні групи, а в решті цехів кандидатські, партійно-комсомольські групи²⁶. Партійна організація очолила соціалістичне змагання багатотисячного заводського колективу за дострокове введення в дію доменної печі № 6 23 грудня, за використання внутрішніх резервів, за вишукування матеріалів, обладнання, інструментів, за високу продуктивність праці²⁷. В грудні 1943 р. 2000 робітників виконали виробничі завдання на 200%²⁸. Самовіддана праця єнакієвських металургів дала чудові наслідки. 23 грудня 1944 р. було завершено відбудову шостої «комсомольської доменної печі» і введено її в дію. Батьківщина одержала перші тонни чавуну з першої доменної печі на Україні, піднятої з руїн²⁹. Через два дні було введено в дію доменну піч № 4³⁰, 15 січня 1944 р. був пущений бессемерівський цех³¹, а 27 березня 1944 р. було введено в дію доменну піч № 1³². За успішну відбудову заводу колективу Єнакієвського металургійного заводу в 1944 р. ДКО чотири рази присуджував Червоний перехідний прапор³³.

На партійних зборах Донецького металургійного заводу, які відбулися в січні 1944 р., з доповіддю про рішення ДКО і пленуму обкому партії виступив парторг ЦК ВКП(б) на заводі, секретар бюро за-

²⁴ Партійний архів Запорізької області, ф. 272, оп. 1, спр. 4, арк. 830.

²⁵ Партійний архів Донецької області, ф. 326, оп. 3, спр. 451, арк. 8.

²⁶ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 210, арк. 7, 8.

²⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 113, арк. 33.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 52, од. зб. 2, арк. 32.

²⁹ Газ. «Комсомольская правда», в Донбасе, 24 грудня 1943 р.; газ. «Єнакієвський робочий», 28 серпня 1944 р.

³⁰ Газ. «Правда», 29 грудня 1943 р.

³¹ Газ. «Социалистический Донбасс», 16 січня 1944 р.

³² Очерки развития народного хозяйства Украинской ССР, стор. 462.

³³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 125, арк. 57.

водської парторганізації В. Ф. Вансяцький. Він ознайомив комуністів з планом відбудови заводу, який передбачав комплексне введення потужностей: 14 лютого 1944 р. — мартенівської печі № 4, 15 березня — прокатного стану 400, 30 березня — доменної печі № 2.

План був напруженим. Але найскладнішим було завдання введення в дію доменної печі № 2. Потрібна була потужна повітродувна машина, якої на заводі не було. Комуністи по діловому обговорили це питання і виявили місцеві можливості. Комуніст, інженер-доменщик О. М. Царицин вніс пропозицію використати непошкоджену повітродувну машину «Алліс», яка ще до війни з технічних причин знаходилась в резерві. Партійні збори підтримали цю цінну пропозицію і внесли багато інших. За їх реалізацію взялися партбюро і дирекція заводу, склали чіткий графік будівельних і монтажних робіт, розставили людей по об'єктах, організували виготовлення на заводі необхідного обладнання та інструментів, а також підготовку кваліфікованих робітників. Особливу ж увагу приділили доменному цеху № 2. За рішенням бюро заводської парторганізації на допомогу цеховій парторганізації були направлені комуністи: О. М. Царицин, В. І. Гайовий, В. К. Кутненко, В. Д. Староверов, І. В. Терьошин — інженери, О. Г. Зайцев — майстром, П. Т. Ходаков — газовщиком³⁴. Близько 6000 чоловік працювало на відбудові заводу³⁵. Воля і праця комуністів і керованого ними колективу принесли бажану перемогу, 30 березня 1944 р., за графіком, доменну піч № 2 було введено в дію. Успішно виконувались рішення партзборів по відбудові інших об'єктів на заводі, а також по підготовці кадрів. Без відриву від виробництва близько 2000 робітників з нового поповнення одержали кваліфікацію металургів: горнових, сталеплавильників, вальцівників, монтажників, слюсарів-складальників, тощо³⁶.

Велику роль у розвитку внутріпартійної демократії відіграла постановова травневого (1944 р.) Пленуму ЦК КП(б)У «Про партійно-масову роботу в Донецькій і Харківській областях». На зборах комуністів Донецького металургійного заводу 9 червня 1944 р. з доповіддю про підсумки травневого Пленуму ЦК КП(б)У виступив завідуючий оргінструкторським відділом Донецького обкому КП(б)У В. І. Цуцин³⁷. На заводі ім. Петровського — 12 червня — секретар партбюро К. М. Маяков³⁸, на заводі ім. Дзержинського — 15 червня — парторг ЦК ВКП(б), секретар партбюро Я. І. Брежнев³⁹, на заводі ім. Кірова — 19 червня доповідав парторг ЦК ВКП(б), секретар партбюро М. А. Коробов⁴⁰. Схваливши рішення Пленуму ЦК КП(б)У, комуністи накреслили ряд заходів до дальшого розгортання внутріпартійної демократії.

Донецький, Дніпропетровський, Запорізький, Луганський обкоми і міськкоми партії, виконуючи рішення Пленуму ЦК КП(б)У, стали приділяти більше уваги партійним організаціям металургійних заводів, зміцнювали зв'язок з ними, обговорювали звіти про їх роботу, ухвалювали конкретні рішення, що вказували шляхи і засоби виконання кожною парторганізацією своїх завдань, навчали секретарів

³⁴ Партійний архів Донецької області, ф. 50, оп. 6, спр. 3, арк. 3; ф. 326, оп. 3, од. зб. 1303, арк. 58; од. зб. 692, арк. 3, 4, 5; газ. «Правда України», 19 травня 1944 р.

³⁵ Газ. «Правда», 4 листопада 1947 р.

³⁶ Газ. «Социалистический Донбасс», 30 травня 1944 р.

³⁷ Партійний архів Донецької області, ф. 50, оп. 6, опр. 3, арк. 24.

³⁸ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 395, оп. 1, спр. 3, арк. 27.

³⁹ Там же, ф. 1715, оп. 1, спр. 12, арк. 26.

⁴⁰ Партійний архів Донецької області, ф. 890, оп. 2, спр. 2, арк. 24.

заводських парторганізацій та їх заступників теорії і практики партійної роботи.

Звітно-виборні партійні збори, які проходили на металургійних заводах України у 1944—1945 рр. показали, що партійні організації металургійних заводів України з часу визволення Червоною Армією Донбасу і Придніпров'я ідейно й організаційно вирости і зміцніли, склали перший серйозний політичний іспит у боротьбі за розв'язання важливих господарських завдань воєнного часу, значно зріс їх політичний вплив на маси.

Керуючись постановами ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, партійні організації металургійних заводів приділяли велику увагу політичному вихованню комуністів, озброєнню їх марксистсько-ленінською теорією. Уже в 1944—1945 рр. на всіх металургійних заводах частково було відновлено сітку партійної освіти. Різними формами партійної освіти у 1945 р. було охоплено на заводі ім. Петровського понад 670 чоловік комуністів і безпартійних⁴¹, на Єнакієвському металургійному заводі 938⁴², на заводі «Азовсталь» — 563⁴³, на заводі ім. Кірова — 220⁴⁴.

Питання партійного навчання обговорювались на засіданнях партійних комітетів, бюро, а також на цехових і заводських партійних зборах. Велика увага приділялась добору пропагандистських кадрів. Пропагандистами, консультантами і лекторами працювали теоретично підготовлені комуністи. Активну участь в пропагандистській роботі брали секретарі районних комітетів КП(б)У, парторги ЦК ВКП(б) на заводах, директори заводів, комуністи і комсомольці.

Вважаючи, що ідеологічна робота починається з ставлення члена партії до праці, партійні організації доручили комуністам вирішальні ділянки роботи. Завдання правильної розстановки партійних кадрів було особливо важливим у зв'язку з тим, що за 1941—1945 рр. у порівнянні з довоєнним часом значно зменшилась кількість комуністів серед робітників таких провідних професій, як горнові, сталевари, вальцівники. Так, комуністів-горнових зменшилось в 4 рази, сталеварів — майже у 8 раз, вальцівників — у 21 раз. Все це підвищувало відповідальність тих комуністів горнових й сталеварів, які стояли біля мартенівських і доменних печей, працювали на прокатних станах.

Для прикладу розглянемо розстановку комуністів на заводі ім. Дзержинського. В 1945 р. на заводі працювало 516 членів і кандидатів партії, майже половина з них — 253 чол. мали інженерно-технічну освіту і певний досвід роботи в галузі металургії. Їм і було доручено управління заводом, з них 6 комуністів: директор, його заступники, головний інженер очолювали керівництво заводом, 65 працювали начальниками цехів і відділів, 20 — начальниками змін і 162 — майстрами і бригадирами, 259 комуністів — працювали робітниками в доменному, мартеновських і прокатних цехах, а також в цехах допоміжних і обслуговуючих⁴⁵.

На Єнакієвському металургійному заводі 73,5% усіх членів і кандидатів партії було зайнято в сфері металургійного виробництва, більшість комуністів працювали горновими, сталеварами, підручними сталеварів, каталіями, слюсарями і т. п.⁴⁶ Основна маса комуністів була зосереджена на вирішальних ділянках металургійного виробництва також на заводах ім. Кірова, ім. Петровського, «Запоріжсталь».

⁴¹ Партійний архів Дніпропетровської області, ф. 395, оп. 1, спр. 1, арк. 16.

⁴² Партійний архів Донецької області, ф. 326, оп. 3, спр. 452, арк. 16.

⁴³ Там же, спр. 1532, арк. 18.

⁴⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 21, од. зб. 39, арк. 29.

⁴⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 777, арк. 68.

⁴⁶ Партійний архів Донецької області, ф. 326, оп. 1, спр. 692, арк. 16.

Кількість членів і кандидатів партії серед працівників металургійних заводів нашої республіки з року в рік поступово зростала.

Провідна роль комуністів металургійних заводів Радянської України, їх невтомна самовіддана праця сприяли зміцненню зв'язків партії з масами. Кращі металурги, робітники, інженери, техніки, разом з кращими людьми країни йшли в ряди партії. Тільки за 1945 р. в кандидати партії було прийнято парторганізаціями підприємств чорної металургії Донецької області 189 чол.⁴⁷, Дніпропетровської області 238 чол.⁴⁸, Запорізької — 23 чол.⁴⁹, Луганської — 72 чол.⁵⁰

В роботі заводських парторганізацій по відбору в ряди партії були і серйозні недоліки, особливо в справі відбору в ряди партії робітників провідних професій: горнових, сталеварів, вальцівників. Але в цілому в процесі зростання партійних рядів значно поліпшився якісний склад і піднеслася боездатність партійних організацій металургійних заводів нашої республіки в останні роки війни.

Надійною опорою парторганізацій були профспілкові і комсомольські організації, які в 1943—1944 рр. відновили свою діяльність на всіх металургійних заводах республіки. У 1944 р. профспілка робітників металургії Півдня об'єднувала 82,2%, а в 1945 р. — 83,2% від кількості всіх працюючих на підприємствах металургійної промисловості⁵¹.

Профспілкові організації розгорнули велику роботу по вихованню і мобілізації трудящих на відбудову металургійних заводів і виконання замовлень фронту.

Через комсомольські організації проводилась велика робота по вихованню комсомольців і молоді в дусі радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. За допомогою партійних організацій, дирекцій заводів і кадрових робітників комсомольські організації створювали комсомольсько-молодіжні бригади. В грудні 1944 р. на металургійних заводах республіки було створено 983 комсомольсько-молодіжні бригади, з числом учасників у них 11520 чол. За проявлену ініціативу, героїзм і високу продуктивність праці 613 комсомольсько-молодіжним бригадам було присвоєно звання «фронтових» і «гвардійських»⁵².

Організацію відбудови підприємств чорної металургії на Україні було доручено двом союзним наркоматам: Наркомату чорної металургії та Наркомату будівництва, створено велику мережу будівельних і субпідрядних організацій, таких як: «Азовстальбуд», «Запоріжбуд», «Стальконструкція», «Доменбуд».

У відбудові металургійної промисловості Української РСР взяли участь вся країна, народи всіх братніх республік. Спільними силами, єдиною дружньою сім'єю всі народи багатонаціонального Радянського Союзу підняли з руїн і повернули до життя металургійну промисловість Радянської України. За 1943—1945 рр. на Україні було відбудовано 16 доменних і 38 мартенівських печей, 28 прокатних і сортопрокатних станів, 64 коксових батареї⁵³. В 1945 р. металурги і коксохіміки Півдня в тому числі й України дали фронту, народному госпо-

⁴⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 2076, арк. 1—59.

⁴⁸ Там же, од. зб. 1776, арк. 1—41.

⁴⁹ Там же, од. зб. 1855, арк. 1—56.

⁵⁰ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 18, од. зб. 1754, арк. 1—42.

⁵¹ Архів Уповноваженого ВЦРПС по УРСР за 1944—1945 рр., зв. 2, спр. 17, стор. 86—87.

⁵² Архів Уповноваженого ВЦРПС по УРСР за 1944—1945 рр., зв. 2, спр. 17.

⁵³ Газ. «Правда України», 19 жовтня 1945 р.

дарству країни 1,6 млн. тонн чавуну, понад 1 млн. тонн прокату і 3,1 млн. тонн коксу⁵⁴.

Відроджена металургійна промисловість Української РСР послужила в значній мірі основою відбудови і розвитку всього народного господарства, а також народного господарства інших союзних республік.

М. П. ВІЗИР, О. В. МОЛОДЧИКОВ

СКАРБНИЦЯ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

Національною гордістю українського народу є Центральна наукова бібліотека Академії наук УРСР*, яка вносить величезний вклад у розвиток соціалістичної науки і культури.

Історія великих бібліотек світу свідчить, що для їх створення потрібні були сотні років. Так, Державна бібліотека СРСР ім. В. І. Леніна (Москва) у 1962 р. святкувала своє сторіччя, Публічна бібліотека ім. М. Є. Салтікова-Щедрина (Ленінград) створена в 1814 р., Бібліотека Академії наук СРСР (Ленінград) — у 1714 р., Бібліотека конгресу США заснована у 1800 р., бібліотека Британського музею — 1753 р., Національна паризька бібліотека — у XIV ст., Державна бібліотека в Берліні — 1661 р. і т. п.

Центральна бібліотека АН УРСР порівняно з вищезгаданими зовсім молода. В дореволюційні часи, коли царський уряд не тільки не підтримував, а, навпаки, всіляко утискував діяльність бібліотек громадського користування, забороняв їм мати прогресивну літературу українською мовою, не могло бути й гадки про національну бібліотеку на Україні.

Тільки за Радянської влади в нашій країні створюються всі умови для підвищення грамотності і культури народу, проявляється велика турбота про народні бібліотеки. Навіть у найтяжчих умовах громадянської війни, в умовах голоду і розрухи, Комуністична партія і Радянський уряд дбали про те, щоб здійснити мрію прогресивних діячів культури і науки — створити державну національну бібліотеку України.

Початок існування Центральної бібліотеки АН УРСР припадає на 1919 р., коли було затверджено «Статут Всенародної бібліотеки України при Всеукраїнській Академії наук в м. Києві». Згідно з Статутом, Всенародна бібліотека України (ВБУ) формувалася як центральна бібліотека УРСР на зразок найбільших бібліотек світу.

Надзвичайно важливу роль у цьому відіграли підписані В. І. Леніним декрети Ради Народних Комісарів РРФСР від 17 липня 1918 р. — про охорону бібліотек та від 26 листопада 1918 р. — про порядок ревізії бібліотек, книжкових складів і книг взагалі. В Києві та інших містах республіки з активною участю трудящих мас і передової української інтелігенції, зокрема першого президента Всеукраїнської Академії наук, академіка В. І. Вернадського, українських учених, академіків Д. І. Багалія, А. Ю. Кримського, П. А. Тутковського та багатьох інших, були зібрані і передані ВБУ численні збірки, колекції та окре-

⁵⁴ История Великой Отечественной войны Советского Союза, 1941—1945 гг., т. 5, стор. 405.

* У березні 1965 р. так було перейменовано Державну публічну бібліотеку АН УРСР.

мі примірники книг, журналів, газет, рукописів, листівок, і вже в 1919 р. ВБУ мала понад 300 тис. примірників книг, а в 1923 р.— один мільйон примірників.

Найважливішим джерелом постійного комплектування фондів ВБУ став обов'язковий безкоштовний примірник друкованої продукції. На початку 1919 р. Уряд України ухвалив постанову про забезпечення ВБУ двома обов'язковими примірниками всієї друкованої продукції, що виходила у республіці, а з червня 1922 р. ВБУ почала одержувати обов'язковий примірник друкованої продукції РРФСР. Бібліотека одержала постійне приміщення, книжкові фонди були систематизовані і розміщені у книгосховищі. Одночасно вони описувалися і каталогізувалися.

У наступні роки триває формування ВБУ як великої наукової бібліотеки республіки. Широким потоком до її фондів надходить радянська книга, а також дореволюційні видання. Наприклад, у 1923—1926 рр. до ВБУ надійшли колекції книг колишньої Київської духовної академії, Софійського собору і Києво-Печерської лаври, у 1927 р.— фундаментальна бібліотека Київського університету в кількості 500 тис. примірників, у тому числі багато цінних видань книг і рукописів, колекцій книг викладачів університету. У 1934 р. до бібліотеки надійшли книжкові та рукописні фонди Ніжинського історико-філологічного інституту (колишній лицей князя І. А. Безбородька), серед яких особливу цінність становлять автографи М. В. Гоголя.

Безпосередню участь у роботі бібліотеки брали члени-кореспонденти АН УРСР П. М. Попов, С. І. Маслов та інші видатні вчені, велику турботу про розвиток ВБУ виявляла Президія АН УРСР.

Найважливішим фактором становлення й успішного розвитку бібліотеки стало зміцнення економічної могутності Радянської країни і розгортання культурної революції. У 1930 р. ВБУ одержала нове приміщення, створене за проектом українського архітектора В. А. Осьмака, що одразу ж позитивно позначилося на її роботі. Так, якщо у 1929 р. у бібліотеці було записано 9 301 чоловік, то у 1930 р.— 12 430 чоловік, кількість відвідувань за цей час зросла від 120 290 до 162 341, значно збільшилась книговидача — замість 372 244 у 1929 р. читачам було видано у 1930 р. 504 458 книг.

Вимоги наукової громадськості про необхідність посилення роботи по її обслуговуванню спричинилися до того, що в січні 1934 р. ВБУ перейшла в повне підпорядкування Академії наук УРСР. З цього часу вона стає фундаментальною бібліотекою АН УРСР і отримує офіційну назву — Бібліотека Академії наук УРСР (БАН). Але одночасно вона зберегла функції центральної бібліотеки республіки і публічність користування її фондами всіма громадянами республіки.

Проведення культурної революції в країні, зокрема в Українській РСР, обумовлювало посилення діяльності бібліотеки Академії наук УРСР. Про це свідчать такі дані передвоєнного 1940 р.: записано до бібліотеки було 18 452 читача, кількість відвідувань становила 333 211, книговидача досягала 1 253 182 прим. Загальний фонд БАН складав 5 млн. прим. В штаті було 250 кваліфікованих бібліотечних працівників.

Німецько-фашистська навала тимчасово перервала розвиток культурної роботи БАН. З метою збереження від гітлерівських вандалів, найцінніші колекції бібліотеки, зокрема фонди відділів стародруків і рукописів, були вивезені в Уфу, де тоді перебувала Академія наук УРСР. І в цей час на адресу БАН не припинялося надходження обов'язкових примірників друкованої продукції Радянського Союзу. Фон-

дами БАН у роки евакуації широко користувалися співробітники АН УРСР та уфійські наукові працівники.

За час окупації гітлерівці пошкодили приміщення бібліотеки в Києві і пограбували фонди — вивезли до Німеччини 705 тис. книг, головним чином, краєзнавчої літератури по Україні, Криму і Кавказу.

Після вигнання німецько-фашистських загарбників було вжито всіх заходів до поновлення діяльності бібліотеки, яка розпочала свою роботу 15 грудня 1943 р. В середині 1944 р. до Києва було повернуто евакуйовані фонди.

У зв'язку з великим пошкодженням бібліотечної мережі республіки, на БАН тимчасово покладалися обов'язки методичного керівництва роботою по відновленню бібліотек УРСР. Через це бібліотеку Академії наук УРСР було перетворено в Державну публічну бібліотеку АН УРСР (ДПБ). Виконавши покладені на неї завдання, бібліотека передала функції по методичному керівництву масовими бібліотеками Державній республіканській бібліотеці УРСР ім. КПРС. Рішенням Президії АН УРСР ДПБ у березні 1965 р. перейменована в Центральну бібліотеку Академії наук УРСР із завданням більш повного задоволення запитів науково-дослідних установ АН УРСР.

У відповідності до завдань наукової і культурно-виховної роботи бібліотека складається з таких структурних одиниць: відділи — вітчизняного комплектування, іноземного комплектування, опрацювання і каталогізації, фондів і обслуговування, бібліографії, марксистсько-ленінської літератури, рукописів, рідкісної та цінної книги, газетного, госпрозрахункового обслуговування з фотолaboratorією та палітурною майстернею; кабінети — спецвидів технічної літератури, образотворчого мистецтва, музикальної літератури, бібліотекознавства; сектор масової роботи і Філія № 1.

У травні 1964 р. в бібліотеці сталася пожежа, внаслідок якої потерпіли приміщення і частина фондів основного книгосховища. Завдяки великому дублетному фонду, що є у бібліотеці, майже всі пошкоджені та втрачені книги замінені. Зараз, після ремонту основного книгосховища, а також у зв'язку з розпочатими роботами по збільшенню його обсягу, вводиться нова система розташування фондів. Поряд з розміщенням нових надходжень радянської та іноземної літератури велика увага приділяється збереженню старих колекцій як окремих комплексів історії культури українського народу.

Найбільша колекція — бібліотека Київського університету, де є книги і журнали різними мовами за 1836—1926 рр. Серед інших колекцій з теперішніх фондів книгосховища великий інтерес становить колекція історика О. М. Лазаревського — зібрання літератури XVII—XIX ст. з історії України. Не менш цінними виданнями багата колекція М. І. Костомарова, яка включає літературу з питань історії України, Росії, Польщі, а також літературу з економіки. Матеріали колекції охоплюють 40—80-і рр. минулого ст. Колекція І. О. Сікорського є зібранням книг з медицини, психології, філософії тощо. До колекції П. Г. Галагана входять книги з літератури і педагогіки другої половини XIX ст. Значною є колекція Першої київської гімназії — література з усіх питань знання. Особливо цінні тут видання творів класиків художньої літератури: О. С. Пушкіна, М. В. Гоголя, О. М. Горького, В. Гюго, Ф. Вольтера й ін. Великий інтерес становлять збірки Д. І. Багалія, В. П. Науменка, а також унікальна колекція всесвітньовідомого сходознавця А. Ю. Кримського. В останні роки книгосховище одержало в дар від спадкоємців члена-кореспондента АН УРСР С. І. Маслова

велику колекцію книжок з літературознавства, книгознавства, бібліографії та бібліотекознавства.

Найцінніша радянська та дореволюційна література, численна періодика, а також значна кількість зарубіжної літератури, що є у фондах бібліотеки, становлять важливу базу для наукових працівників та спеціалістів різних професій, зокрема істориків, у їхній науковій і практичній діяльності.

Відділ рукописів Центральної бібліотеки АН УРСР є одним з найбільших на Україні. Створений наприкінці 1920 р., відділ за короткий час сконцентрував понад 400 окремих зібрань, колекцій та особистих архівів. Він зовсім не зазнав пошкоджень у 1964 р. На 1 січня 1965 р. тут нараховувалося 270 тис. одиниць збереження.

Серед рукописних цінностей відділу є багато пам'яток світової культури з найдавніших часів до наших днів східними, західними та слов'янськими мовами. Провідне місце посідають слов'янські рукописи — історичні матеріали, пам'ятки давньої української мови, літератури, народної творчості, автографи творів і архіви письменників, діячів науки.

У відділі зберігається чимало зразків продукції найстарішого центру створення і збирання рукописних книг на Україні — Києво-Печерської лаври. Найбільше тут творів полемічного змісту часів боротьби з католицизмом та уніатами, а також переклади з грецької і латинської мов з явними елементами українізмів.

У відділі є рукописне зібрання Києво-Софійського собору, за походженням молодше лаврського. Воно створене після того, як Софійський собор було відібрано від уніатів у 1663 р. Ці історичні умови позначилися і на складі зібрання. В ньому переважає полемічна література — богословська та проповіді XVI—XVII ст., а також підручники. До початку XX ст. Софійська бібліотека зберегла 734 одиниці. Серед них цінні матеріали з історії України, зокрема Києва, хроніки-літописи XVII ст., юридичні пам'ятки, пам'ятки давньої української і російської літератур.

Найбільшим зібранням рукописів на Україні в дореволюційний період було зібрання церковно-археологічного музею при Київській духовній академії (понад 2000 рукописних книг). За змістом це учбова література і пам'ятки писемності різних народів. Виникло це зібрання наприкінці XVIII ст. і поповнювалося за рахунок пожертв. Частина своїх матеріалів до зібрання передали вчені Д. М. Бантиш-Каменський, М. В. Закревський, М. І. Петров та ін.

Окремі цінні пам'ятки давньої української писемності зберігалися ще в деяких київських сховищах — Золотоверхо-Михайлівському, Видубецькому, Фролівському монастирях, Десятинній церкві — і в свій час поступили в бібліотеку, де зберігаються і тепер.

Латино-польські рукописи, які були об'єднані в збірки ще у XVIII ст., матеріали учбових закладів увійшли до колекції колишньої бібліотеки Київського університету. Виникла вона ще в 40-х рр. XIX ст. шляхом придбання та одержання в дар від установ та окремих осіб. Протягом XIX — початку XX ст. значно поповнилася окремими рукописами та зібраннями, рідкими пам'ятками східного, слов'янського та українського письма. До колекції увійшли матеріали архівів генерал-губернатора Бібікова, викладачів університету М. І. Костомарова, М. Й. Судієнка, А. С. Петрушевича, М. П. Дашкевича, М. Ф. Володимирського-Буданова, І. В. Лучицького, а також велика збірка матеріалів О. М. Лазаревського.

З пізніших надходжень відділу потрібно сказати про рукописи з

колишніх бібліотек інститутів Першого та Другого відділів Академії наук УРСР (1929—1935 рр.). Це рукописи і збірки наукових праць Комісії для розбору давніх актів, матеріали архіву поета і драматурга XVIII ст. В. В. Капніста, письменників та вчених XIX—XX ст.—Т. Шевченка, Я. Новицького, А. Метлинського, П. Куліша, О. Бодяньського, Б. Грінченка, І. Франка, Л. Українки, О. Левицького, В. Іконникова, В. Модзалевського, П. та І. Житецьких, праці математиків Г. Вороного та М. Остроградського.

В цей же період до відділу надійшов цінний архів редакції журналу «Киевская старина», документи колегії Павла Галагана, Київського товариства «Просвіта», архіви Південно-західного відділу Російського географічного товариства, редакції газети «Рада», особисті збірки та архіви М. Максимовича, В. Гнилосирова, архів сім'ї Гоголь-Яновських, архіви М. Петрова, С. Голубева, критика М. Страхова та ін. Цінним поповненням матеріалів відділу була Ніжинська збірка (1934 р.) з колекцією автографів творів М. В. Гоголя («Мертвые души», «Тарас Бульба», «Ігроки», «Портрет», «Нос», «Театральний раз'їзд», листування письменника з М. Максимовичем та Ф. Прокופовичем). У 1935 р. відділ придбав велику Житомирську збірку, до якої входили рукописи Волинського музею з колекцією баронів Шодуарів, бібліотеки Товариства дослідників Волині та ін. У цей же період відділ поповнився збіркою рукописів Кам'янець-Подільського краєзнавчого музею та Інституту народної освіти (з колекцією рукописів Кам'янецької духовної семінарії).

З надходжень 1938—1941 рр. треба відмітити архів видавництва «Друкар», автографи творів та листи П. Грабовського, архів історика та літератора Д. Яворницького.

Матеріали відділу поділяються на кілька тематичних, або мовно-хронологічних груп.

Кількісно невелика (до 150 од. зб.) колекція східних рукописів має в своєму складі найдавніші пам'ятки писемності — 5 глиняних клинописних табличок (Месопотамія), які датуються початком III тисячоліття до н. е.

Цікаві з боку історії письма та техніки виготовлення рукописної книги пам'ятки писемності одного з малайських племен о. Суматри на лубі, рукописи на пальмовому листі з Індії та о. Цейлона, тибетські, китайські, єгипетські, японські, турецькі та інші рукописи. Шість абіссінських пергаментних рукописів XV ст. цікаві архаїчними формами квадратного кодексу (на зразок грецьких рукописів IV—V ст.).

Писемність народів Кавказу представлена мініатюрним вірменським євангелієм на пергаменті з візантійськими елементами в художньому орнаменті.

Цінна колекція грецьких рукописів нараховує понад 150 одиниць. Серед них — 5 рукописів на папірусі і 29 — на пергаменті.

З численних орнаментованих рукописів звертає на себе увагу так зване Нікомідійське євангеліє XIII ст. Дуже цікаві — рідкісний список словника енциклопедичного характеру XIV—XV ст. на пергаменті, маловідомий список «Исторической палеи» (XV—XVI ст.) та своєрідний список (XVII ст.) збірки сентенцій «Пчела».

Група латинських рукописів має багато шкільних підручників XVII—XVIII ст. походженням з Києва, Львова, Вільна. Виключна повнота підбору цих підручників має велике значення для вивчення історії освіти, розвитку наукових, зокрема філософських поглядів.

За кількістю і науковим значенням центральне місце у фондах відділу займають кирилівські рукописи, південно- та східнослов'янські,

як правило, місцевого походження, які досить повно відбивають книжково-рукописну продукцію тих часів і включають багато невиданих, подекуди навіть мало або зовсім недосліджених наукових і літературних праць. Насамперед, треба вказати на виключно цінну найдавнішу пам'ятку глаголицького письма (кінець X ст.), уривок слов'янського перекладу месалу — «Киевские глаголические листки». З пам'яток кирилівського письма XII—XIV ст. (25 одиниць) треба назвати уривок відомого Слєпчинського апостола XII ст. та своєрідно орнаментоване Оршанське євангеліє XIII ст., а також Сербський апостол XIII—XIV ст. Більш повно представлені рукописи XV ст. (до 60 од.). Це розкішно орнаментований пергаментний псалтир 1437 р., Псковський пергаментний устав 1462 р., четья 1439 р., рідкісний список 1500 р. з давнього слов'янського перекладу «Толкование на пророков» та ін.

Головну частину рукописів XVI та наступних століть становлять історичні та літературні матеріали: найдавніша пам'ятка українського письма — гарно орнаментоване «Пересопницьке євангеліє» (1556—1561 рр.), невидані світські повісті про Трою, переклади з чеської та латинської мов XVI ст., низка списків повістей та полемічних творів тощо. З численних хронік, хронографів і так званих козацьких літописів особливої уваги заслуговує збірник, до якого входить Львівський літопис 1498—1649 рр. та переклад «Кройники» Стрийковського з літописними додатками XVII ст.

Особливо треба відмітити список «Печерського патерика», виконаного в Золотоверхо-Михайлівському монастирі у 1553 р., курс риторики Ф. Прокоповича, курс філософії та інше, які вивчав і на яких залишив свої помітки М. В. Ломоносов у період свого перебування в Києві у жовтні—грудні 1734 р. Це поки що єдині джерела, які неспростовно свідчать про перебування М. Ломоносова в Києві.

Друга половина XVIII ст. у відділі представлена рукописами творів Г. С. Сковороди, І. П. Котляревського.

Відділ зберігає чимало рукописів творів російських письменників і вчених, що свідчить про значний взаємовплив культури і науки російського й українського народів у XVIII—XIX ст. Мова йде про твори А. Кантеміра, листування і твори В. Капніста, М. Ломоносова — «Краткое руководство к красноречию» (список 1748 р.), О. Радіщева «Путешествие из Петербурга в Москву», твори Г. Державіна, К. Рилєєва, О. Пушкіна, О. Грибодєова, М. Лермонтова, Ф. Тютчева, Я. Полонського, ціла колекція автографів творів і листів М. Гоголя, автографи Д. Менделєєва, І. Тургєнева, А. Метлинського, М. Горького, В. Короленка, М. Лєскова та багатьох ін.

Українські матеріали XIX і XX ст. представлені у відділі багатьма творами письменників, майстрів пензля, композиторів, учених, їх архівами, листуванням. Це архіви М. Максимовича, П. Куліша, П. Білєцького-Носенка, П. Лукашевича, С. Руданського, І. Рудченка, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, П. Гулака-Артемовського, окремі автографи Т. Шевченка (зібрання його автографів відділ свого часу передав Інституту літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка, де вони і тепер зберігаються) та численні матеріали Марка Вовчка, О. Потебні, І. Нечуя-Левицького, П. Мирного, М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого, М. Старицького, М. Коцюбинського, Л. Українки, І. Франка, П. Грабовського, М. Черемшини, С. Васильченка, Ю. Федьковича, В. Стефаника, Б. Грінченка, О. Олеся, М. Зєрова та багатьох ін.

За післявоєнні роки були опрацьовані і передані в розпорядження дослідників матеріали архівів Одеського товариства історії та старо-

житностей, колекція матеріалів Інституту економіки АН УРСР, колекція рукописів Київського університету та багато ін.

Відділ веде постійну роботу по комплектуванню і за останні два три роки поповнив свої фонди архівами заслуженого діяча мистецтв народного художника УРСР І. С. Іжакевича, академіка АН СРСР та АН УРСР, математика Д. О. Граве, українського літературознавця М. А. Плевако, академіка АН УРСР О. І. Дущечкіна, українського композитора П. О. Козицького, академіків А. Ю. Кримського, М. С. Грушевського та ін. До відділу надійшли частини архівів письменників Є. Кротевича, В. Владка, Остапа Вишні й ін.

Про нові надходження відділ систематично інформує науковців, розкриває зміст упорядкованих архівів. Лише за останні роки співробітники відділу надрукували понад 40 статей, видали такі праці: «Опис автографів М. В. Гоголя», «Н. В. Гоголь. Детские и юношеские годы», «Нові матеріали про життя та творчість Т. Г. Шевченка», «Опис автографів українських письменників», «Збірник оглядів фондів відділу рукописів».

На матеріалах відділу підготовлено велику кількість дисертацій, монографій, статей. Поряд з ученими Радянського Союзу фонди відділу активно використовують і вчені Польщі, Чехословаччини, Румунії, Болгарії, Англії, Сполучених Штатів Америки, Німецької Демократичної Республіки і багатьох інших країн. З фондами відділу, крім дослідників, знайомляться численні екскурсанти — студенти, аспіранти, бібліотечні працівники.

У фондах відділу рідкісної та цінної книги Центральної бібліотеки АН УРСР 20 тис. видань — від перших друкованих творів вітчизняної та іноземної літератури до кращих книг сучасності.

Тут зберігаються 8 тис. слов'янських книг кирилівського друку XV—XVIII ст. Серед первістків слов'янського книгодрукування такі надзвичайно рідкісні видання, як «Часослов», надрукований Швайпольтом Фіолем у Кракові в 1491 р., і книга видатного просвітителя Георгія Франціска Скорини «Біблія руска», надрукована у Празі в 1519 р.

Гордістю бібліотеки є перші друковані книги Росії та України. Відвідувачі мають можливість ознайомитися з чудово збереженим примірником московського «Апостола», надрукованим у 1564 р., з виданим у 1547 р. львівським «Апостолом», з видатним твором поліграфічного мистецтва — «Острозькою біблією», виданою 1581 р. Іваном Федоровим в Острозі. У відділі зберігається фотомеханічне відтворення оригіналу «Граматики» Івана Федорова, яку він видрукував у Львові 1574 р. Відділ забезпечив наукову підготовку перевидання цієї книги, яке здійснило у 1964 р. видавництво «Дніпро».

Видатними пам'ятками книгодрукування є «Грамматика» Мелетія Смотрицького, що виходила у 1619, 1648, 1721 рр., «Лексикон словеноросский» Памви Беринди (1627) — одне з перших київських видань, «Арифметика» Леонтія Магницького (1703). Велике наукове значення цих книг викликало необхідність перевидання деяких з них. Наприклад, у 1961 р. Інститут мовознавства Академії наук УРСР перевидав фотомеханічним способом «Лексикон словеноросский» Памви Беринди тиражем 3000 примірників.

Відділ рідкісної та цінної книги систематично поповнює свої фонди стародруками. Так, у лютому 1965 р. було придбано цікаву колекцію слов'янських стародруків московського книголюбця, професора Тимирязівської академії В. О. Вітта, що складається з 79 назв, 33 з яких до останнього часу у бібліотеці були зовсім відсутні. Надзвичайною цінністю колекції є вітчизняні першодруки, видані Іваном Федоровим

і Петром Мстиславцем: перша на Русі точно датована книга — «Апостол», виданий 400 років тому в Москві, таке найрідкісніше видання, як «Євангеліє учительне» (Заблудов, 1569), а також унікальна книга, якої досі не було в жодній бібліотеці Києва, — «Псалтырь и Новый Завет» (Острог, 1580).

В колекції В. О. Вітта є також книги, випущені на Україні, зокрема рідкісне видання, якого досі не мала бібліотека, — добре збережений примірник «Маргарит» Іоанна Златоуста, виданий 1596 р. в Острозі.

Окрему колекцію відділу складають 5000 томів громадянського друку XVIII ст. Серед них цікаві видання часів Петра I, більшість яких присвячена морській і військовій справі, фортифікації, будівництву й архітектурі. Зберігаються тут дорогоцінні реліквії — прижиттєві видання праць М. В. Ломоносова. Майже з вичерпною повнотою представлені видання російського просвітителя М. І. Новикова. Одна з книг відділу є визначною рідкістю. Йдеться про оригінал твору О. М. Радіщева «Путешествие из Петербурга в Москву» (1790). Як відомо, з усього тиражу 600 примірників збереглося тільки 14, подарованих видавцем друзям. Відділ має кілька примірників видатного твору літератури часів Київської Русі — «Слово о полку Игореве», видане 1800 р. у Москві.

Прижиттєві видання О. С. Пушкіна представлені його кращими творами: «Руслан и Людмила» (1820), «Евгений Онегин» (1833), «Борис Годунов» (1831), «История Пугачевского бунта» (1834). У відділі зберігається комплект заснованого О. С. Пушкіним журналу «Современник», перші чотири книги якого вийшли ще за життя поета у 1836 р., літературно-художні альманахи часів декабристів — «Полярная звезда» і «Северные цветы», а також комплекти журналів «Колокол», «Полярная звезда», окремі видання заборонених царською цензурою творів О. І. Герцена.

Особливе місце займають рідкісні видання українською мовою. Дбайливо зберігається перша друкована книга сучасною українською мовою — «Энеида, на малороссийский язык перелицованная И. Котляревским», видана 1798 р. у Санкт-Петербурзі; перша грамика сучасної української мови — «Грамматика малороссийского наречия, или грамматическое показание существеннейших отличий, отдаливших Малороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемое разными по сему предмету замечаниями и сочинениями» О. П. Павловського (СПб., 1818).

Значний інтерес викликають твори Г. С. Сковороди: «Беседа двос» (Москва, 1837), «Дружеский разговор о душевном мире» (Москва, 1837), «Сочинения в стихах и прозе» (СПб., 1859).

Широко представлені у відділі твори українських письменників: перше видання «Кобзаря», випущене 1840 р. у Санкт-Петербурзі в друкарні Е. Фішера, окремі видання поеми «Гайдамаки» (СПб., 1841), «Кобзар» 1860 р. та багато інших перших видань Т. Г. Шевченка; твори Марка Вовчка — «Викуп» (СПб., 1862), «Данило Гурч» (Київ, 1899), «Ледащия» (СПб., 1862), «Сочинения» (СПб., 1870), «Украинские народные рассказы» в перекладі І. С. Тургенева (СПб., 1859); «Байки» Л. Глібова (Київ, 1863), П. Грабовського «З півночі» (Львів, 1896) та ін. З творів І. Карпенка-Карого зберігаються «Збірник драматичних творів Івана Карпенка-Карого» (Херсон, 1886), «Наймичка» (Херсон, 1887), «Розумний і дурень» (Черкаси, 1898), «Савва Чалий» (Київ, 1899, відбиток з журналу «Киевская старина»), «Сто тисяч» (Черкаси, 1898); з перших видань М. Коцюбинського — «Для загального добра» (Львів, 1896), «Дорогою ціною» (Київ, 1902), «Fata mor-

гана» (відбиток з журналу «Киевская старина», Київ, 1904) та ін. Серед прижиттєвих видань І. Нечуя-Левицького — «Бурлачка» (Київ 1880), «Кайдашева сім'я» (Київ, 1887), «Маруся Богуславка» (Київ 1875) і різні збірки його творів; Лесі Українки — «Блакитна Троянда» (б. м. 1896), «На крилах пісень» (Львів, 1892), «В катакомбах» (б. м. 1884), «На крилах пісень» (Львів, 1892), «В катакомбах» (б. м. 1884), «В катакомбах» (б. м. 1884). З творів І. Франка зберігаються «Воа constrictor» (Львів 1884), львівське видання його листів 1877 р. та ін.

Визначне місце займають перші прижиттєві та дореволюційні видання творів основоположників марксизму-ленінізму, книги і газети років революційної боротьби. Серед унікальних книг зберігаються перші видання творів К. Маркса. Це перший том «Капіталу», виданий у Гамбурзі 1872 р. німецькою мовою. Величезною історичною цінністю є перше російське видання «Капіталу», випущене 1872 р. у Петербурзі прогресивним видавцем Н. П. Поляковим. Цей примірник у дореволюційні часи належав бібліотеці Київського університету. На титульній сторінці зберігся напис: «Не подлежит выдаче». Серед інших видань «Капіталу», що зберігаються у відділі, є перше французьке видання 1872—1875 рр. і перше видання на Україні (Харків, видавництво «Пролетарий», 1923).

Відділ має дорогоцінні реліквії революційної боротьби — газети Паризької комуни (1871). Це 11 номерів газети «Соціальна революція», 10 номерів газети «Пароль», три газети «Комуна», один примірник щотижневика «Карманьйола».

З любов'ю зберігаються дореволюційні й перші радянські видання праць В. І. Леніна, кожна з яких — знаменна віха в історії нашої країни і Комуністичної партії. Тут можна побачити одну з перших ленінських праць «Развитие капитализма в России», надруковану 1899 р. в Петербурзі, «Шаг вперед, два шага назад», випущену 1904 р. в Женеві. Під час революції 1905—1907 рр., коли виникла можливість легального друкування революційної літератури, твори В. І. Леніна виходили великими тиражами. З книг наступних часів цікаве перше видання «Материализма и эмпириокритицизма» (Москва, травень 1909 р.). Уже в перші роки Радянської влади видання праць В. І. Леніна різко збільшилось, саме тому у відділі багато видань ленінських праць, що виходили тоді у містах і райцентрах України.

Читач може взяти у відділі перші видання трьох Програм Комуністичної партії Радянського Союзу, першу Конституцію РРФСР 1918 р., першу Конституцію УРСР 1919 р., Конституції СРСР 1924 і 1936 рр.

Відділ збирає твори видатних діячів вітчизняної науки і культури. Назвемо тільки одного автора, геніального вченого, що вказав людству шлях у космос, — Е. К. Цюлковського. Його прижиттєві праці «Исследование мировых пространств реактивными приборами» (Калуга, 1914), «Ракета в космическое пространство» (Калуга, 1924), «Космические ракетные поезда» (Калуга, 1929) та інші є гідною складовою частиною колекції рідкісних видань.

Поряд з кращими вітчизняними книгами у відділі є численні іноземні видання: колекція з 522 назв інкунабул, колекція палеотипів у кількості 1143 примірників, 87 альдин, 501 ельзевір, 212 плантенів та ін.

Найдавнішими творами друку є інкунабули, тобто видання початкового періоду книгодрукування — від 40-х рр. XV ст. до 1500 р. За кількістю і науковою цінністю збірка інкунабул бібліотеки одна з найбільших в СРСР. Тут «Хроніка» Гартмана Шеделя, видана 1493 р. у Нюрнберзі друкарем Антоном Кобергером, — фундаментальна історична праця, до якої входять близько 2000 гравюр. Цікава книга грецького філософа Арістотеля «Про тварин». Латинський переклад надруковано

у Венеції 1476 р. Книга складається з 250 аркушів білого тонкого пергаменту. У світі нараховується всього два примірники цієї книги — в Центральній бібліотеці АН УРСР і в Паризькій національній бібліотеці. Великою цінністю є книга «Діалог розуму й совісті», надрукована Й. Гутенбергом у 1460 р., а також єдиний у світі примірник венеціанського видання «Чудеса мадонни» (1498).

Окремо колекціонуються книги з цікавим поліграфічним оформленням. Самостійне зібрання становлять книги-малючки, кожна з яких у кілька десятків разів менша за звичайну книгу.

У газетному відділі Центральної бібліотеки АН УРСР — найбільш повне зібрання газет, які виходили в Українській РСР з 1918 р., а також значна кількість газет, що виходили на Україні у другій половині XIX ст.

Кабінет образотворчих мистецтв зберігає понад 20 тис. примірників фахової літератури, близько 100 тис. одиниць друкованої художньої продукції — гравюри, плакати, репродукції картин, листівки, портрети, фотографії, прикладна графіка. Тут є також архівні фонди образотворчої продукції, яка видавалася на Україні, в тому числі збірка українських плакатів з 1904 р. до наших днів.

Нотний фонд бібліотеки нараховує майже 150 тис. одиниць. Кабінет музичної літератури є найбільшим нотосховищем Української РСР, куди звертаються за нотами, переважно української музики, не тільки кияни, але й читачі з інших місць Радянського Союзу.

Центральна бібліотека АН УРСР має в Подільському районі м. Києва Філію. Тут зберігається так звана колекція «Роки» у кількості 100 тис. примірників — складова частина загального фонду бібліотеки Київського університету. В складі Філії — бібліотека колишньої Київської духовної академії, що нараховує близько 250 тис. одиниць російською та іноземними мовами. Періодичні видання філіалу складаються з цінних видань дореволюційних часів і радянського періоду. Значне місце посідає іноземна література у кількості більше 100 тис. книжкових одиниць. Фонд українського архівного примірника щомісяця поповнюється новими книгами і журналами, що виходять в УРСР. Окремо виділена відомча література — її понад 70 тис. одиниць за 1801—1917 рр. Крім того, у Філії зберігаються колекція Віленської духовної академії, що нараховує 6000 одиниць, колекція Яблонівського та ін.

Центральна бібліотека АН УРСР має всі основні допоміжно-бібліографічні видання: загальні бібліографії російських книг громадянського друку, бібліографічні покажчики, що охоплюють літературу XIX—XX ст., бібліографічні словники, енциклопедії, видання Всесоюзної книжкової палати і Книжкової палати УРСР, реферативні журнали, зведені каталоги найбільших бібліотек СРСР, багато зарубіжних довідково-бібліографічних видань та енциклопедій.

За роки Радянської влади фонди бібліотеки настільки зросли, що старе приміщення перестало задовольняти вимоги сучасного рівня бібліотечної роботи. Президія АН УРСР виділила необхідні кошти, і розпочато роботу по добудові основного книгосховища. Одночасно Президія ЦК КП України і Рада Міністрів УРСР, враховуючи необхідність зміцнення матеріально-технічної бази бібліотеки, ухвалили постанову про будівництво приміщення нової бібліотеки.

Керуючись рішеннями XXII з'їзду КПРС, колектив бібліотеки спрямовує свою роботу на всебічне розкриття фондів, на допомогу читачам у розв'язанні історичних завдань будівництва комунізму в нашій країні.

Защитки

СПІЛЬНІ ДІЇ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬК З ПАРТИЗАНАМИ І НАСЕЛЕННЯМ ПРИ ВИЗВОЛЕННІ ДОНБАСУ (1943—1944 рр.)

Україна займала особливе місце в розбійницьких планах гітлерівської кліки та її імперіалістичних натхненників. Її природні ресурси і розвинута промисловість, родюча земля і розквітаюче сільське господарство давно привертало увагу німецьких імперіалістів. Гітлерівці сподівались використати продовольчі і сировинні ресурси України для збільшення свого воєнно-економічного потенціалу.

Важливу роль в оперативних планах Гітлера мав відігравати Донбас. Гітлерівці вважали, що від володіння цієї території залежатиме результат війни. Вони називали Донбас — «східним Руром» і готували йому долю німецької колонії.

З перших днів у Донбасі фашисти встановили режим жорстокого терору, насильств і вбивств. Сотні тисяч радянських людей були розстріляні фашистами, кинуті у в'язниці і концтабори.

Лише по Донецькій області фашисти закатували і знищили 174 416 чоловік мирних жителів¹, 149 367 військовополонених, вивезли на каторгу 252 239 радянських громадян².

Страхітливі задуми німецьких фашистів були викладені в так званому «Генеральному плані ОСТ»³, який передбачав знищення, закабалення слов'янських народів. За цим планом гітлерівці розраховували після «перемоги» переселити основну масу українців, білорусів, поляків у Сибір, а тих, які залишилися, перетворити у безправних рабів німецьких монополістів. План «ОСТ» передбачав, що протягом, приблизно, тридцяти років, ці національності повинні повністю зникнути з лиця землі. Але відповідно фашистським загарбникам був гнів поневолених народів, рішуча помста патріотів.

Партизанська війна виросла з безпосередньої потреби боротьби мас проти загарбників і гнобителів, як явище, викликане глибокими політичними та економічними причинами. В. І. Ленін говорив, що «партизанська боротьба є неминуча форма боротьби в такий час, коли масовий рух вже дійшов на ділі до повстання»⁴.

Гітлерівці докладали великих зусиль, щоб використати величезні економічні ресурси і людські сили України. Але здійснити свої задуми їм не вдалося.

Висока політична свідомість, любов до Батьківщини, відданість справі Комуністичної партії, прагнення захистити завоювання Великої Жовтневої соціалістичної революції піднімали радянських людей на боротьбу проти фашистських загарбників. За вказівкою ЦК Комуністичної партії України вже у липні 1941 р. почалася організація партійного підпілля в Донбасі. У жовтні 1941 р. Донецький обком КП(б) створив розгалужену мережу підпільних партійних організацій: 31 підпільний міськом і райком КП(б)У, підібрав і затвердив 93 членів підпільних міськомів і райкомів⁵. Перед комуністами підпілля було поставлено завдання — не дати ворогові заволодіти донецьким вугіллям і промисловими підприємствами.

На заклик підпільних організацій гірники відмовлялися працювати на шахтах, а якщо десь і розпочинали роботу під загрозою розстрілу, то робили все, щоб зірвати видобуток вугілля, вивести з ладу механізми. До самого останнього часу гітлерівці були змушені ввозити в Дніпропетровськ і Донецьк вугілля з Верхньої Сілезії⁶.

У грудні 1941 р., тобто через 2 місяці після окупації Донецької області, фашисти, за власним визнанням, видобували на шахтах комбінату «Донецьквугілля» 1415 т за

¹ ЦДАОР, ф. 7021, оп. 72, арк. 12.

² Там же, арк. 18.

³ «Военно-исторический журнал», 1960, № 1.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 11, стор. 185.

⁵ ДОПА, ф. 326, оп. 11, спр. 1, арк. 87.

⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 3, стор. 314.

добу. У листопаді 1943 р., тобто через два місяці після визволення Донбасу, на шахтах комбінату видобували 9942 т за добу⁷.

Серйозної шкоди ворогові завдавали комсомольці-підпільники, які діяли в Донецьку й Краснодоні. Донецька підпільна організація, очолювана Матекіним, а потім після його загибелі — С. В. Скобловим, була грозою для гітлерівських молодчиків. За кожним бійцем, що боровся зі зброєю в руках, стояли десятки патріотів, готових вступити з ворогом у бій. Славними сторінками у бойовій історії партійного підпілля були діяльність підпільної комсомольської організації міста Краснодона, яка носила горде ім'я «Молода гвардія», та збройне повстання в Павлограді в лютому 1943 р.⁸

Підпільні організації подали значну допомогу Радянській Армії у визволенні Донбасу. Ще в лютому 1943 р за завданням штабу 6-ї гвардійської армії підпільники м. Червоноармійська висадили в повітря залізничний міст на дільниці станції Удачна та блок-пост № 14. Ця операція зірвала намагання гітлерівців використати залізницю для свого відступу з Червоноармійська⁹.

Міцний і налагоджений зв'язок тримали горлівські підпільники із штабами 74 стрілецької дивізії та 13 армії. Відомості, здобуті підпільниками, неодноразово переправлялися через лінію фронту тт. Щетиніним, Фатеевим, Соломатіним та ін.¹⁰

Штаб Південного фронту створив групу в складі П. Шумка, С. А. Овчаренка, Лизунова, яка мала повідомляти штаб про чисельність військ противника, розташування вогневих точок, складів, боєприпасів, і т. д.¹¹

Комуністична партія ні на хвилину не забувала про радянських людей, які тимчасово залишилися на окупованій території. Підпільники знайомили населення з воєнно-політичним становищем країни, з фактами самовідданої праці робітників і селян та інтелігенції в радянському тилу, героїчною боротьбою радянських воїнів на фронті. Вони викривали зв'язче обличчя фашизму, вказували масам шляхи боротьби з окупантами, вселяли радянським людям тимчасово окупованих ворогом областей впевненість у перемозі над загарбниками.

Велику допомогу підпільникам подавали партійні організації радянського тилу. Спеціально для населення окупованих районів України регулярно вели передачі радіостанції ім. Т. Г. Шевченка і «Радянська Україна». Великою популярністю користувалась газета «Радянська Україна», яка почала виходити в радянському тилу восени 1942 р.

На допомогу підпіллі у його політичній роботі серед населення з радянських літаків на території України було скинуто 400 млн. листівок, газет і брошур, значна частина яких розповсюджена в Донбасі¹².

Щоб послабити єдність українського народу і його опір окупантам, гітлерівці розчленували Україну на чотири частини. Територія Донбасу, Харківської, Сумської та Чернігівської областей, до яких приєднали частину Брянської області РРФСР, становила так звану «воєнну зону» і була безпосередньо підлегла командуванню німецько-фашистської армії. Але спроби гітлерівського командування терором придушити український народ не мали успіху. Весь народ піднявся проти поневолювачів.

«Одного разу до нас на командний пункт,— пише у своїх мемуарах Маршал Радянського Союзу С. С. Бірюзов,— прийшов у супроводі офіцера розвідки чоловік середніх років, без документів, обірваний і вкрай виснажений... Я донецький шахтар,— відрекомендувався він.— Прийшов просити, ні — вимагати — прискорте визволення Донбасу! Люди гинуть! Ми вам допоможемо. Донбаський пролетарій — він знаєте який! Його не так просто зламати, а підкорити зовсім неможливо»¹³.

Всюди горіла земля під ногами окупантів. У період наступу Радянської Армії з вересня 1943 р. диверсійна група, очолювана Литвиненком, провела ряд диверсійних актів, порушивши телефонний і телеграфний зв'язок, організувала мешканців Кураховки на збройний виступ проти фашистських загарбників. Разом з Радянською Армією диверсійна група прискорила визволення Селідовського району від ворога¹⁴.

Партизани разом з об'єднанням генерал-майора Щепетова 19 січня 1942 р. брали активну участь у визволенні селища Яма, сіл Резніковки, Кириво, Чернігівки, Радіонівки, Званівки¹⁵.

⁷ ДОПА, ф. 326, оп. 326—1, зв'язка 102, спр. 628, арк. 9.

⁸ Див. «Український історичний журнал», 1965, № 2.

⁹ ДОПА, ф. 326, оп. 11, спр. 1, арк. 101.

¹⁰ Там же, арк. 10.

¹¹ Там же, арк. 115.

¹² Журн. «Вопросы истории», 1956, № 12, стор. 103.

¹³ С. С. Бірюзов. Когда гремели пушки, М., Воениздат, 1962, стор. 194.

¹⁴ ДОПА, ф. 326, оп. 11, спр. 1, арк. 117—118.

¹⁵ Там же, арк. 16.

3 листопада 1941 р. по 19 липня 1942 р. партизани разом з регулярними частинами Радянської Армії утримували рубіж, який проходив через Ямський район. Всі спроби ворога просунулися вперед успіху не мали¹⁶.

Комуністична партія, виходячи із вказівок В. І. Леніна про те, що будь-яка допомога подана в тилу негайно зміцнює Червону Армію завжди піклувалася про зміцнення зв'язків фронту з тилом. Почуття дружби народів нашої країни, єдності фронту і тилу було джерелом натхнення мільйонів бійців у їх боротьбі, проти жорстокого й підступного ворога.

На шляху свого переможного руху на захід частини Радянської Армії зустрічали всебічну допомогу партизанів і всього радянського населення України.

На початку січня 1943 р. в районі села Новий Айдар Луганської області партизанський загін у складі 250 бійців під командуванням Суворова і комісара Ізотова з'єднався з частинами Радянської Армії¹⁷. Влітку 1943 р. підпільники станції Рутченково при активній допомозі населення провели сміливий наліт на німецький гарнізон, викликали паніку серед гітлерівців і допомогли нашим військам вибити їх зі станції. У вересні 1943 р. при підході радянських військ до Артемівська патріоти розмінували міст, по якому пройшли наступаючі частини. Коли радянські війська підходили до Донецька, партизани разом з підпільниками перерізали всі телефонні і телеграфні комунікації гітлерівців навколо міста.

Особливо тісний зв'язок з Радянською Армією встановили партизани загону Чапліна Артемівського району. Підпільники переправляли через лінію фронту радянських солдатів, що втікли з полону, повідомляли командуванню Радянської Армії розвідувальні дані про ворога¹⁸.

31 квітня підпільники на 10 годин припинили рух поїздів між станцією Артемівськ і роз'їздом Курдюмівка¹⁹. 7 червня за вказівкою командування Радянської Армії підпільники пошкодили залізничну колію на гілці Артемівськ — роз'їзд Пшенничий, зупинивши рух на 18 годин²⁰.

Дебальцівський партизанський загін разом з частинами Радянської Армії провів 30 бойових операцій, в ході яких було знищено майже 580 німецьких солдатів і офіцерів²¹.

Під час наступу військ Південно-Західного фронту неоціненну допомогу подали Радянській Армії підпільники С. К. Бізюков та У. М. Гончар. Вони регулярно збирали відомості про пересування німецько-фашистських військ, про розташування аеродромів, складів боеприпасів і пального. Радисти Довгалов і Щеглова передавали по радіо відомості про ворога аж до визволення Донецька від німецько-фашистських загарбників. З району Донецька було передано 25 радіограм і прийнято 13²².

Партизанський загін під командуванням Г. О. Іщенко разом з бійцями 970 стрілецького полку в ніч з 31 грудня на 1 січня 1942 р. атакував німецько-фашистських загарбників, які знаходились у селі Червоний Яр, Червоно-Лиманського району. В результаті сміливих дій загону було знищено до 150 німецьких солдатів і офіцерів²³. Цей партизанський загін діяв під керівництвом Військової Ради Південно-Західного фронту з листопада 1942 р. по січень 1943 р.²⁴

За весь період окупації Донбасу донецькі партизани провели понад 400 бойових операцій. Народні месники знищили понад 10 000 фашистських солдатів і офіцерів, 4 комендантів, 5 начальників поліції, 126 поліцаїв і 16 шпигунів, взяли в полон 60 солдатів, 10 офіцерів та 98 поліцаїв²⁵. Донецькі партизани завдали величезної шкоди ворогу, знищивши 14 залізничних ешелонів, 7 паровозів, 260 залізничних вагонів, 94 вантажних і легкових автомашини, 22 гармати, 12 мінометів, 37 кулеметів та іншу техніку²⁶.

Під час нападу на гітлерівські гарнізони і поліцейські управи донецькі партизани захопили і передали у штаби військових частин Радянської Армії багато важливих документів.

Патріоти Донбасу під керівництвом Комуністичної партії в роки Вітчизняної війни вписали славу сторінку в історію визвольної боротьби радянського народу. Їх бойові діла сприяли розгрому німецько-фашистських загарбників.

О. О. КАРЛОВ

¹⁶ ДОПА, ф. 326, оп. 11, спр. 1, арк. 16.

¹⁷ Там же, арк. 11.

¹⁸ Там же, арк. 53—54.

¹⁹ Там же, арк. 55.

²⁰ Там же, арк. 58.

²¹ Там же, арк. 88.

²² Там же, арк. 108.

²³ Там же, арк. 67.

²⁴ Там же, арк. 108.

²⁵ Там же, спр. 2, арк. 4.

²⁶ Там же, арк. 5.

ЛИСТУВАННЯ ТРУДЯЩИХ УКРАЇНИ З ВОЇНАМИ ФРОНТІВ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Велика Вітчизняна війна радянського народу проти німецько-фашистських загарбників показала, що моральний дух армії залежить від політичного й економічного ладу держави, характеру і мети війни, а також від моральної підтримки її народом. Однією з форм такої підтримки, конкретним проявом непорушної єдності інтересів армії і трудящих є листування широких народних мас з воїнами Радянської Армії у роки війни. У листах на фронт втілились любов народу до армії-визволительки, патріотизм, готовність на будь-які випробування заради здобуття перемоги. В той же час з чистого джерела солдатських листів, навіть у найтяжчі місяці війни, трудівники тилу черпали віру в перемогу над ненависним ворогом.

Про ці хвилюючі патріотичні документи немає спеціальних історичних досліджень. Автор даної статті намагається показати характер і особливості листування трудящих України з Радянською Армією, звернути увагу істориків на цей вид історичних джерел.

В роки громадянської війни В. І. Ленін сформулював закономірність, яка з величезною силою проявилась і у Великій Вітчизняній війні: «...всяка допомога, подана в тилу червоноармійцям, негайно перетворюється в посилення Червоної Армії, в зміцнення їх настрою, в зменшення числа хвороб і в збільшення наступальної здатності»¹.

Враховуючи величезне морально-політичне значення листування воїнів Радянської Армії з трудящими масами, ЦК КПРС спеціальною постановою від 5 вересня 1941 р. створив центральну комісію на чолі з членом Політбюро ЦК ВКП(б) А. А. Андреевим, на яку покладалося здійснення зв'язків фронту з тилом, а також зобов'язав партійні організації приділяти неослабну увагу розширенню й ідейному збагаченню цих зв'язків. Листопадовий Пленум ЦК КП(б)У 1944 р. зобов'язав партійні організації стимулювати листування фронту і тилу, всебічно використовувати патріотичні листи фронтовиків в агітаційній роботі².

Листування трудящих України з воїнами Радянської Армії мало найрізноманітніші форми, однією з яких були листи-подяки. У березні 1944 р. Верховна Рада УРСР від імені всього українського народу спеціальною постановою висловила гарячу подяку Радянській Армії, яка визволила священну радянську землю від фашистських загарбників. «Правда» відзначала в ті дні, що ця подяка українського народу закликала радянських воїнів до нових подвигів, до нової слави радянської зброї³.

Збори партійних, радянських і громадських організацій, що відбулися в Києві 14 жовтня 1944 р. з нагоди повного визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників, ухвалили листа до бійців, сержантів, офіцерів і генералів Радянської Армії⁴. Цього листа-подяку українського народу читали й обговорювали на мітингах і зборах особового складу військових частин.

У завершальний період війни виникла нова форма листування — листи трудящих республіки частинам і з'єднанням, які брали участь у визволенні рідної української землі. Постійний зв'язок з частинами Радянської Армії здійснювали військово-шефські комісії при обкомах і райкомах КП(б)У. Так, у січні 1945 р. бюро Харківського обкому партії, обговоривши питання «Про військово-шефську роботу і зв'язки з частинами, що звільнили Харківську область», затвердило склад постійної військово-шефської комісії і запропонувало райкомам КП(б)У створити подібні комісії⁵. Ці комісії узнавали адреси дивізій, бригад і полків, організовували відправку колективних листів і подарунків на фронт, а також колективне обговорення листів, що надходили з фронту.

Дуже поширеними стали листи-звіти трудящих визволених районів України до воїнів Українських фронтів, зокрема дивізій, яким було присвоєно найменування тих українських міст, які вони визволяли від гітлерівців. Такий зв'язок переконливо свідчив про єдність армії і народу. Трудящі рапортували своїм рятівникам від фашистського рабства про виробничі перемоги, зобов'язувалися давати фронту більше зброї, боеприпасів, продовольства. Воїни ж повідомляли про свої нові перемоги.

Величезна любов до армії-визволительки звучала в кожному листі. «Ви зараз далеко від нас,— писали трудящі Харкова воїнам Харківської дивізії.— Але... харків'яни завжди пам'ятають про вас. На честь вас робітники і робітничі встановлюють виробничі рекорди, про вас у народі складають пісні і легенди. Матері надсилають вам своє благословення на священну боротьбу за остаточний розгром

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 275.

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 2, од. зб. 1685, арк. 144.

³ Газ. «Правда», 18 березня 1944 р.

⁴ Газ. «Правда України», 15 жовтня 1944 р.

⁵ Партійний архів Харківської області, ф. 2, оп. 1, од. зб. 704, арк. 7.

ворога... Донесить звитяжні знамена до Берліна!»⁶. У відповідь воїни рапортували, що почесне найменування Харківської дивізії вони з честю несуть крізь вогні і бурі битв, вкриваючи новою славою свої бойові знамена⁷.

В останній період Великої Вітчизняної війни на Україні поширився рух за придбання на кошти трудящих зброї для Радянської Армії, зокрема для частин і з'єднань, удостоєних почесного найменування українських міст. Разом з бойовою технікою на фронт йшли задушевні, патріотичні листи, які загартовували морально-бойовий дух радянських воїнів. Так, у березні 1944 р. делегація трудящих Краматорська в урочистій обстановці, з наказом нещадно громити німецько-фашистських загарбників передала одній з танкових частин 3-го Українського фронту збудовану на трудові заощадження населення міста танкову колону «Визволений Донбас». «Приймаючи чудові бойові машини,— заявив лейтенант Уваров на мітингу танкістів,— ми клянємось помститися німецьким розбійникам за зруйнування Краматорська й інших наших міст, за всі їх злочини». Цю думку танкісти висловили і в листі трудящим Донбасу⁸. Обговорюючи його на мітингах, краматорці брали на себе нові зобов'язання щодо посилення допомоги фронту.

Багато ширих, теплих листів писали трудящі своїм землякам-воїнам. Відповіді з фронту часто публікувалися на сторінках газет. Так, на початку лютого 1945 р. воїни, призвані до Радянської Армії з Станіславської області, написали до газети «Прикарпатська правда». Цей лист, підписаний 1500 бійцями, сержантами і офіцерами, було надруковано в обласній і районних газетах.

Посилене листування викликали бойові і трудові подвиги радянських людей. Воїни, які відзначилися в боях, одержували листи з усіх кінців нашої неосяжної Батьківщини. Їх поздоровляли з урядовими нагородами, бажали дальших успіхів у бойовому житті, висловлювали готовність працювати по-фронтовому, щоб наблизити перемогу. В свою чергу фронтовики, дізнавшись про успіхи героїв тилу, вітали їх у своїх листах. Наприклад, колгоспниця Є. Собко, яка встановила рекорд по в'язанню сповів, отримала з фронту 135 листів. В одному з них старший лейтенанти Жуков, Юзимбаєв і старший сержант Беляєв писали: «...Дякуємо за ваш бойовий труд. Клянемося, що не знатимемо спокою доти, доки останній німець не складе зброю»⁹.

Нескінченим потоком йшли листи на фронт, і не було нічого радіснішого для бійця, ніж дістати вісточку від рідних і близьких, а часто й незнайомих людей. Для фронтовиків ці листи були голосом Батьківщини, що надихав їх на нові ратні подвиги в ім'я повного розгрому ворога.

Тривога за життя рідних і близьких постійно жила в серцях трудівників тилу. Проте листи на фронт відзначалися спокійною мужністю, вони давали воїнам наказ битися хоробро й відважно. Так, на 4-му Українському фронті один з бійців отримав листа, в якому рідні його повідомляли, що внесли 20 тис. крб. на будівництво гармати для нього. «Андрюшо!— писали вони.— Як одержиш цю гармату, дуже громі німців, щоб вони більш не зазіхали на нашу Батьківщину. Не щади своєї крові і самого життя в ім'я повного знищення ворога... Захисти же Батьківщину, наш синку і брата.., як годиться воїну Червоної Армії, воїну-герою!»¹⁰.

А коли нещадна війна забирала рідних і близьких, радянські люди знаходили душевні сили, щоб запалювати своїми листами інших воїнів на нові подвиги. В одній з битв смертю хоробрих загинув ефрейтор Савелій Корень. Бойові друзі повідомили батьків про подвиг їхнього сина-патріота і присягалися помститися за його героїчну смерть. Відповідь батьків Кореня стала одним з численних документів, що свідчать про велич морального духу радянських людей, їх непохитну волю до перемоги. Вони писали: «Дорогі бійці! Тяжко нам переживати, що немає нашого дорогого синочка в живих. Загинув наш Савелій— це велике горе для нас. Але ми пишаємося, що, захищаючи честь рідної країни, він загинув смертю хоробрих, що не заплямував честі свого роду. Дорогі діти-бійці! Пам'ятайте нашого сина і нещадно мстять проклятим німцям»¹¹.

Самовіддано працюючи на заводах і колгоспних полях, радянські люди не дотримали й не досипали, але рідко, дуже рідко писали про свої прикрасі на фронт, щоб не хвилювати воїнів. Турботою про настрої фронтовиків, розумінням великого впливу на воїнів звісток від рідних викликаний лист дружини офіцера А. Федорка, у якому вона просила ЦК КП(б)У вжити заходів до поліпшення допомоги сім'ям фронтовиків¹².

⁶ Газ. «Красное знамя», 26 серпня 1944 р.

⁷ Газ. «Красное знамя», 21 квітня 1945 р.

⁸ Газ. «Социалистический Донбасс», 31 березня 1944 р.

⁹ Газ. «Радянське Поділля», 24 вересня 1944 р.

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 669934, спр. 3, арк. 206.

¹¹ Архів МО СРСР, ф. Політуправління 3-го Українського фронту, оп. 100098 с, спр. 1, арк. 326.

¹² ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—34, од. зб. 61, арк. 97.

З патріотичними листами, що надходили з тилу і запалювали бійців на подвиги ім'я Радянської Батьківщини, проводилася велика партійно-політична робота. Їх публікували у фронтових, армійських і дивізійних газетах, обговорювали на партійних і комсомольських зборах, зборах особового складу і мітингах, використовували у лекціях і бесідах. Так, у всіх підрозділах 2-го стрілецького батальйону 389-го стрілецького полку зачитувався лист жінки рядового Дзюби, де вона від щирого серця бажала своєму чоловікові та його однополчанам швидше розгромити ворога і з перемогою повернутися додому¹³.

Часто на фронт надходили листи з написом: «Найхоробрішому». Їх вручали воїнам, які відзначилися в боях з фашистами. В один з підрозділів 4-го Українського фронту прибув лист від дівчини, яка дякувала за визволення її рідного Криму і від імені всіх радянських дівчат бажала воїнам скоріше визволити від гітлерівців усю радянську землю. Дівчина просила передати листа найхоробрішому танкісту. Командир у присутності всього особового складу роти вручив листа герою-танкісту Сокову, який дав слово ще безпощадніше боротися з ворогом¹⁴.

Моральна підтримка радянського народу стала одним з найважливіших факторів безунного зміцнення бойового духу Радянської Армії. А листи фронтовиків зміцнювали віру трудящих у перемогу. «Ваш лист,— писали радянським воїнам колгоспники сільськогосподарської артілі «Зоря» Запорізької області,— підніс наш настрій¹⁵. У всіх бригадах с. Количівки Чернігівського району Чернігівської області прочитали листа червоноармійця Сидоренка про його бойове життя. Гаряче слово фронтовика викликало нову хвилю трудового піднесення всіх колгоспників. Навіть найвідсталіші, як, наприклад, родина Ровика, зобов'язувалися працювати по-фронтному¹⁶.

У західних областях України правдиві патріотичні листи з фронту допомагали боротися з українськими буржуазними націоналістами, які брехнею і наклепами намагалися опутати населення Західної України.

Творче використання досвіду діяльності Комуністичної партії по розширенню й ідейному збагачуванню листування трудящих з воїнами Радянських Збройних Сил в період Великої Вітчизняної війни і в наші дні має величезне виховне і пізнавальне значення і потребує спеціального, глибокого вивчення.

О. М. ВЕРБИЛО

ПРО ПЕРЕХІД ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ І-ї СЛОВАЦЬКОЇ ЗАПАСНОЇ ДИВІЗІЇ НА БІК ОДЕСЬКИХ ПАРТИЗАНІВ У 1944 р.

В літературі, присвяченій партизанському рухові в роки Великої Вітчизняної війни, значна увага приділяється переходу словаків-військовослужбовців, яких гітлерівське командування намагалося використати у війні проти Радянського Союзу, на бік одеських партизанів та їх спільній боротьбі проти фашистських загарбників. Але не було з'ясовано, які саме словацькі частини перебували тоді в Одесі. Невідомі були й прізвища та імена солдатів, сержантів і офіцерів, які перейшли на бік партизанів. Щоправда, колишні партизани називали багато імен та прізвищ словаків, але при уважному вивченні виявлялось, що це були підпільні клички, оскільки словаки, побоюючись того, що їхні сім'ї будуть піддані репресіям, намагалися приховати свої справжні імена. В партійному архіві Одеської області є список словаків, направлених після визволення Одеси в Москву, але і цей список не точний, оскільки його складали люди, які не знали словацької мови, а тому багато прізвищ й імен перекручено.

Автори даної статті за допомогою словацького журналіста Богуша Хнюпека відшукали багатьох учасників тих подій, використали архівний матеріал і встановили, що на бік одеських партизанів в 1944 р. перейшли 166 словацьких військовослужбовців запасного полку та інших частин 1-ої Словацької дивізії. Полк був сформований в 1941 р. в м. Жіліна (Словачина). Укомплектовану дивізію того ж року словацький фашистський уряд перекинув на радянсько-німецький фронт. Дивізія просувалась у напрямі Львів—Жмеринка—Кременчук—Гарячий Ключ і дішла до Майкопа. Один з її полків та деякі тиллові частини зупинились у Дніпро-

¹³ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 669934, спр. 3, арк. 166.

¹⁴ Там же, арк. 227.

¹⁵ Запорожская область в годы Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), Запорожье, 1959, стор. 239.

¹⁶ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—16, од. зб. 214, арк. 97.

петровську, де були до вересня 1943 р., готуючи поповнення для дивізії, охороняючи її тили, постачаючи дивізію матеріальними ресурсами¹.

Багато словаків ненавиділи фашистський режим, були проти війни з Радянським Союзом і використовували кожну можливість, щоб разом з Радянською Армією або партизанами боротися з гітлерівцями. Уже в той час великі групи словаків пішли у партизанські з'єднання С. Ф. Маликова й О. М. Сабурова, а дві тисячі словаків перейшли в районі Мелітополя на бік Радянської Армії. Такі факти стривожили гітлерівське командування, яке поспішило перекинути запасний полк і тили Словацької дивізії з Дніпропетровська глибше у свій тил.

Коли в жовтні 1943 р. разом з тилowymi підрозділами запасний полк прибув в Одесу, в ньому було п'ять стрілецьких рот скороченого штату — всього 370 солдатів, сержантів і офіцерів, а також автоколона і радіостанція. Встановленням зв'язку з словаками займалися, в основному, дві підпільні організації Одеси: Іллічівського району під керівництвом С. І. Дроздова та Д. І. Овчаренка і Ленінського району — під керівництвом К. О. Тимофеева*.

Зв'язок словаків з підпіллям Іллічівського району почався одразу ж після прибуття їх в Одесу. Велику роль у цьому відіграли два словаки: сержант хіміоти Павел Гайдучка і шофер вантажної машини сержант Міхал Кончіти**. Гайдучка, прибувши в Одесу, почав шукати зв'язків з підпільниками. Його антифашистські настрої помітили радянські патріоти і, порадившись з підпільником В. К. Пучковим, який мав з ним неодноразові бесіди², 9 грудня 1943 р. у квартирі 67 будинку 71 по Малоросійській вулиці (тепер вул. Лазарева) влаштували зустріч Гайдучки з одним з керівників підпільної організації Іллічівського району Павлом Прокопенком. Приймавши партизанську клятву, Гайдучка розгорнув активну антифашистську діяльність серед словацьких військовослужбовців, схилиючи їх на бік партизанів, і скоро дезертирував з підрозділу³. Через Гайдучку на початку 1944 р. зв'язався з партизанами і М. Кончіти — один з найактивніших і енергійних антифашистів Словацького полку. З організацією Іллічівського району через підпільника Є. Ф. Марченка встановив контакт також і солдат з автоколони полку Йозеф Кіш.

Підпільна організація Ленінського району зв'язалась з словаками через підпільниць П. Р. Поплавську та А. П. Буженицю, які в березні 1944 р. познайомились з Людовитом Лаучником і Яном Крошляком і залучили їх до партизанської боротьби. Лаучник і Крошляк розгорнули активну антифашистську діяльність серед військовослужбовців полку.

Всі ці факти не пройшли повз увагу фашистського командування. 13 листопада 1943 р. до начальника пропаганди військ групи «А», що були в Одесі, поступило донесення про те, що словацькі солдати відкрито висловлюють свої симпатії до Радянської влади, засуджують фашизм і війну. «Словаки говорять, що не будуть воювати за інтереси Німеччини», — доносив один з агентів роти пропаганди⁴.

Розвиваючи стрімкий наступ, частини Радянської Армії наближались до Одеси. Гітлерівське командування вирішило перекинути Словацький полк і тиліві частини дивізії за р. Дністер. Словаки-антифашисти розгорнули енергійну агітацію за перехід словаків у катакомби до партизанів.

Першими в катакомби, розташовані в Іллічівському районі, перебрались Кончіти та його друзі. Один з перших офіцерів-антифашистів був командир підрозділу підпоручик Карол Погач, який з своїми 55 підлеглими перейшов до партизанів.

Перемоги Радянської Армії, героїзм радянських патріотів, наполеглива пропагандистська робота Кончіти, Гайдучки та інших словацьких антифашистів серед своїх товаришів відіграли величезну роль тоді, коли гітлерівське командування ухвалило вивести словацькі частини з Одеси. Багато словацьких військовослужбовців не підкорились наказу фашистів і пішли в катакомби. Таким діям словаків дуже сприяла і відозва партизанського командування до солдатів і офіцерів Словацького запасного полку⁵. «Дорогі брати словаки!» — так починалось це звернення, на яке відгукнулись командир підрозділу підпоручик Карол Погач, підпоручник Грегор Стегура, старшина Штефан Фушка, сержант Людовит Вайсук, начальник радіостанції старшина Ян Рімбало, старшини Матей Олеяр, Ян Радич, сержант Якуб Емануїл, солдати Штефан Тот, Людовит Країч та ін.

У катакомби з входом на Головоковську і Картамишівську вулиці, де зосередився великий партизанський загін, в кінці березня 1944 р. прийшли 66 словаків. В ме-

¹ Партийний архів Одеської області (далі — ПАОО), ф. 11, оп. 45, од. зб. 50, арк. 12.

* З лютого 1944 р. підпільні організації були реорганізовані в партизанські загони.

** Серед партизанів його називали Миша Кончітті.

² ПАОО, ф. 11, оп. 45, од. зб. 53, арк. 36.

³ ПАОО, ф. 11, оп. 45, од. зб. 53, арк. 40.

⁴ Там же, ф. 92, оп. 2, од. зб. 52, арк. 11.

⁵ Там же, ф. 11, оп. 45, од. зб. 38, арк. 14.

жах партизанського загону з словаків була створена рота, яка під командуванням М. Кончіти розгорнула бойові дії проти фашистських загарбників. Разом з партизанами словаки відбивали напади ворога на входи в катакомби. В ніч з 9 на 10 квітня 1944 р., коли Радянська Армія визволяла Одесу, партизани й словаки, розділившись на групи по 25—35 чоловік, виступили проти відступаючого ворога і нанесли йому істотні втрати в живій силі і техніці. Цієї ночі був поранений М. Кончіти, а солдат Ян Павлик убитий.

Друга частина словацьких військовослужбовців, головним чином, з автоколонни полку, пішла в катакомби селища Кривої Балки, де був розташований партизанський загін Ленінського району. Командував загоном у цей час начальник штабу парашутно-десантної групи 4-го Українського фронту Д. С. Гавшин (Днепров), який у своєму звіті розповів, як за 29—30 березня 1944 р. в загін 5-го району перейшли 88 словацьких солдатів і офіцерів з повним озброєнням і запасом продовольства⁶.

Спільні бойові дії партизанського загону Ленінського району і колишніх військовослужбовців словацьких частин проти фашистів почалися наприкінці березня 1944 р., коли словаки тільки-но переходили в катакомби. Не дождаючись до селища Кривої Балки, автомашина з словаками, перевантажена зброєю, боеприпасами, загрзула в грязі, і словаки та партизани, які приспіли на допомогу, витягти її своїми силами не змогли. Тоді партизани і словаки прийняли сміливе рішення: використати групу німців, які ночували в одному з будинків посылку. Операцію провели блискавично, без жодного пострілу: захоплених зенацька дванадцять солдатів і одного офіцера було обеззброєно й узято в полон. З їх «допомогою» витягли машину. При підході до катакомб офіцера вбили при спробі втекти. Солдатів партизани затримали в катакомбах до визволення Одеси, а потім передали їх радянському командуванню як військовополонених⁷.

6 квітня 1944 р. словаки в складі бойової групи партизанів під керівництвом К. Тимофеева і О. Терзimana брали участь у знищенні німецької застави поблизу Слобідського кладовища⁸, а 7 квітня в складі групи, очолюваної О. Терзиманом,— у бойовій операції проти групи поліцаїв, яка мала спеціальне завдання фашистського командування підірвати і підпалювати заводи, школи, лікарні, гнати населення і худобу в Німеччину. В результаті операції всю групу у кількості 72 чоловік було забрано в катакомби⁹.

Словацькі солдати, сержанти й офіцери, які перейшли на бік партизанів Іллічівського і Ленінського районів, подавали велику допомогу в озброєнні партизан і забезпеченні їх продовольством. Від них було одержано: легких мінометів—2, кулеметів—2, гвинтівок—150, пістолетів—40, патронів—10 тисяч, гранат—81 і декілька машин продовольства. Все це словаки приносили і привозили з собою при переході до партизанів.

Сміливо діяли партизани і колишні військовослужбовці словацьких частин в приміському селищі Ленінському. Тут наприкінці березня 1944 р. парашутистом групи В. Д. Авдеева (Чорноморського) О. П. Баркаловим з робітників радгоспу «Авангард», а також робітників заводу ім. Січневого повстання був створений партизанський загін. В катакомби селища прийшов і словацький солдат Йозеф Кіш. Пробувши кілька днів в катакомбах, Кіш пішов за своїми друзями і через день привів дванадцять солдатів зі зброєю, боеприпасами та продуктами на кілька днів. Між партизанами і словаками одразу ж встановилась нерозривна бойова дружба.

Словаки брали активну участь майже в усіх бойових операціях партизанів. Разом з радянськими партизанами вони розбили фашистську команду підірвників, що намагалась висадити в повітря громадські будівлі радгоспу «Авангард» і селища Ленінського, захопили два румунських обози—близько 30 підвід, що перевозили продовольство і боеприпаси. Весь день 9 квітня група словаків, очолюваних Й. Кішем, брала участь в упертому бою партизанів з окупантами в районі селища Ленінського і радгоспу «Авангард». Лише ввечері, витративши всі боеприпаси, партизани відійшли в катакомби. Із звіту командира загону О. П. Баркалова відомо, що Кіш влучним вогнем з своєї гвинтівки знищив обслугу ворожого кулемета і підірвав артилерійську гармату. В цьому бою було убито й поранено 15 партизанів, в тому числі смертю хоробрих загинуло троє словаків¹⁰.

В ніч з 9 на 10 квітня партизани і словаки вели запеклий бій проти загарбників за визволення радянських громадян-заложників. Вранці на допомогу партизанам прийшли передові частини Радянської Армії. Ворога оточили і знищили.

Отже, припинила існування майже ціла військова частина словаків, а її воїни повернули зброю проти фашистських окупантів. В ході спільної боротьби радянських партизанів і військовослужбовців словацьких частин проти гітлерівців створюва-

⁶ ПАОО. Отчет Гавшина Д. С., арк. 37—42.

⁷ ПАОО, ф. 11, оп. 45, од. зб. 36, арк. 7.

⁸ ПАОО, ф. 11, оп. 45, од. зб. 1, арк. 91.

⁹ Там же, од. зб. 36, арк. 25.

¹⁰ Там же, од. зб. 37, арк. 8.

лась і зміцнювалась дружба двох слов'янських народів — радянського і чехословацького. В наші дні ця дружба стала непорушним братерським союзом у будівництві комунізму, в боротьбі проти паліїв війни.

В. Ф. ЄГОРОВ, П. О. КУНДАРОВ

РАДЯНСЬКІ ПАРТИЗАНИ У ПРАЗЬКОМУ ПОВСТАННІ (5—9 травня 1945 р.)

На кінець квітня 1945 р. Радянською Армією була звільнена вся Словаччина і значна частина Моравії. З кожним днем фронт наближався до серця Чехословацької чини — Златої Праги. Війна була близька до кінця. Однак фашисти продовжували чинити шалений опір.

5 травня 1945 р. населення столиці повстало, вступивши в нерівний бій з гітлерівцями. Повстання в Празі — це логічне завершення багаторічної запеклої боротьби чеських антифашистів, очолюваної комуністами. Під впливом нових перемог Радянської Армії антифашистський рух в чеських землях дедалі посилювався. Чималу роль у цьому відіграли партизани, хоч буржуазна пропаганда всіляко поширювала думку про те, що в Чехії і Моравії партизанська боротьба неможлива внаслідок широкої мережі шосейних шляхів і залізниць, а також великої густоти населення.

Однак хід подій спростував ці твердження. З появою в Чехії і Моравії радянських партизанів боротьба з фашистами ще більше активізується. Партизанські диверсії, бойові операції показали, яку небезпеку для ворога становлять народні месники, коли вони діють злагоджено і в тісному контакті з широкими масами трудящих. З кінця 1944 й до квітня 1945 р. Український штаб партизанського руху (УШПР) направляв у Чехію і Моравію радянсько-чехословацькі організаційні партизанські групи, кожна з яких мала в своєму складі 10—20 чоловік. Це були добре підготовлені командири, комісари, військові спеціалісти. Такі групи поступово поповнювалися місцевими жителями, радянськими військовополоненими і переростали в загони й бригади. Так, організаційна група 1-ої Моравської партизанської бригади у вересні 1944 р. налічувала 12 чоловік, а на 1 Травня вона вже зростає до 1750. Після словацького повстання в Чехії і Моравію перейшли численні бойові групи, загони й бригади. На 1 Травня 1945 р. в цьому районі діяло понад 30 загонів і бригад, укомплектованих з чехів та словаків, а також радянських людей, в тому числі й українців¹.

Українські партизани взяли активну участь в пражському повстанні. Частина з них була безпосередньо в місті, інші — на підступах до нього. Ще до початку повстання підтримувався тісний зв'язок з чеською столицею, з її антифашистським підпіллям. Так, загіт майора Крилова (Б. П. Харитонова), що діяв у районі міста Пардубіце, в березні відправив у Прагу свого радиста Дмитра Пічкаря², який через комуніста-підпільника Томаша Покорного одержував цінні відомості і передавав їх до УШПР.

Начальник розвідки загону «Вперед» А. Кур'ято, що добре володів чеською мовою, неодноразово побував у Празі і налагодив зв'язки загону з підпільниками. Він заздалегідь знав про підготовку повстання і навіть домовився з підпільниками, що як тільки пражці виступлять із зброєю проти окупантів, загони «Вперед», «Зарево» і бригада імені Яна Козіни у той же день піднімуть повстання на Чесько-Моравській височині³. Підготовка до нього розпочалася ще з 16 квітня.

За наказом командира 1-ої Моравської партизанської бригади Даяна Мурзіна на початку квітня 1945 р. була утворена рота особливого призначення, яка комплектувалася виключно з робітників Праги. Очолював її десантник А. Биков. Бійці цієї роти були добре озброєні і готувалися до вуличних боїв. 5 травня рота А. Бикова щент розбила батальйон німців, які намагалися захопити радіостанцію. Бійці, озброєні фауст-патронами, сміливо вступали у бій з танками ворога⁴. За 5 діб боїв фашисти сотні раз штурмували позиції роти Бикова і кожного разу відступали.

Рота лейтенанта Толстого з 1-ої Моравської партизанської бригади ще 1 Травня оволоділа містом Пшеров і утримувала його до приходу частин Радянської Армії⁵. 6 травня лейтенант Толстой повів своїх бійців у наступ на гітлерівців, що

¹ Partyzánske hnutí v československu za druhe světové války, Praha, 1961 (див. таблицю: Nejdůležitější partyzánské oblasti a jednotky v českých zemích na jaře 1945).

² Газ. «Вечірній Київ», 4 травня 1963 р.

³ Газ. «Красная звезда», 6, 7, 8 квітня 1965 р.

⁴ ПА ІПІ, ЦК КП України, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1, арк. 127.

⁵ Там же.

оточували Прагу. Після запеклих боїв рота пробилася до міста, де продовжувала битися з фашистами до 9 травня 1945 р. Коли населення Праги із зброєю в руках піднялося на боротьбу з фашистами, у той же день почалося народне повстання на Чесько-Моравській височині. Обидва повстання, як уже згадувалося, були тісно пов'язані.

Комісар бригади імені Яна Козіни Микола Хіміч 5 травня з своїм загonom атакував місто Свратку. Це був сигнал до повстання. Партизани-козінці разом з загонами «Вперед», «Зарево» та іншими роззброїли 16-ту і 24-ту угорські дивізії, підняли чехів на збройний виступ проти фашистів і затримали війська фельдмаршала Шернера на підступах до Праги. 8 травня, в самий скрутний момент для повстанців столиці, бригада імені Яна Козіни, яка була поза кільцем, утвореним ворогом навколо міста, вступила в бій з численними підрозділами противника, а потім вела 12-годинні переговори з гітлерівським фельдмаршалом, затримавши його дивізії на Чесько-Моравській височині на стільки часу, скільки потрібно було, щоб радянські танки від Берліна дійшли до Праги.

Після 5 травня радянські партизани і місцеві партизанські загони на всій території Чехії і Моравії перейшли до відкритих бойових дій з регулярними частинами гітлерівської армії, не пропускаючи їх до Праги. Так, бригада «Смерть фашизму» всі свої сили кинула на залізницю та шосе, щоб перетнути шлях фашистам, які намагалися через партизанські зони пройти до міста. Точилися запеклі бої, але ворог не міг пробитися. В цей же час загін народних месників з бригади «Смерть фашизму» під командуванням Михайла Барапова терміново відправлявся на автомашині до Праги⁶. Партизани, хоч і з великими втратами, пробилася до столиці і з'єдналися з повстанцями. Слідом за цією групою прорвали вороже кільце ще кілька груп, які привезли до міста зброю і продовольство.

Командир загону «Факел» (район дії — Подбродско) полковник Богун укомплектував спеціальну групу з 200 партизанів, які з боями пройшли до Праги і приєдналися до повстанців у той момент, коли фашисти почали відчайдушний штурм барикад⁷.

Барикадні бої у Празі точилися з 6 травня. Гітлерівці намагалися потопити повстання в крові. Повстанці відбивали шалені атаки ворога: не вистачало зброї, патронів. У ці дні велику допомогу їм подали радянські люди, зокрема партизани з'єднання «Смерть фашизму», які вели бої з військами Шернера, що поспішали на підмогу фашистам у Празі. 7 травня вони розігнали гітлерівську дивізію, а в другій половині дня розбили ще дві дивізії під командуванням генералів Ріхтера і Ерліха⁸.

Активізували свою діяльність і партизани інших загонів. Майор Крилов 6 травня організував вибух тунелю на станції Хоцень, внаслідок чого залізниця була виведена з ладу. У районі міста Залізний Брод успішно діяв загін, укомплектований з радянських військовополонених.

Навіть коли відгриміли на фронтах останні залпи, коли фашисти підписали акт про капітуляцію і війну було закінчено, ще й тоді лилася кров радянських партизанів на чеській землі. Вони останніми виходили з боїв.

9 травня Прага радісно зустрічала Радянську Армію, а у другій половині цього ж дня під містом Фрішау загін «Зарево» вів запеклий бій з фашистами. Інша колона відступаючих гітлерівців, що намагалася втекти на Захід через місто Пршибрам, у смертельній агонії атакувала з'єднання «Смерть фашизму». Майже три доби гітлерівці безперервно штурмували партизанську столицю — с. Мала Букова і місто Пршибрам.

Бойові дії радянських і чеських партизанів допомогли повстанцям Праги зберегти місто від знищення в останні дні війни. Партизани-українці взяли безпосередню участь у боях на барикадах, вони атакували фашистські частини й поза Прагою, відстоюючи столицю брательної Чехословаччини в жорсткій боротьбі з гітлерівськими загарбниками.

А. В. РУСАК

⁶ Газ. «Красная звезда», 10 грудня 1959 р.

⁷ Jmrt německým okupantům. (Pražské národní povstání.). Praha, 1945, стор. 36, 37.

⁸ Газ. «Красная звезда», 10 грудня 1959 р.

На допомогу ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

ВИКОРИСТАННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ШКОЛІ РЕПРОДУКЦІЇ ТВОРІВ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА, ПРИСВЯЧЕНИХ ВЕЛИКІЙ ВІТЧИЗНЯНІЙ ВІЙНІ (1941—1945 рр.)

Засоби наочності значною мірою допомагають учням засвоювати навчальний матеріал. Нижче хочу поділитись досвідом використання репродукцій художніх картин на уроках історії у VIII класі при вивченні теми «Велика Вітчизняна війна радянського народу».

Розповідаючи про історичні факти, події, звертаюсь до певної картини, розбір змісту якої органічно вплітається в загальне полотно розповіді. Це посилює сприймання учнями навчального матеріалу, оскільки в роботу одночасно включаються і слух і зір. Учні з більшою цікавістю слухають пояснення, коли розповідь супроводиться унаочненням.

Вивішуючи картину на уроці, обов'язково наводжу її назву, згадую автора, пояснюю зміст твору і розкриваю головну його ідею. Аналіз картини повинен займати небагато часу, тому до нього потрібно завчасно підготуватись. Іноді є можливість охарактеризувати картину яскравим уривком з художнього твору чи історичного документа. В цьому випадку сприймання буде більш сильним і глибоким, емоціонально насиченим.

Велике значення має аналіз твору художника за активною участю учнів, які таким шляхом привчаються вдвлятися в картину, бачити в ній головне, робити самостійні висновки.

Репродукції мистецьких творів використовуються на уроці в ході викладу нового матеріалу, під час його закріплення і при опитуванні учнів. Не можна обмежуватись показом їх лише при вивченні та закріпленні програмного матеріалу, а треба також приносити на наступний урок і дати можливість учням використати їх при відповіді. На уроках повторення демонстрація картин допомагає легше пригадати вивчений матеріал і закріпити його ще міцніше в пам'яті учнів.

Висвітлюючи віроломний напад фашистської Німеччини на Радянський Союз, розповідаю про героїчну оборону Бреста, використовуючи репродукцію картини, з якою знайомлю учнів такими словами: «Про мужніх захисників Брестської фортеці тепер знає весь світ. До цієї теми одним з перших звернувся відомий баталіст П. О. Кривоногов, який довгий час збирав матеріали у фортеці, розмовляв з очевидцями. У 1951 р. з'явилася його картина «Захисники Брестської фортеці». — Значаяю, що художник показав штикову атаку невеликого гарнізону радянських воїнів біля Тереспольських воріт, в обложеної з усіх боків фортеці, масивні стіни якої і досі несуть на собі сліди довгого й упертого ворожого обстрілу і бомбардування з літаків. — Проте воля радянських воїнів незламна. Відважні прикордонники, піхотинці, танкісти (показую указкою) пліч-о-пліч б'ються з ворогом. Особливо виразна постать комісара, який піднімає в атаку групу бійців».

В ході розповіді користуюся описом картини з книги Б. Никифорова «Петр Александрович Кривоногов» (М., 1953). На даному уроці можна також використати картину А. О. Пластова «Фашист пролетів». Але картина П. О. Кривоногова справляє сильніше враження на учнів, оскільки в ній більш багаті і різноманітні засоби розкриття ідеї, а це краще сприймається дітьми.

При вивченні партизанського руху в тилу ворога використовую картину С. В. Герасимова «Матір партизана». Художник зобразив сцену допиту, протиставляючи два образи: тупого, жорстокого фашистського недолюдка і спокійної, гордої, повної гідності матері партизана. Характеризую матір як безстрашну, вольову жінку, яка заради свого сина і справи, за яку він бореться, готова винести всі муки і віддати своє життя. Учителю може використати й інші картини, які показують страхотливі злочини, вчинені фашистами на тимчасово окупованій радянській землі («Після вигнання німців» Т. Г. Гапоненка, «Звірства в Речинці», «У Волокаламську» П. О. Кривоногова). Епізоди героїчної боротьби радянських патріотів у тилу ворога розкривають полотна художників В. І. Забашти «В роки підпілля», С. Б. Отроценка «Партизани».

Вивчаючи з учнями корінний перелом у ході Великої Вітчизняної війни, використовую картини «Захисники Сталінграда» В. В. Парчевського, «На Курській дузі» П. О. Кривоногова. Першу картину демонструю, розповідаючи про героїчну оборону твердині на Волзі, другу, — висвітлюючи танковий бій у районі Прохоровки. Оскільки ці полотна не складні за композицією, учні самі легко розкривають їх зміст.

Визволення столиці УРСР 6 листопада 1943 р. ілюструю репродукцією картини І. Тартаковського «У визволеному Києві», на якій зображено зустріч киян з радянськими воїнами.

Розповідаючи про великі перемоги Червоної Армії над фашистськими військами, використовую картину М. Непринцева «Відпочинок після бою». У густому зимовому лісі група бійців під час короткої перерви між боями слухає веселого оповідача. Бійці не можуть втриматись од сміху. Вся картина світиться радістю. З допомогою учителя учні приходять до висновку, що армія зображена в наступі. Художник образно мовою фарб розповідає про моральну і душевну красу простих радянських людей, які наділи солдатські шинелі, щоб захистити мир, якнайшвидше покінчити з ворогом. І ми віримо, що таких загартованих, сильних духом людей ворогові не перемогти. Зазначаю, що ця картина є доброю наочною ілюстрацією до поеми О. Твардовського «Василь Тьоркін», яку учні згодом вивчатимуть у курсі російської літератури.

На уроці «Завершення воєнного розгрому фашистської Німеччини» використовую картину Кукриніксієв «Кінець». Художники зобразили бомбосховище рейхсканцелярії Гітлера у час рішучого штурму Берліна радянськими військами.

Художники переконливо показали кінець фашизму як втілення мрії багатомільйонних народних мас, які героїчно боролась проти імпералістичних загарбників.

На цьому ж уроці можна використати й картину П. О. Кривоногова «Перемога», в якій виражено почуття великої радості радянських воїнів-переможців. Так методом протиставлення, контрасту можна краще, переконливіше розкрити перед учнями значення і ціну великої перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

Висвітлюючи питання «Комуністична партія — натхненник і організатор перемог радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни», використовую картину В. М. Костецького «Вручення партійного квитка». Художник розповів, як у фронтовій землянці, в бойовій обстановці молодому солдату вручають партійний квиток. Образ молодого мужнього комуніста, переконаного в справедливості своєї справи, символізує тісний духовний зв'язок і нерозривність інтересів народу і партії.

Вірні снині партії служили прикладом мужності, стійкості, і тому кращі воїни Радянської Армії прагнули стати комуністами. Цій темі присвячена картина М. Каплана «Іти у бій комуністом».

Використання подібних художніх творів допомагає учителеві розкривати спрямовуючу роль партії у Великій Вітчизняній війні.

Відбираючи засоби уяочення, учитель повинен керуватись принципом їх ідейної цілеспрямованості, щоб вони служили не тільки ілюстрацією до навчального матеріалу, а водночас викликали в учнів почуття радянського патріотизму.

С. О. КАНІКОВСЬКИЙ

АРХЕОЛОГІЧНА РОБОТА УЧНІВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО ГУРТКА

Земля — багата комо́ра історії. Протягом багатьох століть в ній зберігаються найрізноманітніші речі: кам'яні і металеві знаряддя праці, глиняний посуд, предмети домашнього вжитку, прикраси, твори мистецтва тощо — незаперечні свідки минулих часів.

Археологічним вивченням свого рідного села Прилбичі Яворівського р-ну Львівської обл. займається краєзнавчий гурток восьмирічної школи. Учні вже знайшли цінний підйомний матеріал і відкрили древньоруське поселення, яке слід докладніше вивчити.

Гуртківці розкопали кремінні знаряддя праці епохи неоліту: проколку, різець, кілька відщепів, ніжик і дві сокири — одну кремінну, шліфовану, без отвору для топорища, другу — з граніту з просвердленим отвором. Знайдено також кілька черепків глиняного посуду з часів так званих полів поховань.

На урочищі Коблів, у лісі, при розчищенні однієї ділянки виявлено поселення часів Древньої Русі. Допоміг виявити це поселення колишній учень нашої школи, член краєзнавчого гуртка, який безпосередньо працював на розчищенні ділянки. З цьо-

го приводу хочеться зазначити, що кращі гуртківці-ентузіасти не поривають зв'язку із школою і після її закінчення.

Поселення площею близько 2 га знаходиться за 400—500 м від перетину доріг Яворів—Судова Вишня, Прилбичі—Черчик в північно-західному напрямі на підвищенні, з трьох сторін оточеному заболоченою лукою. А з четвертої сторони спостерігається ледве помітне зниження.

На місці цього поселення на глибині 0,5—0,8 м виявлено велику кількість черепків опуклобоких, тонкостінних, добре випалених горщиків коричневого і сірого кольорів, виготовлених на гончарному крузі із глини з домішкою піску. Вінця посудин вигнуті, з заокругленим, а часом і плоским краєм. Боки горщиків прикрашені прямолінійним або хвилястим орнаментом. Трапляються уламки горщиків більш архаїчного типу, які, можливо, виготовлялись на ручному легкому крузі або просто від руки.

Знайдено також черепки від світильника і розламану на дві частини металеву косу, а також певні сліди вогнища: попіл і вугілля, уламки перепаленої і закоптілої цегли, частина свинячої щелепи. Нам не вдалося встановити, чи це—сліди вогнища, чи, можливо, пожежі в поселенні. Якщо на сліди згариська натраплятимемо повсюдно, то можна припустити, що поселення було зруйноване татаро-монголами.

Під час підготовки ділянки під шкільку значна частина культурного шару зазнала руйнування, оскільки тут викорчовано пні. Всі дані гуртківці одержали внаслідок обстеження ям, що утворилися від корчування пнів. Із знайдених пам'яток матеріальної культури в школі було створено музейний куток, покликаний сприяти одержанню учнями більш міцних знань.

Розповідаючи в V класі про археологічні розкопки та історичні пам'ятки, демонструю відповідні археологічні знахідки. Без використання місцевого матеріалу в учнів часом складається помилкове враження, що далекі історичні події відбувалися лише десь в інших місцевостях.

Шкільний історичний куток має свої переваги, незважаючи на невеликий розмір. Учні знайомляться з історичними пам'ятками одночасно з проходженням навчального матеріалу на уроках, можуть краще оглянути відповідну річ, навіть подержати її в руках.

Отже, всі вчителі історії повинні стати активними дослідниками і збирачами історичних пам'яток своєї місцевості, переконаними пропагандистами історичних знань серед дорослого населення села.

Значну допомогу вчителям може подати книжка Л. М. Славіна «Археологічне вивчення рідного краю» («Радянська школа», К., 1960). Треба домагатися того, щоб кожний громадянин нашої країни розумів значення пам'яток історії та культури.

Д. М. БУБІСЬ

До історії міст і сіл Радянської України

ВИКОРИСТАННЯ ХРОНОЛОГІЧНИХ ДОВІДОК ПРИ ВИСВІТЛЕННІ В НАРИСАХ З ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ ПОДІЙ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Українські вчені, досліджуючи історію Великої Вітчизняної війни, підготували й опублікували ряд монографій, документальних збірників, брошур і статей, де розкривають вклад українського народу в перемогу над фашистськими загарбниками. Готуючись гідно відзначити 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, науковці республіки наполегливо працюють над підготовкою великої синтетичної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні» в трьох томах¹.

Зараз в УРСР проводиться велика робота по уточненню обліку учасників підпільного, партизанського руху та інших форм народного опору фашистським загарбникам. Готується 26-томна «Історія міст і сіл Української РСР». У зв'язку з цим хотілося б звернути увагу істориків-дослідників, архівних працівників і всіх, хто цікавиться історією свого народу, на одне досить цінне джерело, в якому відбито тяжкі подум'яні роки Великої Вітчизняної війни. Йдеться про хронологічні довідки, що зберігаються в усіх державних обласних архівах.

Ще в 1943 р., після визволення радянськими військами Лівобережної України, Управління державними архівами УРСР розробило інструкцію по збиранню відомостей про події, що відбулись під час війни в кожному населеному пункті України, згідно з якою архівні працівники за допомогою партійних і громадських організацій та радянських органів розгорнули цю дуже важливу й копітку роботу. На підставі опиту багатьох тисяч учасників і свідків подій та вивчення документальних матеріалів по кожному місту, селу, залізничній станції складались короткі довідки, які дістали умовну назву хронологічних. У них зазначалась повна назва населеного пункту, точні дати окупації німецько-фашистськими загарбниками і визволення його частинами Радянської Армії. Якщо населений пункт кілька разів переходив з рук у руки, в довідці зазначались усі дати переходу.

Хронологічні довідки — це своєрідні історичні розповіді про все, що довелося зазнати нашим людям у грізні роки фашистської навали.

Протягом 1944—1946 рр. в обласних державних архівах було складено і зібрано багато тисяч цих довідок. Наприклад, по Одеській області довідки складено на 1898 населених пунктів і залізничних станцій, в Державному архіві Київської області зібрано довідки на 1464 населених пункти.

Всі довідки завірені печатками і підписами голів і секретарів сільрад чи районних і міських Рад депутатів трудящих. Саме тому хронологічні довідки набули характеру офіціальних документів, більшість наведених у них фактів не викликає сумніву, і їх цілком можна використовувати. Проте це не означає, що всі факти, викладені в довідках, не вимагають критичного підходу до них і додаткової перевірки по інших джерелах. Навпаки, це необхідно, бо деяка частина довідок за своїм змістом подібна до формальних канцелярських відписок. Більш докладно про збирання і складання хронологічних довідок можна дізнатися з доповіді Ф. П. Шевченка, виголошеної на науковій конференції в березні 1946 р. і надрукованої в журналі «Вісті Академії наук УРСР»².

За минулі роки історики-архівісти й дослідники деякою мірою використали зібрані матеріали. На підставі хронологічних довідок в більшості областей складено зведені довідники про дати окупації фашистськими загарбниками населених пунктів та визволення їх Радянською Армією. По Чернігівській області такий довідник

¹ І. Д. Назаренко. Про підготовку тритомної праці «Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр.», «Український історичний журнал», 1962, № 6, стор. 22—28.

² Ф. П. Шевченко. Про складання хронологічного довідника «Тимчасова окупація німецькими загарбниками населених пунктів України та визволення Червоною Армією», журн. «Вісті Академії наук УРСР», 1946 № 4, стор. 18—23.

було вже надруковано. Хронологічні довідки послужили основним джерелом при складанні хроніки визволення Радянською Армією міст, районних центрів і залізничних станцій Української РСР, окупованих німецько-фашистськими загарбниками (1941—1944 рр.). Цю хроніку вміщено додатком у збірнику документів і матеріалів «Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні»³. Довідки стали також важливим допоміжним джерелом партійним організаціям і архівним органам при додатковому виявленні учасників партійного, антифашистського підпілля, партизанських загонів та інших форм народного опору фашистським загарбникам на Україні під час війни.

Слід зазначити, що хронологічні довідки містять масу конкретних фактів, описів окремих подій, які ще ніким не використані і яких не можна знайти в інших історичних джерелах.

З історичного погляду важливе значення має уточнення дат про окупацію та визволення від фашистських окупантів того або іншого міста чи села. У зведеннях Радінформбюро в перший період війни, коли йшли жорстокі оборонні бої, здебільшого згадувались лише напрямки та великі населені пункти (обласні міста і станції), які залишались радянськими військами. Дати захоплення фашистськими арміями переважної більшості населених пунктів не називались. У період визволення України в зведеннях Радінформбюро повідомлялись дати визволення багатьох міст, обласних і районних центрів. Дати визволення кожного населеного пункту, звичайно, і неможливо було повідомити. В хронологічних довідках є чимало таких фактів, коли дати окупації і визволення певних міст і сіл не збігаються з датами зведень Радінформбюро. Наприклад, у вечірньому зведенні Радінформбюро від 21 вересня повідомлялось, що наші війська залишили Київ, а в хронологічному довіднику по Київській області говориться, що фашистські війська окупували Київ 19 вересня 1941 р.⁴ Слід зазначити, що дати хронологічних довідок ближчі до дійсних, хоч і тут можливі помилки.

З дня визволення України від німецько-фашистської навали Радянською Армією минув значний час. Уже багатьох немає серед тих, хто був учасником чи свідком гітлерівської сваволі, звірств і знущань над радянськими людьми. Та хронологічні довідки зберігають жажливі розповіді про німецько-фашистську навалу на нашу землю. На Україні не було жодного міста і села, де б фашисти не залишили свого кривавого сліду.

Хронологічні довідки по Миколаївській області свідчать, що в м. Миколаєві від фашистських катів загинуло 50 тис. чоловік мирного населення і 30 тис. військовополонених⁵. В м. Одесі окупанти розстріляли, повісили і спалили близько 200 тис. чоловік і вигнали на роботу в Німеччину 78 тис. чоловік⁶. В м. Павлограді за період окупації гітлерівці знищили 11672 чоловіка і 6700 насильно вигнали на каторжні роботи в Німеччину⁷.

Масовими розстрілами, повішеннями, спаленням будинків і цілих сіл фашистські загарбники намагались злякати населення окупованих районів і придушити будь-який опір окупаційним властям. На території Київської області фашистські окупанти майже повністю спалили 27 сіл.

В хронологічних довідках по Бершадському району Вінницької області зазначено, що німецько-румунські окупанти вигнали все населення і повністю спалили хутір Партизанку, помстивши за допомогу партизанському загону під командуванням С. Печеного. За опір фашистським загарбникам гітлерівці вщент спалили села Баранівку на Полтавщині, Козари на Чернігівщині, Ново-Янисоль Донецької області, десятки інших сіл на території України. Саме за допомогою хронологічних довідок та актів Надзвичайних комісій, які теж складались, головним чином, шляхом масових свідчень населення, дослідники можуть встановити всю кількість населених пунктів, знищених фашистськими загарбниками на Україні за допомогою радянським військам і партизанам. В довідках є матеріали про табори військовополонених, жахливі умови життя в'язнів та їх масові знищення. Так, у довідці по м. Шепетівці зазначено, що в місцевому таборі розстріляно і закатовано понад 20 тис. військовополонених⁸.

В багатьох довідках подаються повні матеріали про збитки, що їх заподіяли окупанти тому або іншому населеному пункту під час окупації.

³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1963, стор. 369—444.

⁴ Сообщения Советского информбюро, т. I, М., 1944, стор. 252.

⁵ Державний архів Миколаївської області, ф. Р-1002, оп. 3, спр. 87, арк. 13.

⁶ Хронологічний довідник про тимчасову окупацію німецько-румунськими загарбниками населених пунктів Одеської області і визволення Радянською Армією, арк. 10—12.

⁷ Хронологічні довідки про окупацію німецько-фашистськими військами і визволення Радянською Армією населених пунктів Дніпропетровської області, арк. 150.

⁸ Державний архів Хмельницької області, колекція, спр. 36, арк. 25.

Після історичної перемоги Радянської Армії в битві на Волзі почалось масове вигнання гітлерівських загарбників з радянської землі. Для історика-дослідника та й взагалі для масового читача було б цікаво знати, які населені пункти на українській землі були першими визволені від фашистської неволі і якими частинами радянських військ.

У повідомленні Радінформбюро від 22 грудня 1942 р. говориться, що першими були визволені Морозівка і Микільське Міловського району Луганської області⁹. Але згідно з довідками по цій області перші населені пункти, що їх уже 18—19 грудня 1942 р. визволили радянські війська, були села Олексіївка, Певневка, Троїцьке, а 20 грудня були очищені від окупантів хутори Водяно-Липовий, Іжачий, Нехаївка, Зорниківка, села Морозівка, Великоцьке, Миколаївка і Шелестівка. В довідках зазначається, що першими з'єднаннями, які визволяли ці населені пункти, були 41-ша гвардійська і 57-ма стрілецька дивізії 1-ї гвардійської армії Південно-Західного фронту. В боях за с. Троїцьке відзначились червоноармійці І. І. Савченко, С. П. Липоватий, Н. Б. Крилов, П. С. Ганін, які з допомогою місцевих жителів А. Д. Соколенка і П. М. Гетьмана знищили ворожі вогневі точки¹⁰.

Радянські люди ніколи не забудуть імена героїв, які віддали своє життя за свободу і щастя народу. В довідці про визволення с. Калмиківки Міловського району говориться, що в бою за важливу висоту в цьому селі смертю хоробрих загинули радянські воїни М. М. Ганоченко, П. Я. Ніколаєв, В. Ф. Маничев і М. М. Соколов. Під час визволення с. Мілове героїчно загинули гвардії лейтенант Федотов і гвардії капітан Чичеров, який із зв'язкою гранат кинувся під гусениці танка¹¹.

Під час Великої Вітчизняної війни радянським військам усіма засобами допомагали партизани і міське населення. У кожній області є багато населених пунктів (Золотоноша, Ново-Шепеличі, Овруч, Знам'янка, Ізяслав, Любешів, Мархлівка, Ігнатопіль та багато ін.), у визволенні яких разом з військами брали найактивнішу участь партизанські загони і місцеві жителі. Мешканці с. Великоцьк М. І. Чумак, А. І. Розумний, С. В. Солоп, П. П. Склярів, Д. Бугайов, допомагаючи частинам 57-ї стрілецької дивізії, підвозили боєприпаси, підбирали і відправляли в медсанбат поранених радянських воїнів¹². Жителі с. Морозівки Рубан, Грибенюк, Майборода, Голодний та інші брали участь у знищенні оточеного в цьому селі ворожого гарнізону¹³.

При визволенні с. Біло-Скелювате Новосвітлівського району колгоспники І. С. Миколаєнко і П. А. Миколаєнко захопили німецьку гармату і відкрили з неї вогонь по відступаючих фашистських військах, знищивши 8 і взявши в полон 6 гітлерівців. Вони також були провідниками радянських частин.

Відступаючи під ударами радянських військ, фашистські загарбники намагалися все вивезти або знищити. Та радянські патріоти під керівництвом комуністів розбивали ці ворожі задуми. Про це красномовно розповідають численні факти багатьох довідок.

Хронологічні довідки широко висвітлюють також бойову єдність українського народу з своєю армією.

Особливо цінним зазначене джерело є з точки зору вивчення і висвітлення історії всенародної боротьби в тилу фашистських загарбників. Наприклад, згідно з довідками по Київській області в кожному п'ятому населеному пункті діяли партизани або ж підпільники. Хронологічні довідки свідчать, що партизанські загони і підпільні партійні та антифашистські організації самовіддано боролися з фашистськими загарбниками протягом усієї окупації і внесли значний вклад у перемогу над ворогом. Так, у довідках про м. Кремне і в багатьох інших розповідається про активні дії партизанських загонів під командуванням Я. І. Сиворонова і Хайрутдінова. Загін Сиворонова в листопаді 1942 р. в 12-годинному бою на хуторі Гнича Балка знищив 115 фашистських солдатів і офіцерів¹⁴. Довідки свідчать, що на території Балтського району Одеської області діяла підпільна партизанська організація під керівництвом Т. Б. Благоренка, яка пустила під укіс ворожий ешелон на залізниці Котовськ-Первомайськ; група на чолі з Т. Ковганець, що допомагала партизанам продовольством і зброєю. В с. Мошняги діяла партизанська група, організована учителем М. С. Ясенюком. Численні факти, які наводяться в довідках, переконливо свідчать, що партизани і підпільники скрізь мали не тільки тісний

⁹ Сообщения Советского информбюро, т. III, стор. 398.

¹⁰ Хронологічні довідки про окупацію німецько-фашистськими загарбниками і визволення частинами Червоної Армії населених пунктів Луганської області, арк. 218—232.

¹¹ Хронологічні довідки про окупацію німецько-фашистськими загарбниками і визволення частинами Червоної Армії населених пунктів Луганської області, арк. 217, 222.

¹² Там же, арк. 219, 224.

¹³ Там же, арк. 275.

¹⁴ Хронологічні довідки... по Луганській області, арк. 138, 143.

зв'язок з населенням, але і його підтримку. Так, наприклад, з одного с. Лисиче Славутського району Хмельницької області в партизанський загін імені Михайлова вступило 120 чоловік. Повністю партизанськими селами були Перемишель, Нетішин і Миньківці. В с. Миньківцях партизани провели 15 боїв і знищили 250 німецьких окупантів¹⁵.

Підтримуючи партизанів і підпільників, радянські люди в тилу ворога чинили опір, саботували заходи окупантів. Ніякими звірствами і катуваннями гітлерівці не могли примусити гірників Донбасу працювати на себе. Довідка по м. Краснодону розповідає про те, як гітлерівці влаштували в міському парку прилюдну страту 30 шахтарів, які відмовились від реєстрації на біржі праці. А в м. Красний Луч гестапівці скинули у шурф шахти № 151 «Богдан» 1500 гірників за відмову працювати для «Великогерманії»¹⁶. По кожному місту і селу в довідках наводяться численні факти про масове саботування робітниками, колгоспниками і народною інтелігенцією всіх заходів німецько-фашистських окупантів. Правдиві свідчення населення, які відклались в архівах у формі хронологічних довідок, яскраво відбивають становище на окупованій території України і змальовують самовіддану боротьбу українського народу в роки Великої Вітчизняної війни.

Тепер, коли в нашій республіці розгорнуто велику роботу по написанню історії міст і сіл України, зібрані в хронологічних довідках відомості можуть стати необхідною частиною цих нарисів.

Для широкого використання матеріалу, зібраного в довідках, бажано, щоб працівники державних обласних архівів за прикладом Чернігівського обласного архіву підготували і видали зведені хронологічні довідники по областях, а також дали огляди основних матеріалів по хронологічних довідках.

Досвід роботи по складанню хронологічних довідників і зібрані матеріали слід використати при підготовці хроніки найважливіших подій, які відбувались на Україні в роки Великої Вітчизняної війни.

Отже хронологічні довідки як колективні мемуари в поєднанні з іншими архівними джерелами мають бути широко використані для глибокого і всебічного вивчення та висвітлення героїчного подвигу нашого народу в один з найвідповідальніших періодів його життя.

І. І. СЛИНЬКО

¹⁵ Державний архів Хмельницької області, колекція, спр. 26, арк. 19, 22.

¹⁶ Хронологічні довідки... по Луганській області, арк. 132, 137.

НАШ КАЛЕНДАР

ОДЕСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТУ — 100 РОКІВ

1 (13) травня 1865 р. в Одесі на базі Рішельєвського ліцею, який існував тут з 1817 р., було засновано перший університет на Півдні нашої країни. До 1920 р. університет носив назву Новоросійського, тому що Одеса під час його заснування була адміністративним центром так званого Новоросійського краю, який включав південні території країни по узбережжю Чорного та Азовського морів.

Спочатку Одеський (Новоросійський) університет мав три факультети: історико-філологічний, фізико-математичний та юридичний. У 1900 р. було відкрито четвертий факультет — медичний.

Всупереч реакційній політиці самодержавства, в упертій боротьбі проти політичної та ідеологічної реакції Одеський університет з перших кроків своєї діяльності став одним з важливих осередків розвитку науки і передової демократичної культури двох братніх народів — російського і українського. Це був також важливий учбовий і науковий центр південнослов'янських народів: тут навчалися студенти з Болгарії, Сербії, Чорногорії, Македонії. Багато з них стали згодом борцями визвольного руху в своїх країнах і впливали на формування прогресивної національної культури.

Беручи участь у створенні передових наукових шкіл і напрямків, учені університету вписали немало славних сторінок в історію вітчизняної та світової науки. Визначна роль у цьому належить всевітньвідомому ембріологу та бактеріологу І. І. Мечникову (в 1945 р. в зв'язку із 100-річчям з дня народження великого ученого його ім'я було присвоєно Одеському університету). І. І. Мечников виховав в Одеському університеті цілу школу талановитих учених. Серед них академік М. Ф. Гамалія, самовіддані борці з епідеміями чуми й холери в Росії та багатьох зарубіжних країнах Д. І. Забологний і В. М. Хавкін. Навколо І. І. Мечникова в університеті згуртувалася плеяда гігантів наукової думки: основоположник російської фізіологічної школи І. М. Сеченов, видатний ембріолог О. О. Ковалевський, один з засновників вітчизняної школи мікробіологів ботанік Л. С. Ценковський, визначний фізик-теоретик, творець учення про рух матерії М. О. Умов, видатний геофізик О. В. Ключовський. Прославили Одеський університет учені-хіміки: родоначальник однієї з найбільших шкіл органічної хімії В. В. Мар-

ковников, академік М. Д. Зелінський, хіміки П. Г. Мелікішвілі, С. М. Танатар та ін. 40 років працював тут видатний радянський механік-винахідник Й. А. Тимченко, майже чверть століття — талановитий учень В. В. Докучаєва географ і ґрунтознавець, основоположник школи геоботаніків, академік Г. І. Танфільєв.

Розвиток гуманітарних наук в Одеському університеті також характеризується своїм високим рівнем. Тут протягом ряду років працював один з засновників слов'янської філології в Росії В. І. Григорович, 36 років — учений-славист О. О. Кочубинський, який вперше науково дослідив найцінніші слов'янські рукописи в бібліотеках Праги, Белграда, Загреба, Львова та інших міст.

Серед істориків Одеського університету слід назвати видатного візантиніста й археолога Ф. І. Успенського, засновника Російського археологічного інституту в Константинополі. Проблеми загальної історії блискуче розробляв Р. Ю. Віппер, пізніше академік.

Чудові сторінки історії Одеського університету зв'язані з діяльністю Є. М. Щепкіна, онука великого російського актора М. С. Щепкіна, який був не тільки значним спеціалістом у галузі всевітньої історії, але й активним громадським діячем. Є. М. Щепкін — перший професор-комуніст в Одеському університеті, перший червоноий комісар вищої школи в Одесі в 1919 р.

Викладачі університету мали постійні творчі контакти з передовими ученими не лише своєї країни, а й за рубезем.

За 52 дореволюційні роки Одеський університет випустив понад 6 тис. спеціалістів. Багато з них прославили вітчизняну науку своїми працями, стали активними громадськими діячами, учасниками революційного руху.

Вихованцями університету були видатні вчені: радянський систематик і ботаніко-географ Д. І. Сосновський, ботанік П. М. Жуковський; геологи М. І. Андрусов та В. І. Крокос; заслужений діяч науки УРСР, хірург Д. О. Василенко; історик Г. М. Панкратова; румунський археолог Нікореску; азербайджанський письменник, революційний діяч, перший голова ЦВК Азербайджанської РСР Нарім Наріманов; болгарський письменник-демократ Алеко Константинов; український композитор, автор популярної опери «Катерина»

М. М. Аркас; дореволюційний письменник І. М. Потапенко і багато ін.

Одеський університет має славі революційні традиції. Його передове демократичне студентство під впливом наростання в країні революційного руху брало активну участь у визвольній боротьбі проти самодержавства. На початку 70-х рр. був організований революційний гурток на чолі з студентом юридичного факультету А. І. Желябовим, який пізніше став одним з визначних діячів революційного народницького руху в Росії¹. Студенти вели пропаганду в робітничих гуртках, були зв'язані з першою у нашій країні пролетарською організацією — «Південноросійським союзом робітників», що виникла в Одесі². У 80-ті роки передові студенти знайомилися з працями К. Маркса і Ф. Енгельса, пропагували їх у марксистських гуртках. На прохання студентів університету Ф. Енгельс у 1883 р. поклав вінок на могилу К. Маркса³.

В роки першої російської революції університет став центром революційних зборів і мітингів; тут провадився збір коштів на зброю, створювались бойові дружини, разом з робітниками студенти на заклик партії готувались до збройного повстання³.

Революційно настроєні студенти Новоросійського університету брали активну участь у боротьбі за перемогу Радянської влади на півдні України. 24 жовтня 1917 р., напередодні перемоги революції в Петрограді, більшовицька газета «Робочий путь» поряд з іншими повідомленнями про важливі революційні події опублікувала інформацію про студентський рух у Новоросійському університеті.

Новий етап у житті Одеського університету, як і всієї вищої школи, почався після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Завдяки піклуванню Комуністичної партії та Радянського уряду Одеський університет був перетворений у кузню висококваліфікованих кадрів нової радянської інтелігенції.

Діяльність університету після реорганізації була відновлена в 1933 р. За 8 передвоєнних років університет підготував 5 500 висококваліфікованих спеціалістів. Значних успіхів у науковій і викладацькій діяльності досягли відомі вчені ембріолог академік Д. К. Третьяков, ботанік-систематик академік В. І. Ліпський, який протягом кількох років був президентом АН УРСР; палеоботанік академік А. М. Криштофович, ботанік академік А. О. Сапегін,

академіки хіміки Л. В. Писаржевський, П. І. Петренко-Критчинко, математики М. Г. Чеботарьов, С. О. Шатуновський та ін.

В Одеському університеті навчалися і розпочали свій науковий шлях: видатний спеціаліст у галузі електрохімії академік О. Н. Фрумкін, Герой Радянського Союзу академік П. П. Ширшов, історик України член-кореспондент АН УРСР І. О. Гуржій.

Під час Великої Вітчизняної війни Одеський університет у складних умовах евакуації не припиняв напруженої праці по вихованню кадрів, подавав велику допомогу країні в розв'язанні найважливіших народногосподарських завдань. За участь у Великій Вітчизняній війні орденами й медалями СРСР нагороджено понад 2 тис. співробітників і вихованців університету.

Зараз Одеський державний університет — один з найбільших учбових закладів України. На денному, заочному і вечірньому відділеннях 11 факультетів навчається 12 тис. студентів. Учбовий процес проводиться на 55 кафедрах, у численних лабораторіях і кабінетах. За останні 10 років університет випустив близько 10 тис. спеціалістів. При університеті працюють 12 науково-дослідних закладів і лабораторій, які розробляють найважливіші проблеми сучасної науки.

Останнім часом значно розширився фронт наукових досліджень професорсько-викладацького складу університету. Рішення XXII з'їзду партії, нова Програма КПРС націлили вчених університету на дальше посилення розробки актуальних проблем, тісно пов'язаних з вирішеннями важливих народногосподарських завдань.

Свідченням зростаючих зв'язків учених університету з науково-дослідними центрами країни і неухильного росту університету як великого наукового центру є проведення традиційних міжвузівських наукових конференцій. Лише за останні 10 років відбулося 45 всесоюзних і республіканських конференцій і нарад з актуальних проблем сучасної науки, в роботі яких брали участь також учені з братніх соціалістичних і ряду капіталістичних країн.

В університеті успішно здійснюється підготовка наукових кадрів через очну і заочну аспірантуру, велике значення приділяється участі студентів у науково-дослідній роботі. Наукове студентське товариство об'єднує понад 1300 студентів. Його діяльністю керують провідні вчені університету.

Відзначаючи славний ювілей, вчені й студенти свято зберігають та примножують наукові та революційні традиції Одеського університету. Згідно з перспективним планом передбачається дальший розвиток університету як одного з найбільших учбових закладів і науково-дослідних центрів України, визначаються шляхи більш якісної підготовки висококваліфікованих спеціалістів.

З. В. ПЕРШИНА.

¹ ЦДІА УРСР, ф. 385, оп. 1, спр. 41, арк. 2, 3.

² Рабочее движение в России в XIX веке. Сборник документов и материалов, т. II, ч. 2, М., 1950, стор. 119, 120, 142—144.

³ ЦДІА УРСР, ф. 386, 1905 р., спр. 219, арк. 62, 63; ЦДІА СРСР, ф. 102, ДП, ОВ, 1905 р., спр. 2555, арк. 52; ЦДІА в м. Ленінграді, ф. 733, оп. 153, спр. 160, арк. 24.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс, Твори, т. 19, стор. 343, 346.

ПЕРШЕ СВЯТКУВАННЯ 1 ТРАВНЯ НА УКРАЇНІ

(До 75-річчя маївки у Львові)

Розвиток капіталістичних відносин в Європі другої половини XIX ст. супроводжувався посиленням експлуатації робітничого класу і дальшим зниженням його життєвого рівня.

В особливо тяжких умовах опинились робітники західноукраїнських земель, що зазнавали колоніального гніту з боку Австро-Угорської імперії. Західноукраїнські робітники працювали в жахливих умовах по 12—14, а в деяких галузях промисловості і 16 годин на добу, одержуючи мізерну зарплату, значно меншу, ніж робітники центральних провінцій Австро-Угорщини.

Внаслідок повільного зростання великої фабрично-заводської промисловості, робітничий рух Західної України в перші роки свого розвитку мав переважно стихійний і економічний характер. Наприклад, робітники Борислава нищили продовольчі магазини і затоплювали шахти, а в Косові розгромили контору лихваря. Та позитивною особливістю робітничого руху цього краю було те, що він з самого початку носив інтернаціональний характер, оскільки робітничий клас тут за своїм складом був багатонаціональним¹.

Першим свідомим і організованим виступом західноукраїнського пролетаріату став страйк друкарів Львова (1870 р.)². Але у 70—80-х рр. страйки на західноукраїнських землях були локальні, тривали, як правило, недовго й охоплювали небагато робітників.

Більш масового й організованого характеру робітничий рух у Львові й Галичині набуває лише в 90-х рр., чому значною мірою сприяло поширення на західноукраїнських землях ідей марксизму. Чимало праць К. Маркса і Ф. Енгельса перекладав на українську мову і пропагував серед галицьких трудівників видатний син українського народу революціонер-демократ Іван Франко. У поширенні марксизму на західноукраїнських землях велику роль відіграла група «Визволення праці», з якою галицькі соціалісти вже з середини 80-х рр. установили тісні зв'язки. Серед галицького населення поширювалась революційна література, що видавалась плеханівською групою. В 90-х рр. у Львові перекладено на українську мову і видано праці Ф. Енгельса «Людвіг Фейєрбах» та «Походження сім'ї, приватної власності і держави».

Перший конгрес II Інтернаціоналу (Париж, липень 1889 р.) вирішив щорічно відзначати (починаючи з 1890 р.) день міжнародної пролетарської солідарності — 1 Травня. У 1890 р. робітники Франції, Німеччини, Польщі, Бельгії та інших країн 1-го Травня провели масові мітинги, страйки і демонстрації, учасники яких вимагали поліпшення економічних і політичних умов. З європейських країн найбільш масово й організовано Першотравень пройшов в Австро-Угорщині, що відзначав Ф. Енгельс у своїй статті «4 травня в Лондоні»³.

Активна участь австрійської соціал-демократії в міжнародному революційному русі пролетаріату сприяла піднесенню політичної свідомості трудящих усіх поневолених Австро-Угорщиною земель. Це піднесення стало особливо помітним в відірваних від матері-України західноукраїнських землях, зокрема серед робітників Львова, які задавали тон у національно-визвольній і революційній боротьбі загарбаного чужоземцями краю.

Дізнавшись про рішення Паризького конгресу, львівські робітники почали активно готуватися до відзначення 1 Травня. 23 березня 1890 р. відбулися збори робітників-активістів Львова, на яких були присутні близько 600 чоловік. Головував на зборах Й. Данилюк — один з представників західноукраїнських соціалістів, які брали участь у Паризькому конгресі. З доповіддю виступив друкар і редактор робітничої газети «Robotnik» поляк А. Маньковський. Він розповів про рішення конгресу, обгрунтував необхідність для пролетаріату боротися за свої політичні та економічні права і закликав робітників Львова «...іти рука в руку солідарно з робітниками інших країн європейських і святкувати робітницьке свято 1 Травня»⁴. Учасники зборів одноставно підтримали пропозицію А. Маньковського і в своїй резолюції записали, що «ухвалюють солідарно святкувати 1 Травня». Для організації святкування обрали Робітничий комітет⁵.

Австро-угорські власті за допомогою польських і українських буржуазно-націо-

¹ М. М. Кравець. Початок робітничого руху в Східній Галичині, «З історії західноукраїнських земель», вип. 3, К., 1958, стор. 25.

² Газ. «Rękodzielnik», 10 лютого 1870 р.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс, Сочинения, изд. 2-е, т. 22, стор. 64.

⁴ М. Ганкевич. Перше робітницьке свято, журн. «Народ», 1890, № 7, стор. 101—102.

⁵ Газ. «Kurjer Lwowski», 24 березня 1890 р.; газ. «Robotnik», 1 травня 1890 р.

налістичних наймитів, використовуючи закони і свій насильницький апарат, робили все, щоб не допустити святкування 1 Травня на західноукраїнських землях. Були приведені в бойову готовність поліція й військо. Напередодні свята власті жорстоко розправилися з робітниками м. Біла в Західній Галичині, які вимагали поліпшення умов праці і життя (було вбито трьох чоловік, поранено 12, 10 з них — смертельно).

Враховуючи ці події і значне посилення робітничого руху, намісник Галичини К. Бадені в листі до поліції від 26 квітня 1890 р. беззастережно заборонив першотравневі робітничі демонстрації⁶. А листом від 27 квітня 1890 р. К. Бадені уповноважив усіх старост створювати надзвичайні карні суди⁷. Керівні діячі польських шовіністичних кіл закликали польських робітників святкувати не 1 Травня, а 3 травня — річницю польської шляхетської конституції⁸.

Проте, незважаючи на протидію всіх реакційних кіл, святкування 1 Травня у Львові відбулося.

Святково вдягнені робітники міста почали збиратися біля ратуші ще за годину до призначеного часу. Їх зустрічали члени Робітничого комітету з червоними бантами на грудях. На 10 годину зібралося близько 4 тис. чоловік⁹. На мітингу, після промов і виступів, робітники Львова одноставно ухвалили вимогати: 8-годинного робочого дня, заборони праці для дітей віком до 14 років, обмеження робочого дня до 6 годин для 14—18-річних, заборони нічної праці для жінок, а також акордної праці, збільшення числа промислових інспекторів і обрання половини їх з числа робітників, організації робітничих товариств. Також одноставно, під бурхливі оплески і схвальні вигуки присутніх, було прийнято резолюції, в яких робітники вимагали впровадження загального, прямого і таємного голосування на виборах, виступали проти політики милітаризму і за поступову ліквідацію постійних армій, протестували проти проєктованих релігійних шкіл. Учасники мітингу вирішили створити загальне робітниче товариство для допомоги безробітним. На закінчення були зачитані вітальні телеграми від робітників Кракова та ін.¹⁰

Відзначаючи роль першої української маївки, львівська робітнича газета вказувала: «Тисячі людей, що зібрались біля львівської ратуші і з захопленням слухали робітничих промовців, були для нас найпереконливішим доказом того, що ми дотримуємо кроку німецьких, англійських, французьких та інших товаришів, що наші гасла глибоко проникли в широкі робітничі кола. А тому ми не передчасно розгортаємо прапор робітничої партії, час для нас сприятливий і кожний день додасть нам нових сил»¹¹.

Святкування 1 Травня 1890 р. показало значне зростання класової свідомості львівських робітників, їхній тісний зв'язок з міжнародним робітничим рухом, дало поштовх до дальшого розгортання боротьби з експлуататорами на західноукраїнських землях і перетворення стародавнього українського міста Львова в передовий бастион західноукраїнських трудящих у боротьбі за соціальне й національне визволення.

М. К. ІВАСЮТА

МІХА ЦХАКАЯ НА УКРАЇНІ

(До 100-річчя з дня народження)

Михайло Григорович Цхакая — визначний діяч Комуністичної партії Радянського Союзу і міжнародного робітничого руху — народився 4 травня 1865 р. в с. Хунці колишнього Сенаського повіту Кутаїської губернії. З його ім'ям нерозривно зв'язане зародження і розвиток революційного соціал-демократичного руху і більшовицької організації в Грузії і Закавказзі. На протязі сімдесяти років М. Цхакая самовіддано боровся за повалення царського самодержавства, за перемогу соціалізму. Сорок років свого життя провів він на нелегальній роботі, а тридцять років віддав служінню переміжному народові.

М. Цхакая проводив велику державну і партійну роботу. Він був головою Президії Закавказького ЦВК, членом Президії ЦВК СРСР, депутатом Верховної Ради СРСР перших трьох скликань. Обирався членом ЦК КП(б) Грузії, делегатом на X, XI, XIII, XV, XVI, XVII з'їзди партії. М. Цхакая був учасником всіх (крім пер-

⁷ Zródła do dziejów klasy robotniczej na ziemiach polskich, t. 2, Warszawa, 1962, стор. 827—828.

⁸ М. М. Кравець. Назв. праця, стор. 53; Т. Мегунович. List ofwarty do przewodron lwowskich, газ. «Dziennik polski», 30 квітня 1890 р.

⁹ М. М. Кравець. Назв. праця, стор. 54; М. Волянчук, В. Маланчук. Поширення марксистсько-ленінських ідей на Західній Україні, Львів, 1960, стор. 51; газ. «Kurjer Lwowski», 2 травня 1890 р.

¹⁰ Газ. «Kurjer Lwowski», 2 травня 1890 р.

¹¹ Газ. «Robotnik», 15 листопада 1890 р.

шого) конгресів Комуністичного Інтернаціоналу, членом Виконкому Комінтерну. Протягом кількох років він працював в інтернаціональній контрольній комісії, будучи членом її президії.

Великі його заслуги у зміцненні дружби народів. Своєю багаторічною діяльністю він вніс значний вклад в справу згуртування народів Радянського Союзу в єдину братню сім'ю.

На Україні М. Г. Цхакая довелось жити й проводити нелегальну роботу з листопада 1897 р. до липня 1900 р. В цей час він уже був досвідченим революціонером. В 1886—1897 рр. працював нелегально в різних місцях Закарпаття, організовував гуртки робітників, ремісників, сільських батраків, учнів; він наполегливо вивчав марксизм і невтомно пропагував його.

Протягом 1897 р. жандармське управління Кутаїської губернії не раз доносило в Петербург департаменту поліції про факти революційної діяльності М. Цхакая. Міністерство внутрішніх справ дало розпорядження вислати М. Цхакая у внутрішні губернії Росії на п'ять років. Він змушений був залишити Кутаїсі і 14 листопада 1897 р. вїхав до Харкова, де мав залишатися до одержання розпорядження про місце заслання. Незважаючи на поліцейський нагляд, М. Цхакая негайно встановив зв'язок з марксистським гуртком харківських студентів. Він допоміг їм підібрати літературу для політичної самоосвіти і вивчення марксизму.

У грудні 1897 р. царський уряд закрив у Петербурзі легальний марксистський журнал «Новое слово»¹, що мав численних передплатників серед харківських студентів. Закриття журналу викликало протести. За порадою М. Цхакая студенти звернулись в редакцію петербурзького щомісячного журналу «Научное обозрение» з проханням продовжувати справу закритого журналу, опублікувати ті праці Маркса і Енгельса, які не встигло надрукувати «Новое слово». Вони надіслали редакції список цих статей².

На цей час із департаменту поліції було одержано розпорядження вислати М. Цхакая до Пензенської губернії, місце, де не було учбових закладів і, отже, не було можливості тримати зв'язок з студентською молоддю. Внаслідок неодноразових прохань М. Цхакая, а також через його хворобу місце заслання було замінено і дозволено було поселитися в Катеринославі (тепер Дніпропетровськ). Губернатору Катеринослава вказувалось, що якщо засланий М. Цхакая «буде замічений у шкідливому впливі на студенську молодь, то він підлягає переводу в одне із повітових міст губернії»³. «Я був задоволений,— писав М. Цхакая,— бо ми революціонери-марксисты, тоді дивилися на Катеринослава, як на російський Манчестер — центр промисловості, вугілля і металу»⁴.

17 лютого 1898 р. М. Цхакая прибув із Харкова в Катеринослав і вже весною цього ж року встановив зв'язок з катеринославськими нелегальними організаціями. В цей час тут існував нелегально катеринославський «Союз боротьби за визволення робітничого класу», а також група з інтелігенції, яка виконувала роль соціал-демократичного комітету. Проте єдиний Катеринославський соціал-демократичний комітет ще не був створений.

М. Цхакая включився в активну революційну діяльність Катеринослава. «З осені 1898 р.— згадував згодом М. Цхакая,— у нас почалась регулярна, щоденна, систематична і конспіративно-організаційна робота в багатьох майстернях, на фабриках і заводах як в самому місті, так і на його околицях»⁵. У тяжких умовах конспірації, при активній участі М. Цхакая наприкінці 1898 р. був створений Катеринославський комітет РСДРП, який об'єднував міські і районні фабрично-заводські соціал-демократичні комітети. До складу комітету ввійшли І. В. Бабушкін, М. Г. Цхакая, О. О. Машницький, С. О. Волошкевич, М. М. Лавринович. Трохи пізніше були введені Г. І. Петровський, І. Х. Лалаянц і П. О. Морозов.

Катеринославський комітет РСДРП встановив тісні зв'язки з соціал-демократичними організаціями Півдня, друкував на гектографі і розповсюджував листівки. В кінці 1899 р. Катеринославський комітет при активній участі М. Цхакая створив у Кременчуці таємну друкарню. Надрукована тут література широко розповсюджувалась по всьому півдню Росії.

М. Цхакая брав активну участь у створенні друкованого органу Катеринославської соціал-демократичної організації. В січні 1900 р. Катеринославський комітет

¹ Сторінки журналу використовували революційні марксисты для пропаганди своїх поглядів і боротьби з народництвом. В цьому журналі друкували свої праці В. І. Ленін і Г. В. Плеханов. У 1897 р. в п'яти різних номерах журналу були опубліковані дві статті В. І. Леніна «До характеристики економічного романтизму» і «З приводу однієї газетної замітки».

² Журнал «Научное обозрение» у 1898 р. дійсно друкував ці статті. В журналі були опубліковані також статті В. І. Леніна «Замітка до питання про теорію ринків», «Ще до питання про теорію реалізації», «Некритична критика».

³ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 1, спр. 214, арк. 5.

⁴ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 157, оп. 1, од. зб. 24, арк. 15.

⁵ Там же, арк. 28.

РСДРП нелегально видав перший номер газети «Южный рабочий»⁶. З виходом цієї газети поліція посилила нагляд за всіма, кого запідозрювала в революційній діяльності. Проте, завдяки вмілій конспірації. Катеринославська соціал-демократична організація продовжувала свою роботу. У квітні 1900 р. соціал-демократичний комітет випустив масовим тиражем першотравневу прокламацію, яка розповсюджувалась не тільки в Катеринославі, а й по всьому півдню Росії.

Катеринославська соціал-демократична організація почала випускати також «Листок «Южного рабочего». Про це М. Цхакая згадував: «Ми створили новий тип (Друкованої літератури.— С. Б.) між прокламацією і більш громіздким органом — «Листок «Южного рабочего». Сюди входив весь матеріал, який не міг бути використаним в органи і який в прокламації не міг вміститися»⁷. В жандармському листуванні «Про таємну революційну організацію — Катеринославський комітет РСДРП» відмічалось, що ця організація (перелічувалось вісім чоловік, в тому числі й М. Цхакая) ставила собі за мету повалити існуючий державний лад, організувала друкарню і випускала «злочинні відозви»⁸.

Напередодні Першого Травня 1900 р. в Катеринославі почались масові обшуки і репресії. Деякі члени комітету і багато з активу організації були заарештовані. В Кременчуці поліція виявила і розгромила друкарню, в якій був уже набраний другий номер газети «Южный рабочий». Члени соціал-демократичного комітету, яким вдалося уникнути арештів, поповнили шляхом кооптації склад комітету. Комітет при активній участі М. Цхакая продовжував випускати прокламації і добився відновлення газети «Южный рабочий». В червні 1900 р. вийшов другий номер газети.

В період перебування на Україні М. Цхакая підтримував тісні зв'язки з революційними організаціями Закавказзя. Йому надсилали номери газети «Квали» («Борьба») та іншу легальну і нелегальну літературу. Водночас М. Цхакая вислав в Тифліс, Баку та інші міста Закавказзя обидва номери «Южного рабочего» та інші видання Катеринославської соціал-демократичної організації.

3 липня 1900 р. М. Цхакая був арештований, 22 липня відправлений до Харківської губернської тюрми, а 15 жовтня — до Московської, де він знаходився до лютого 1902 р.

Перебуваючи на Україні, М. Цхакая познайомився з багатьма революційними діячами, зокрема з Г. І. Петровським.

Дружба між Г. І. Петровським і М. Г. Цхакая продовжувалась і після переїзду Радянської влади. Вони часто зустрічались у Москві на засіданнях Президії ЦВК СРСР, на з'їздах ВКП(б). Великою була радість М. Цхакая, коли він зустрів Г. І. Петровського серед почесних гостей, що приїхали в Тбілісі 2 березня 1925 р. для участі в скликаній тут сесії ЦВК СРСР. В цей день Цхакая, відкриваючи урочисте засідання виконкому Тбіліської міськради, говорив: «Ми зуміємо показати світу, що таке згуртування народів може бути тільки результатом існування і діяльності Радянської влади. На цій сесії з надзвичайною очевидністю буде заявлена та дійсна солідарність всіх народів, що населяють Великий Союз, яка і дає справжню могутність трудящим цього Союзу»⁹.

Пропагуючи ленінські ідеї дружби народів, М. Цхакая особливу увагу приділяв зміцненню дружби народів Закавказзя з російським, українським та іншими народами нашої країни.

Вмер М. Г. Цхакая у Москві 19 березня 1950 р. Його тіло було перевезено в Тбілісі і захоране в Пантеоні на горі Мтацлеінде. Славний життєвий шлях М. Г. Цхакая є запалюючим прикладом для будівників комуністичного суспільства, для всіх борців за щастя народів, за мир і демократію в усьому світі.

С. Д. БЕРІДЗЕ

⁶ Газета «Южный рабочий» виходила з січня 1900 р. до квітня 1903 р. Всього вийшло 12 номерів. Катеринославський комітет РСДРП, членом якого був М. Цхакая, встиг видати тільки два номери газети. Після арешту цього складу комітету керівництво газетою взяли в свої руки опортуністи.

⁷ 25 лет борьбы за социализм. Хрестоматия по истории ВКП. Тбилиси, 1923, стор. 238.

⁸ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 9, спр. 320, арк. 10—11.

⁹ Газ. «Заря Востока», 3 березня 1925 р.

ВИЗНАЧНИЙ ДІЯЧ МІЖНАРОДНОГО КОМУНІСТИЧНОГО РУХУ

(До 70-річчя з дня народження А. Г. Бараля)

У травні 1965 р. минає 75 років з дня народження безстрашного комуніста-борця А. Г. Бараля, якого буржуазні суди не раз засуджували до страти за його мужню революційну діяльність в ім'я свободи і щастя трудящих.

Арнольд Густавович Бараль (партійна кличка Савко) — народився 31 травня 1890 р. у Львові в сім'ї польського службовця. 16-річним юнаком він почав брати участь в революційному русі. Під час першої світової війни, перебуваючи у Відні, брав участь у діяльності антивоєнної революційної групи, яка підтримувала уторене В. І. Леніним міжнародне об'єднання революційних інтернаціоналістів — Ціммервальдську ліву. Як рішучий противник війни А. Г. Бараль влітку 1916 р. відмовився принести присягу на вірність австрійському цареві і служити в ландштурмі (війську), за що був заарештований — і по етапу відправлений до Львова, де на нього чекав військово-польовий суд. По дорозі Баралю вдається втекти з-під варту. Він переходить на нелегальне становище і продовжує революційну роботу спочатку у Львові, а наприкінці 1916 р. знов їде до Відня, де зустрічає звістку про Жовтневу революцію в Росії. Арнольд Бараль палко вітає Велику Жовтневу соціалістичну революцію, закликів передових робітників наслідувати революційний приклад російського пролетаріату. Невтомною діяльністю серед робітничих мас він завоював собі великий авторитет і був обраний у грудні 1917 р. до складу нелегальної робітничо-солдатської Ради у Відні, брав діяльну участь у підготовці відомого загально-політичного страйку австрійського пролетаріату в січні 1918 р.¹

Щоб уникнути репресій австрійських властей проти учасників і організаторів січневого страйку, А. Г. Бараль залишає Відень і їде до рідного Львова, де під нелегальним прізвищем Горн разом з групою друзів займається революційною пропагандою, поширенням антивоєнних листівок і т. п.

Наприкінці січня 1918 р. поліції вдалося напасті на слід Бараля і його спільників і заарештувати їх. При арешті у Горна (Бараля) було знайдено 15 примірників антивоєнної революційної листівки «До робітників і солдатів».

9 місяців провів Арнольд Густавович за тюремними ґратами. Його чекали суворий вирок і жорстока розправа. Та події листопадової революції в Австро-Угорщині принесли Баралю звільнення і він знову з усією своєю кипучою енергією віддався революційній боротьбі.

У 1919 р. А. Г. Бараль був одним з організаторів Комуністичної партії Східної Галичини (КПСГ) і членом Центрального Комітету. А. Г. Бараль влітку 1920 р. був делегований західноукраїнськими комуністами на II конгрес Комінтерну², де зустрівся з В. І. Леніним³.

Ще до закінчення роботи II конгресу Комінтерну Арнольд Густавович спішно виїхав на Україну, щоб разом з наступаючими частинами Червоної Армії вступити на землю визволених повітів Східної Галичини, допомогти трудящим західноукраїнських земель розпочати будівництво нового, вільного життя. Він увійшов до складу тимчасового революційного уряду Галицької Соціалістичної Радянської Республіки — Галревкому і до складу Політбюро і Оргбюро ЦК Компартії Галичини, яка очолила радянське і партійне будівництво у визволених повітах Східної Галичини⁴.

Восени 1920 р. після окупації польськими загарбниками при підтримці імперіалістів Антанти західноукраїнських земель, А. Г. Бараль виїхав на підпільну роботу до Східної Галичини. За дорученням Виконкому Комінтерну він приїхав у Відень, з метою організувати там партійну друкарню і для подання необхідної допомоги комуністичним організаціям Галичини, Буковини і Закарпаття. Проте, організувати друкарню не вдалося. Не було змоги повернутися і до Галичини, бо польська поліція дізналася про плани і наміри Бараля.

Залишившись у Відні, А. Г. Бараль вступив до Комуністичної партії Австрії, працював редактором її центрального органу — газети «Роте Фане», входив до складу Агітпропу Центрального комітету партії, а в 1924 р. був кооптований до складу Політбюро ЦК КП Австрії. В 1924—1925 рр. Арнольд Бараль очолив партійну організацію одного з центральних районів Відня — робітничого Деблінга. За активну революційну діяльність Арнольд Густавович не раз зазнавав поліцейських репресій і переслідувань.

¹ В. М. Турок. Документи про діяча міжнародного комуністичного руху А. Г. Бараля-Савко (1890—1957), журн. «Новая и новейшая история», 1961, № 1, стор. 182—183.

² Второй конгресс Коммунистического Интернационала. Протоколы, Партиздат, М., 1934, стор. 620.

³ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 3, оп. 1, од. зб. 1969, арк. 7.

⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 9, оп. 1, од. зб. 4-а, арк. 11.

У жовтні 1925 р. Баралья знову заарештовує віденська поліція. Йому загрожує серйозна небезпека. На домагання польських властей його могли передати до рук польської поліції, де на нього чекала жорстока розправа. 19 жовтня 1925 р. віденський кореспондент польського телеграфного агентства повідомляв у Варшаву: «У суботу тут заарештовано відомого комуніста Арнольда Баралья, небезпечного більшовицького агітатора, який брав участь у різних змовах в Польщі і був заочно засуджений до смерті»⁵.

Щоб уникнути цієї розправи, А. Г. Бараль, звільнившись з-під арешту, виїжджає до Радянського Союзу, стає громадянином СРСР, вступив до лав ВКП(б), активно працював в апараті Профінтерну, а потім в ряді центральних радянських установ (ВРНГ, Наркоматі паперової і лісової промисловості та ін.).

В листі, з яким ЦК КП Австрії звернувся до Виконкому Комінтерну у зв'язку з від'їздом А. Г. Баралья до СРСР, говорилося: «Товариш Владислав Савко (Арнольд Бараль) є одним з наших кращих і найздібніших товаришів. Він був головою однієї з віденських районних організацій, членом центрального керівництва Агітпропу і у свій час був кооптований до Політбюро нашої партії. Ми гаряче рекомендуємо його всім нашим братнім партіям і просимо подати йому допомогу»⁶.

З 1932 р. тяжка хвороба прикувала Арнольда Густавовича до ліжка. Однак, до останніх днів свого життя (помер 7 жовтня 1957 р. в Москві) він уважно стежив за ходом будівництва соціалізму в СРСР, героїчною боротьбою радянського народу в період Великої Вітчизняної війни, був вірним радянським патріотом, пролетарським інтернаціоналістом.

А. Д. ЯРОШЕНКО

Р. П. ЕЙДЕМАН НА УКРАЇНІ

(До 70-річчя з дня народження)

Гідне місце серед полководців Червоної Армії, які присвятили все своє життя захисту Радянської держави, зміцненню наших Збройних Сил посідає комкор Роберт Петрович Ейдeman, 70 років з дня народження якого минуло 9 травня 1965 р.

Народився Р. П. Ейдeman у Латвії, в сім'ї народного вчителя. Після закінчення Валкського реального училища він у 1914 р. поступає до Петербурзького лісного інституту. Тут у студентському середовищі починається його революційна діяльність. Проте незабаром Р. П. Ейдeman був призваний в армію, направлений до Київського піхотного училища, а після його закінчення одержав призначення в 16-й стрілецький запасний полк.

У суворі роки імперіалістичної війни остаточно формується марксистський світогляд Ейдемана. У березні 1917 р. він стає членом лєнінської партії. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Р. П. Ейдeman повністю віддається справі захисту її завоювань. Маючи величезні організаторські здібності, сміливий і наполегливий, він у ході громадянської війни виріс до визначного воєначальника, з ім'ям якого зв'язано ряд перемог молодой Червоної Армії над внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією.

Найповніше здібності Р. П. Ейдемана як полководця проявилися на Україні, де він перебував з 1919 р. до травня 1924 р. У вересні 1919 р. Реввійськрада республіки призначила Роберта Петровича командуючим 41-ю дивізією, яка під його командуванням показала прекрасні бойові якості, особливо при визволенні Харкова від денікінців. Денікін будь-якою ціною намагався втримати великий промисловий і залізничний центр, проте зупинити Червону Армію йому не вдалось. У ході цього наступу Р. П. Ейдеману була підпорядкована також 46-а дивізія. Його групі, що рухалася в центрі 14-ї армії, було поставлено завдання обійти Харків із заходу. Армія вийшла в тил денікінським військам, що обороняли Харків, і відрізала шляхи відступу в Крим. Частини 41-ї дивізії під командуванням Р. П. Ейдемана в ніч з 7 на 8 грудня визволили Богодухів і швидкими темпами просувалися вперед. 12 грудня війська Південного фронту визволили Харків¹.

В ході наступу командуючий 14-ю армією І. П. Уборевич наказав групі військ Р. П. Ейдемана швидко просуватися на південь. До складу групи була включена також 8-а кавалерійська дивізія Червоного козацтва під командуванням В. М. Примакова. Розгорнувши рішучий наступ, війська групи під командуванням Ейдемана

⁵ Газ. «Kurjer Warszawski», № 295, 19 жовтня 1925 р.

⁶ В. М. Турок. Документи про діяча міжнародного комуністичного руху А. Г. Баралья-Савко (1890—1957), журн. «Новая и новейшая история», 1961, № 1, стор. 182.

¹ Р. П. Эйдемaн. Об одном неудавшемся плане Деникина. Этапы большого пути, М., 1962, стор. 326.

визволили Лозову, Синельникове, Мелітополь, Каховку і, оволодівши Перекопом, вийшли до берегів Чорного моря. За блискуче проведення цієї операції у березні 1920 р. Р. П. Ейдеман був нагороджений орденом Червоного Прапора.

Літом 1920 р. Врангель, захопивши Північну Таврію, рушив на північ і північний схід, загрожуючи Донбасу. Спроби наших військ затримати противника зазнавали невдач. В цьому складному становищі командування Південно-Західним фронтом на чолі з А. І. Єгоровим вирішило в районі Каховки форсувати Дніпро, завоювати плацдарм на його лівому березі, а потім завдати рішучого удару по Врангелю в напрямку на Перекоп і Мелітополь, відрізати від Криму і розгромити його основні сили.

Здійснити цю важливу операцію було доручено Р. П. Ейдеману, призначеному в кінці липня 1920 р. командуючим Правобережною групою. До складу цієї ударної групи ввійшли Латиська, 51-а дивізія під командуванням В. К. Блюхера, 52 і 15 стрілецькі дивізії. План форсування Дніпра був розроблений Ейдеманом і його штабом². Форсування Дніпра, намічене в ніч з 6 на 7 серпня, пройшло успішно. Сміливе проведення цієї операції було одним з найбільш яскравих прикладів оперативної майстерності Р. П. Ейдемана. Щоб утримати захоплені плацдарм, легендарні герої Каховки на чолі з Ейдеманом протягом трьох місяців героїчно відбивали запеклі атаки противника. Остаточний розгром армії «чорного барона» був здійснений військами Південного фронту під командуванням М. В. Фрунзе.

Після закінчення громадянської війни Р. П. Ейдеман, очолюючи війська внутрішньої служби України, брав активну участь у боротьбі проти махновських, петлюрівських та інших куркульсько-націоналістичних банд. Високо оцінюючи заслуги Р. П. Ейдемана в боротьбі проти Денікіна, Врангеля і Петлюри, за успішне проведення ліквідації бандитизму на території України, ВУЦВК у листопаді 1922 р. нагородив його другим орденом Червоного Прапора.

Приступивши до розв'язання завдань соціалістичного будівництва, Радянська республіка велику увагу приділяла зміцненню Збройних Сил, щоб вони були здатні відбити напад сильного і небезпечного противника у майбутній війні. Займаючи посади командуючого Харківським військовим округом, а потім заступника М. В. Фрунзе — командуючого всіма збройними силами України і Криму, Р. П. Ейдеман віддає всі свої знання, невтомну енергію і організаторські здібності вирішенню цього завдання.

Ейдеман був гідним помічником і однодумцем М. В. Фрунзе у вирішенні таких питань, як організація Червоної Армії, послідовне здійснення територіальної системи, впровадження міцної дисципліни в рядах армії, розвиток військової техніки, проходження служби командним і червоноармійським складом і т. д.

Особливо велику увагу приділяв Р. П. Ейдеман територіальному військовому будівництву. Теоретичному обґрунтуванню і розв'язанню практичних завдань, зв'язаних з здійсненням територіального будівництва, Р. П. Ейдеман присвятив ряд брошур і статей³. У своїх працях Р. П. Ейдеман дає всебічне обґрунтування причин, що обумовили необхідність часткового переходу до територіальної системи*. 23 липня 1923 р. ЦК КП(б)У на доповідь Р. П. Ейдемана затвердив дислокацію територіальних частин на території республіки⁴. І якщо перші підсумки територіального будівництва на Україні були позитивні, то в цьому немало роль відіграв Р. П. Ейдеман.

Вияткову турботу проявляв Р. П. Ейдеман про технічне оснащення армії. Він попереджав про недопустимість переоцінки ролі простору нашої країни в майбутній війні. «Будувати оборону країни на «вірі у простір» тепер, коли техніка і авіація розвиваються стрімкими темпами, було б крайньою обмеженістю і консерватизмом», — писав Роберт Петрович. Інтереси надійної обороноздатності країни, вказував він, вимагають всебічного розвитку військової техніки, авіації, хімічної промисловості, великої уваги до підвищення технічної могутності Червоної Армії.

В період своєї діяльності на Україні Р. П. Ейдеман і М. В. Фрунзе принципово поставили питання про військово-наукову роботу в армії, яка розглядалась ними як важливе джерело удосконалення бойової готовності армії і розв'язання проблеми оборони країни, метод удосконалення знань командного складу армії.

Велику увагу приділяв Р. П. Ейдеман допризовній підготовці. На його допо-

² Д. Панков. Крупний воєначальник Красной Армии. «Военно-исторический журнал», 1963, № 7, стор. 55.

³ Заметки о милиционной системе. журн. «Армия и революция», 1923, № 9—10; Милиционные начала в Красной Армии. К., 1924; О милиционной системе комплектования частей Красной Армии, газ. «Коммунист», 27 липня 1923 р.; Терсборы и задачи комполитсостава, журн. «Красная рота», 1923, № 24.

* Територіальна система військового будівництва мала місце в нашій країні з 1923 по 1939 рр.

⁴ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 8, арк. 147.

відь ЦК КП(б)У 26 березня 1924 р. вжив заходів по створенню нормальних умов для військового навчання допризовників⁵.

Значне місце в діяльності Р. П. Ейдемана посідали питання шефства. Велику увагу, зокрема, приділив він цьому питанню у своїй доповіді на VII Всеукраїнському з'їзді Ради (грудень 1922 р.). У прийнятій на доповідь Ейдемана резолюції з'їзд закликав усі радянські органи України, все трудяще населення міста і села поглиблювати і розширювати шефську допомогу Червоній Армії⁶. Цей заклик знайшов широкий відгук. Матеріальна допомога, подана шефами частинам округу за період з 1922 по 1924 рр., становила понад 1,3 млн. крб.⁷

У справі зміцнення єдності армії і народу Р. П. Ейдеман велику роль відводив діяльності добровільних товариств сприяння армії та обороні країни. Виконуючи постанову ЦК КП(б)У про проведення з 23 лютого до 2 березня 1924 р. Всеукраїнського тижня повітряного флоту на селі, Р. П. Ейдеман, що виконував обов'язки командуючого військами округу, 18 січня 1924 р. видав спеціальний наказ, в якому визначив завдання військових частин, політорганів і губернських військових комісаріатів у зв'язку з цією кампанією. Проведений тиждень повітряного флоту на селі сприяв значному пошквалюванню всієї роботи по мобілізації трудящого селянства України на подання допомоги повітряному флоту, забезпечив значне зростання рядів Товариства друзів авіації і повітроплавання України й Криму. Якщо в січні 1924 р. це товариство налічувало 110 тис. членів, то в 1925 р. в його рядах було понад 415 тис. чоловік⁸.

З 1924 р. до 1937 р. Р. П. Ейдеман командував військами Сибірського військового округу, був начальником і військовим комісаром Військової академії ім. М. В. Фрунзе, керував Тсоавіахімом — оборонним товариством країни.

Життя Роберта Петровича закінчилось трагічно. Він став жертвою свавілля в період культу особи. Партія повернула народові славне ім'я прекрасного більшовика-ленінця, невтомного будівника армії, чие життя було віддане справі зміцнення військової могутності соціалістичної держави.

Д. Д. ПИХА

⁵ ПА ПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 538, арк. 50.

⁶ Резолюції Всеукраїнських з'їздів Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів, Партвидав України, 1932, стор. 169.

⁷ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1900, арк. 52.

⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1712, арк. 7.

ТИМОФІЙ СТРОКАЧ. НАШ ПОЗИВНИЙ — СВОБОДА. Літературний запис Павла Автомонова, вид-во «Радянський письменник», К., 1964, 501 с.

Важливим джерелом для дослідження історії Великої Вітчизняної війни є мемуарна література — спогади, розповіді та щоденники учасників Вітчизняної війни.

Широко відомі твори командирів партизанських з'єднань двічі Героїв Радянського Союзу С. А. Ковпака, О. Ф. Федорова, Героїв Радянського Союзу А. П. Бринського, П. П. Вершигори, Ю. О. Збанацького, Д. І. Медведєва, М. І. Наумова, О. М. Сабурова, командира партизанського з'єднання В. А. Бегми, відважних народних месників Т. Ф. Новака, М. В. Струтинського та багато інших. Проте ці роботи висвітлюють боротьбу радянських патріотів лише окремих з'єднань, загонів на території однієї або декількох областей.

Узагальнюючі праці про боротьбу радянських людей на тимчасово окупованій території республіки належать перу колишнього начальника Українського штабу партизанського руху (УШПР) генерал-лейтенанта Т. А. Строкача. Він з перших днів війни був одним із організаторів і керівників народної боротьби проти німецько-фашистських загарбників на окупованій території Радянської України.

Т. А. Строкач неодноразово виїздив у тил ворога, знав особисто людей багатьох партизанських загонів і підпільних організацій, що діяли в тилу, підтримував з ними зв'язок, керував бойовою діяльністю партизанських з'єднань і загонів, допомагав їм долати труднощі.

Перша книга Т. А. Строкача «Партизани України», яка вийшла навесні 1943 р. у Москві, охоплює період партизанської боротьби з червня 1941 р. до весни 1943 р. Вона складається із 9 розділів, в яких автор узагальнив дворічний досвід боротьби партизанів України. В книзі «Партизани України» за умовами військового часу неможливо було назвати імена підпільників та партизанів, назви населених пунктів, де проходили бойові операції народних месників та діяло підпілля. Тепер прийшов час розкрити те, що було таємницею в воєнний час, що автор і зробив в новій книзі «Наш позивний — Свобода».

В книзі «Наш позивний — Свобода»

вперше в українській історичній та мемуарній літературі зроблена спроба більш-менш повно відтворити героїчну епопею боротьби українського народу з фашизмом та узагальнити її в масштабах республіки. Т. А. Строкач на багатому фактичному матеріалі, який ще маловідомий масовому читачеві, розкрив бойову діяльність партизанських з'єднань, загонів та окремих груп, а також партійного підпілля.

Книга складається з 7 розділів, які охоплюють період — з червня 1941 р. до осені 1943 р.

В першій частині «Київські комуністичні» автор відтворює картину віроломного нападу гітлерівської Німеччини на мирні міста і села нашої країни, розповідає про перші жорстокі битви радянських прикордонників, заходи ЦК КП(б)У по мобілізації всіх сил на відсіч ворогові, по перебудові всієї роботи на воєнний лад. Особливо привертає увагу розповідь автора про роботу апарату ЦК КП(б)У, ЦК ЛКСМУ та інших республіканських установ по формуванню з добровольців перших партизанських полків та загонів, по підготовці партійного і комсомольського підпілля.

Вперше в нашій літературі Т. А. Строкач правдиво висвітлює діяльність відомого партійного діяча, другого секретаря ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенка, який безпосередньо керував всією роботою по організації боротьби в тилу ворога. Разом з ним працювали також колишній секретар ЦК КП(б)У М. С. Співак, працівники апарату ЦК КП(б)У А. Н. Зеленко, Л. П. Дрожжин, В. С. Костенко, секретар ЦК ЛКСМУ М. А. Кузнецов та інші. Вони підбирали людей, інструктували їх, виїжджали в області і райони, на місцях надавали практичну допомогу підпільним партійним організаціям. До цієї роботи був залучений і Т. А. Строкач, як заступник народного комісара внутрішніх справ УРСР. В нашій літературі довгий час цю групу товаришів називали «оперативною групою ЦК КП(б)У».

Автор в своїй книзі теж говорить про неї (стор. 16), називаючи навіть дату її створення. Проте, останнім часом встановлено документально, що офіційно «оперативної групи ЦК КП(б)У» не було, а названі працівники апарату ЦК КП(б)У та РНК УРСР відповідно до своїх службових обов'язків в оперативному порядку, як цього вимагали обставини, вирішували ба-

гато питань, зв'язаних з організацією партизанського руху і партійного підпілля на окупованій території Радянської України.

З інтересом читаються сторінки, в яких автор розповідає про організацію в Києві, Донецьку та Харкові перших партизанських полків та загонів з добровольців-комуністів та комсомольців, які включились в боротьбу в період оборони м. Києва.

Читачі знайдуть в книзі невідомі або маловідомі сторінки героїчної боротьби партизанів у ворожому тилу, зокрема про перший в історії партизанського руху рейд партизанського загону під командуванням П. Ф. Боровика, який з боями пройшов майже 700 км по окупованих ворогом районах Житомирської, Київської, Чернігівської та Гомельської областей і вийшов у Брянські ліси. Пізніше рейди, як найактивніша форма партизанської боротьби здійснювались багатьма загонами і з'єднаннями. Вони були здійснені за завчасно розробленими і погодженими з командуванням Радянської Армії планами і відіграли важливу роль в розгортанні народної боротьби на окупованій території України.

В другому розділі «А ліси шумлять» Т. А. Строкач розповідає, як формувались партизанські з'єднання в Спаських лісах під командуванням С. А. Ковпака і С. В. Руднева, в лісах Чернігівщини — під командуванням О. Ф. Федорова і М. М. Попудренка, в Брянських лісах — О. М. Сабурова і багатьох інших, чії імена стали відомі не лише радянському народові, але й далеко за межами нашої країни. Автор з великим почуттям поваги і теплоти розповідає також і про невеликі партизанські загоны і навіть групи, що з ряду причин діяли короткий час, але внесли свій вклад в справу зриву гітлерівського плану «блискавичної війни» і про діяльність яких, на жаль, ще мало відомо радянському читачеві.

Створені насліді в ході війни бази зі зброєю та продовольством виявились недостатніми, а в деяких місцях з перших днів окупації були виявлені і захоплені ворогом. Не було ефективних засобів зв'язку. В умовах швидкого просування фронту все це було причиною загибелі багатьох підпільних організацій і партизанських загонів. Особливо було важко розгортати боротьбу партизанам південних областей, де за відсутності сприятливих природних умов не було де сховати навіть деякий запас зброї, продовольства. Але, незважаючи на всі труднощі і відсутність досвіду, як пише Т. А. Строкач, партизанський рух все більше й більше поширювався. Партизани і підпільники систематично завдавали ударів по гарнізонах і тилкових частинах гітлерівських армій. Підтвердженням цього є так широко висвітлена діяльність партизанських загонів під командуванням М. І. Карнаухова, І. Й. Чапліна, І. Й. Копьонкіна та багато інших.

«По велінню совісті» — так називається

третьої розділ книги, присвячений в основному діяльності партійно-комсомольського підпілля. В цій частині автор показує не лише героїку боротьби, але висвітлює причини провалів багатьох підпільних організацій.

Значне місце автор присвячує діяльності українського штабу партизанського руху. Понад 50 партизанських з'єднань і загонів підтримували двосторонній зв'язок з радянським тилом за допомогою 17 радіостанцій, але більша частина загонів і підпільних організацій не мала радіозв'язку. Тому одним з перших завдань УШПР було налагодити зв'язок з партизанськими загонами та підпільними організаціями, що діяли на окупованій території республіки.

Діяльність УШПР повно і глибоко висвітлена в четвертому розділі книги «Наш штаб». Сам автор брав безпосередню участь в налагодженні зв'язку з діючими партизанськими загонами та підпільними організаціями, розробляв плани бойових операцій. Особливої уваги заслуговує матеріал про операцію, розроблену штабом УШПР по передислокації великих партизанських сил із північних лісних районів в райони Правобережжя України. Славнозвісні партизанські рейди з'єднань під командуванням Ковпака, Сабурова, Федорова, Шушпанова, Наумова — це яскраві сторінки історії Вітчизняної війни.

Здійсненню весняно-літнього оперативного плану бойових дій партизанів і виконанню постанови ЦК КП(б)У від 15 липня 1943 р. про розгортання партизанської боротьби на всій території республіки присвячено п'ятий розділ книги — «У партизанських загонах». Сам автор очолював тоді оперативну групу УШПР, що вилітала навесні 1943 р. в глибокий тил ворога. Т. А. Строкач відтворює багато теплих і пам'ятних зустрічей з командирами, політпрацівниками і рядовими партизанами. Він розповідає про ту велику роботу, яку провела в партизанських загонах група працівників апарату ЦК КП(б)У на чолі з секретарем ЦК КП(б)У Д. С. Коротченком.

Великий інтерес викликають сторінки шостого розділу — «Битва на рейках». Висока бойова майстерність і спритність партизанських підричників і мінерів, їх бойовий досвід і творчі пошуки інженерів технічного відділу УШПР на чолі з полковником І. Г. Старіновим мали надзвичайно велике значення для посилення партизанських ударів по тилкових об'єктах ворога, особливо по комунікаціях. Уже навесні 1943 р. була створена найбільш ефективна мінно-підривна техніка і певна система мінування, яку гітлерівці довгий час не могли розгадати. Це давало можливість розробляти та здійснювати складні бойові операції, які не лише дезорганізували ворожі тили, але й відволікали значні сили регулярних військ для охоронної служби. Автор розповідає про одну з багатьох таких операцій «Сарненський хрест»,

що завдала багато клопоту гітлерівцям.

Великий досвід, високі почуття патріотизму і обов'язку, творчий підхід до кожної директиви дозволили УШПР та командирам партизанських з'єднань виробити власну тактику війни на рейках, хоч Центральний штаб партизанського руху запропонував свій план «рейкової війни», згідно якого головна увага приділялась зруйнуванню комунікацій. Але в умовах густої сітки залізниць на Україні зруйнування самих колій було малоефективним, тому що пошкоджені рейки можна швидко замінити. Заслуга УШПР і особливо генерала Строкача полягала в тому, що він зумів під керівництвом ЦК КП(б)У організувати в глибокому тилу ворожих військ справжню війну на рейках великих залізничних вузлів і ліній. З ладу виводилися не лише залізничні колії, а й сотні мостів на найважливіших лініях, були підірвані тисячі ешелонів з військовою технікою та живою силою. Партизанська війна на рей-

ках значною мірою допомогла наступаючим військам Радянської Армії в звільненні від окупантів території республіки.

Завершується книга розділом — «Попереду — Дніпро і Київ».

Але книга має і значні недоліки. Недостатньо показано зв'язок партизанів з місцевим населенням. В окремих місцях не точно цитуються документи (стор. 249). На жаль, літературний запис Павла Автомонова недосить вдалий. Мають місце неточності в датах, деякі прізвища і імена переплутані (стор. 16, 54, 96, 256, 258, 262, 269, 265); є повторення (стор. 34—37 і 100—101, 45 і 52 та ін.). При перевиданні книги бажано уникнути цих прикрас.

Книга Т. А. Строкача — значний вклад у вивчення історії Великої Вітчизняної війни. Її з інтересом прочитають широкі кола радянської громадськості.

Є. М. САВЧЕНКО,
І. Я. ОМЕЛЬЯНЕНКО

М. КОЗЫБАЕВ. КОМПАРТИЯ КАЗАХСТАНА В ПЕРИОД ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ 1941—1945 гг., изд-во «Казахстан», Алма-Ата, 1964, 363 с.

Радянські історики приділяють велику увагу вивченню діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу в роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Певний вклад в цю справу вносить і книга казахського історика М. Козыбаєва «Компартія Казахстану в період Великої Вітчизняної війни». На великому фактичному матеріалі автор зумів переконливо показати багатогранну натхненну діяльність одного з славних загонів КПРС — Компартії Казахстану в згуртуванні сил трудівників Казахської Радянської Соціалістичної Республіки на боротьбу з німецько-фашистськими загарбниками, в перетворенні Казахстану в один з важливих арсеналів нашої Батьківщини.

Автор широко використав і вивчив численні документи і матеріали Центрального партійного архіву Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Центрального архіву ВЦРПС, партійних, державних і господарських архівів республіки, періодичну пресу 1941—1945 рр. тощо. Це дало можливість ввести в науковий обіг значну кількість нових документів та матеріалів, які показують самовіддану роботу партійних організацій республіки в тяжкі роки війни.

У праці всебічно розкрито діяльність Компартії Казахстану, від її Центрального Комітету до первинних партійних організацій, по розвитку продуктивних сил республіки в роки війни, перебудові роботи промисловості для забезпечення потреб фронту. Досить сказати, що лише в 1942 р., незважаючи на тяжкі умови, в Казахстані було побудовано і введено в дію близько

100 великих промислових об'єктів, серед них 7 рудників і збагачувальних фабрик, 12 шахт, понад 10 міських і заводських електростанцій тощо.

В книзі детально висвітлена велика робота комуністів Казахстану по прийому, розміщенню і введенню в дію евакуйованих промислових підприємств. За короткий строк в республіці почали випускати продукцію 107 евакуйованих із західних районів країни заводів і фабрик, серед них ряд великих підприємств.

Важливе місце в книзі приділяється показу великої роботи комуністів республіки по перебудові сільськогосподарського виробництва, підготовці кадрів для села (насамперед, механізаторів), розгортанню і керівництву соціалістичним змаганням трудівників колгоспів і радгоспів. Про це яскраво свідчать цікаві дані, наведені автором. За період з червня 1941 р. до вересня 1943 р. в Казахській РСР було підготовлено близько 310 тис. чоловік керівних колгоспних кадрів, механізаторів, тваринників та рілників.

Автор багато уваги приділив питанням партійно-організаційної, масово-політичної та ідеологічної діяльності КП Казахстану в період Великої Вітчизняної війни. Незважаючи на те, що 65,2% комуністів республіканської партійної організації влилися в збройні сили, Комуністична партія республіки, поповнивши свої ряди евакуйованими членами партії і молодими комуністами, зуміла в основному вирішити складні політичні, воєнні і господарські питання, що стояли перед нею. Автор всебічно розкрив зміст і основні напрямки ідеологічної роботи Компартії Казахстану, яка була важливою умовою політичної і трудової активності трудящих республіки, зміцнення дружби народів.

У книзі змістовно і глибоко розповідається про діяльність партійних організацій по

зміцненню зв'язків трудівників тилу з воїнами фронту. Прагнучи подати максимальну допомогу збройним силам, робітники, колгоспне селянство, інтелігенція республіки добровільно внесли в фонд оборони понад 4 млрд. крб.

Водночас рецензована книга має і ряд недоліків, які деякою мірою знижують її цінність. Насамперед, на наш погляд, в книзі недостатньо, інколи декларативно, показується негативний вплив культу особи на діяльність Комуністичної партії Казахстану. Деякі положення книги потребують більшої аргументації. Так, на стор. 28 автор говорить, що ЦК КП Казахстану викрив факти благодушності і безтурботності в діяльності партійних, державних і воєнних установ, проте, не вказується, в чому ж це проявлялося і в яких установах це було. В багатьох місцях праці йдеться про труднощі, які доводилось переборювати народу і Компартії Казахстану для виконання завдань, що стояли перед ними. Однак про це часто говориться загальними фразами.

Відомо, що в Казахстан у період Великої Вітчизняної війни було евакуйовано багато трудящих з районів, тимчасово окупованих фашистськими загарбниками. Серед них була велика кількість досвідчених спеціалістів народного господарства, які

своїми знаннями і роботою внесли великий вклад в розвиток продуктивних сил республіки. Особливо багато висококваліфікованих робітників і спеціалістів прибуло в Казахстан з України. Як вони працювали, як впливали на господарчі справи, в книзі розповідається дуже скупо. А це було б особливо цікаво розкрити, зокрема, на досвіді роботи Карагандинського вугільного басейну, де в роки війни працювало багато шахтарів Донбасу, на прикладі Запорізького феросплавного заводу тощо.

В праці майже не розповідається про те, як партійні організації враховували в своїй роботі таку специфічну особливість Казахстану, як наявність на території республіки, особливо в роки війни, багатьох національностей.

Деякі місця книги вимагають більш ретельного редагування.

В цілому ж книга М. Козибаяєва заповнює істотні прогалини в літературі по висвітленню діяльності одного з великих загонів КППС — Комуністичної партії Казахстану. Її з інтересом прочитають дослідники, вчителі, пропагандисти, всі ті, хто вивчає життя нашого народу, діяльність КППС в роки Вітчизняної війни.

Ж. І. ІСАЄНКО

Л. Б. ВАЛЕВ. БОЛГАРСКИЙ НАРОД В БОРЬБЕ ПРОТИВ ФАШИЗМА (накануне и в начальный период второй мировой войны), изд-во «Наука», М., 1964, 372 с.

Період, який досліджується в рецензованій праці,— один з найбільш складних і в той же час найменш вивчених в історіографії другої світової війни взагалі і в історії Болгарії зокрема. Тому видання книги відомого історика-болгариста Л. Б. Валева, присвяченої актуальній і малорозробленій темі, з великим інтересом зустрінуто спеціалістами-істориками і широкими колами громадськості.

Нова праця Л. Б. Валева узагальнює наслідки багатолітніх досліджень автора з основних питань соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку Болгарії напередодні і на початку другої світової війни. Комплексне і всебічне висвітлення історичного розвитку країни на даному етапі — становища і боротьби трудящих мас, політики правлячих кіл, внутрішньої і міжнародної обстановки, в якій розгортався революційний і національно-визвольний рух болгарського народу, та інших питань дало можливість автору змалювати загальну історичну картину і вірно розкрити всі ті фактори, що готували ґрунт для великих соціальних змін у країні в майбутньому. Монографія Л. Б. Валева, по суті, присвячена дослідженню передумов соціалістичної революції в Болгарії, тих закономірностей, що привели до перемоги трудящих. Отже, праця має також полі-

тичний аспект. Досвід визвольної боротьби болгарського народу в той період, поряд з досвідом інших соціалістичних країн, сприяє кращому розумінню закономірностей і деяких тенденцій ряду суспільних процесів сучасності, зокрема в країнах світу, які скидають пута імперіалістичного рабства, допомагає їм обрати прогресивний шлях розвитку.

Грунтуючись на широкому колі документальних матеріалів болгарських і радянських архівів, Л. Б. Валева характеризує стан і зміни народного господарства Болгарії в зв'язку з проникненням іноземного капіталу, шляхи і методи закабалення країни німецьким імперіалізмом, антинаціональну політику правлячих монархо-фашистських кіл, зміни в розстановці класових і політичних сил. Поряд з цим, в роботі широко висвітлюється класова боротьба трудящих, діяльність Робітничої партії — керівника народних мас, зростання активності і згуртованості патріотичних, демократичних сил Болгарії, посилення антифашистського і революційного руху, створення внутрішніх і зовнішньополітичних передумов народно-демократичної революції.

Значну частину своєї праці автор присвятив аналізу болгарської економіки. Спираючись на документальні джерела, він переконливо доводить, що в той період, з одного боку, відбувався посилений процес концентрації в болгарській промисловості, зростала роль монополістичних об'єднань і державного капіталізму, а з другого — посилювалась економічна залежність країни від німецького монополістичного

капіталу. Розкриваючи різні шляхи проникнення німецького капіталу в Болгарію, автор разом з тим показує, що закабаленню країни фашистською Німеччиною сприяла заінтересованість окремої частини болгарської, крупної буржуазії в економічному «співробітництві» з німецькими імперіалістами, а також реваншистські устремління буржуазно-монархічних кіл. Останні розраховували з допомогою Німеччини здобути нові території на Балканському півострові і припинити зростання революційного та демократичного руху в країні.

Всебічний аналіз економічних процесів дав можливість автору глибше розкрити суть соціально-політичної боротьби в країні. Л. Б. Валеv стверджує, що проникнення німецького капіталу в Болгарію і перетворення її в аграрно-сировинний придаток Німеччини привело до посилення гострого протиріччя між німецько-фашистськими окупантами та їх болгарськими поплічниками, з одного боку, і переважною більшістю народу — з другого.

Великий науковий інтерес становлять сторінки, де автор висвітлює політику головних імперіалістичних держав на Балканах, кожна з яких прагнула притягти Болгарію на свій бік, щоб використати її в агресивних і антирадянських цілях. Викриваючи справжні плани західних держав щодо Болгарії, Л. Б. Валеv переконливо показує, що участь Болгарії у будь-якому з імперіалістичних блоків суперечила національним інтересам країни. Зокрема, автор вперше в літературі ставить питання про те, що в кінці 1939 р. з'явилась небезпека втягнення Болгарії у війну англо-французьким блоком. Зрив такого роду спроб пояснюється як ухильною позицією англо-французької дипломатії щодо територіальних претензій правлячих кіл Болгарії, так і тим, що гітлерівська Німеччина на той час уже зайняла провідне місце в болгарській економіці (стор. 136, 145). Влітку ж 1940 р., коли реакційний французький уряд капітулював перед фашистським агресором, а позиції Англії дещо похитнулися, німецький курс болгарського уряду став цілком відкритим і недвозначним.

Значне місце в книзі відведено висвітленню ролі Радянського Союзу в боротьбі за збереження миру на Балканах і незалежності Болгарії. Ці розділи праці глибоко аргументовані, оригінальні і мають безперечну наукову цінність, а також політичний інтерес. У них яскраво показано, яких зусиль докладав Радянський Союз, щоб відвернути окупацію Болгарії іноземними загарбниками і запобігти перетворенню її території в плацдарм антирадянської війни. Політика СРСР була спрямована на задоволення справедливих національних вимог Болгарії мирним шляхом.

В книзі підкреслено, що позиція Радянського Союзу була вирішальною у мирному розв'язанні добруджанського питання і поверненні Болгарії Південної Добруджі восени 1940 р. Автор наводить цікаві нові

архівні документи, які свідчать про розуміння трудящими Болгарії ролі СРСР у справедливому вирішенні цього питання (стор. 156—157).

Докладно аналізуючи пропозиції щодо укладення пакту про дружбу і взаємодопомоги між Болгарією і СРСР, з якими Радянський уряд виступив у листопаді 1940 р., автор по-новому висвітлює значення цих пропозицій. Мета їх полягала в тому, щоб викрити антинаціональні дії болгарської правлячої верхівки, не допустити остаточного закабалення Болгарії німецьким імперіалізмом і допомогти народним масам відстояти незалежність країни. Л. Б. Валеv відзначає, що кампанія за прийняття радянських пропозицій переросла в загальнонародний рух, очолюваний комуністами; за болгаро-радянський договір висловились переважна більшість народу. Болгарський уряд змушений був навіть відкласти приєднання Болгарії до блоку фашистських держав на п'ять місяців. Це також посилює дух опору німецькому фашизму в інших країнах (стор. 177—178).

В книзі показана закулісна підготовка змови монархо-фашистської кліки Болгарії з німецькими агресорами, яка привела до зрадницького акту 1 березня 1941 р., коли, проти волі народу, Болгарія була приєднана до фашистського блоку і перетворена в плацдарм гітлерівської Німеччини для агресії проти Радянського Союзу і сусідніх балканських країн. Болгарський уряд Філова пішов на кабальні умови, несумісні з суверенітетом країни, діставши за це території, які належали раніше Югославії і Греції.

Однією з основних проблем, якій у книзі приділено найбільше уваги, є висвітлення суспільно-політичного розвитку Болгарії, становища і боротьби трудящих мас на чолі з Комуністичною партією, проти капіталізму і фашизму.

Характеризуючи монархо-фашистський режим у Болгарії, Л. Б. Валеv зазначає, що його характерною особливістю була відсутність масової і монопольної фашистської партії. Водночас автор аналізує ті фактори, які обумовили встановлення реакційного режиму в Болгарії, зокрема роз'єднаність революційних і демократичних сил країни, згубність авантюристичних методів лівосектантської фракції, що переважала у керівництві Комуністичною партією в 1929—1934 рр. Він підкреслює значення рішень VII Конгресу Комінтерну для піднесення комуністичного руху і показує діяльність нового керівництва партії на чолі з Георгієм Димитровим і Васілем Коларовим по виправленню лінії партії і створенню широкого єдиного фронту болгарських трудящих в їх антифашистському русі.

В монографії розкрита велика роль у згуртуванні всіх прогресивних сил Робітничої партії, яка внаслідок проведеної реорганізації стала з 1939 р. єдиним пред-

ставником комуністичного руху в Болгарії. Комуністи і передові робітники-антифашисти ще напередодні війни зайняли провідне місце в керівних органах ряду організацій казенної Болгарської робітничої спілки (БРС). Під їх впливом профспілки, всупереч волі своїх фашистських проводирів, стали більш сміливо виступати на захист трудящих. Це підтверджується виявленою Л. Б. Валевим директивою ЦК БРП (січень 1939 р.), в якій вказувалося, що при умілій роботі серед членів профспілок можна об'єднати робітників і службовців у боротьбі за спільні інтереси (стор. 81—82). Таким чином, автор приходить до висновку, що розгорнутий під керівництвом комуністів демократичний рух напередодні війни уже становив значну силу і впливав на все суспільно-політичне життя країни.

Значне місце в праці відведено робітничому рухові, який особливо посилювався з початку 1940 р. Зокрема, страйк, що стався в червні цього року, завдав відчутного удару монархо-фашистській кліці, розвіяв брехню про «соціальний мир» та «затухання» класової боротьби в країні і продемонстрував згуртованість робітничого класу. Загальнонаціональний характер економічних вимог робітників і широкий резонанс, який мала їх боротьба, за оцінкою Л. Б. Валева, перетворили цей страйк з економічного в політичний, спрямований проти всього режиму гноблення, експлуатації і авантюризму урядових кіл (стор. 232).

Початок другої світової війни, як пише автор, привів до значних змін у розстановці класових і політичних сил всередині країни. Керівники буржуазно-демократичної опозиції Н. Мушанов, В. Димов, К. Пастухов та ін., які й раніше саботували розгортання руху за створення Народного фронту, тепер відкрито порвали з ним і стали на бік монархо-фашистської реакції. Це викликало необхідність внести зміни в тактику Робітничої партії, яка, відмовившись від спільної платформи з керівництвом буржуазно-демократичних партій, посилила боротьбу за створення Народного фронту на основі масового руху проти реакції, фашизму і війни (стор. 245).

В книзі перекожливо показано, що починаючи з осені 1939 р. класова боротьба трудящих Болгарії тісно змикається з кампанією за укладення радянсько-болгарського договору про дружбу і взаємодопомогу.

Вимоги болгаро-радянського пакту, по суті, перетворилися в політичну платформу єдиного антифашистського фронту.

В заключному параграфі своєї праці на основі всього комплексного дослідження автор робить висновки, що з періодом вступу Болгарії у війну виразно позначається нова фаза в розвитку демократичного руху в країні. Вона характеризується зростанням і дальшим злиттям в єдиний потік виступів робітничого класу і всіх трудящих за кращі умови життя і праці, загально-демократичного руху, за відновлення і розширення громадянських прав та свобод і боротьби проти імперіалістичної війни, за мир, дружбу і союз з СРСР, за національну незалежність. В країні склалися передумови для об'єднання всіх патріотичних і демократичних сил у боротьбі проти гітлерівських окупантів та їх агентури.

Період, якому присвятив свою монографію Л. Б. Валев, охоплює невеликий відрізок часу, але він надзвичайно насичений важливими, складними і суперечливими подіями. Тому в своїй багатопроблемній праці автору важко було уникнути деяких повторень. Окремі, лише поставлені в книзі проблеми, на нашу думку, слід було висвітлити більш докладно (зокрема, це стосується боротьби комуністів у Народних зборах, ролі демократичної преси).

В своєму дослідженні, що ґрунтується на марксистсько-ленінській методології, автор уміло сполучає глибину наукового аналізу з яскравістю викладу. Книга вносить багато нового у висвітлення героїчної історії братнього болгарського народу. Вона одержала позитивну оцінку в центральному органі ЦК БКП — газеті «Работническо дело», яка відзначила, що праця Л. Б. Валева не тільки служить науці, але й сприяє зміцненню болгаро-радянської дружби.

Книга написана хорошою літературною мовою. Корисним для читачів є наведений в кінці великий перелік джерел і літератури, а також географічний та іменний покажчики.

Нова праця Л. Б. Валева є серйозним вкладом в розробку багатьох питань новітньої історії болгарського народу, періоду, коли формувалися передумови народно-демократичного ладу в Болгарії.

І. В. ГАНЕВИЧ

В. І. КЛОКОВ

П. С. СОХАНЬ

Г. И. ЧЕРНЯВСКИЙ

В. Г. ГНЕВКО. ПРОФСОЮЗЫ БЕЛО-РУССИИ В БОРЬБЕ ЗА ВЛАСТЬ СОВЕТОВ, изд-во «Наука и техника», Минск, 1964, 210 с.

Перемога соціалістичної революції в Росії у жовтні 1917 р. стала можливою перш за все тому, що в авангарді боротьби йшов пролетаріат, озброєний марксистсько-ленін-

ським вченням, керований партією більшовиків. Висока політична свідомість, творча активність, героїзм — характерні риси робітничого класу нашої країни, одним з джерел могутності якого є монолітність його лав, згуртованість і організованість.

Визначаючи умови, необхідні для успішної боротьби за диктатуру пролетаріату, В. І. Ленін відразу після Лютневої бур-

жуазно-демократичної революції підкреслював, що для цього потрібна «організація, організація і ще раз організація пролетаріату: на кожному заводі, в кожному районі, в кожному кварталі»¹. Прагнення робітничих мас до організаційної єдності знайшло свій яскравий вияв у створенні Рад робітничих депутатів, профспілок і фабрично-заводських комітетів. В. І. Ленін, оцінюючи роль профспілкових організацій в системі диктатури пролетаріату, вказував, що фундаментом для її здійснення є профспілки, які створюють зв'язок авангарду з масами, становлять «резервуар» державної влади².

Зважаючи на це, слід відзначити важливість і актуальність теми монографії В. Г. Гневно, присвяченої розробці історії профспілок і фабзавкомів. В цій праці на основі широкого кола друкованих і архівних матеріалів, що значною мірою вперше вводяться у науковий обіг, автор робить спробу більш глибоко, ніж його попередники, дослідити питання організації робітничого класу Білорусії в 1917 р. В. Г. Гневно крок за кроком висвітлює процес оформлення і діяльності масових організацій пролетаріату, особливо профспілок, яким присвячено переважну частину книжки. У ній також йде мова і про фабзавкоми, але вони залишаються на другому плані.

Автор подає дуже цікаві і часто нові матеріали про виникнення і оформлення профспілок, принципи їх побудови, основні напрямки діяльності, наводять певні підсумкові дані по окремих містах і галузях промисловості. Інша справа з фабзавкомом: їх організаційному будівництву, формам, структурі, місцевим особливостям приділено значно менше уваги.

Потребує кращого висвітлення процес об'єднання масових організацій, утворення Центральних бюро профспілок та Центральних рад фабрично-заводських комітетів, а також робота нарад та конференцій.

Багато теплих слів сказано про діяльність більшовиків серед білоруського пролетаріату, названо цілий ряд незаслужено забутих прізвиськ. Це дуже важливо і правильно. Але чи ж не можна було б показати і працівників низових організацій на окремих підприємствах, назвати активних діячів профспілок і фабзавкомів?

Велике місце відведено в книзі питанням більшовизації профспілкового руху, побудови профспілок за виробничою ознакою. Позитивним моментом є те, що характеризуючи політичне обличчя профспілок Білорусії на різних етапах соціалістичної революції, В. Г. Гневно зумів відійти від невірних тверджень цілого ряду своїх попередників, на думку яких більшовики вже з перших днів після Лютневої революції посідали керівне місце в профспілках. Насправді ж, процес більшовизації

масових робітничих організацій в Білорусії, де майже не було великих промислових центрів із значною концентрацією індустріального пролетаріату, проходив досить болісно. Лише в окремих містах існували заводи й фабрики з кількістю робітників до 500—800 чоловік, але їх нараховувалось небагато. Переважна більшість робітників була розпорошена по невеликих і середніх підприємствах. В цих умовах, цілком природно, досить значний вплив серед робітничого класу зберігали дрібно-буржуазні партії.

Діяльність більшовиків ускладнювалася й тим, що в ряді міст (навіть, у Мінську, Могильові, Вітебську, Орші та ін., тобто найбільших центрів Білорусії) вони певний час входили до складу об'єднаних організацій РСДРП. Саме цим питанням В. Г. Гневно приділяє значну увагу і на досить переконливому фактичному матеріалі показує, як боролися більшовики за те, щоб завоювати пролетарські маси та їх організації.

Але іноді автор все ж таки віддає данину й застарілим поглядам. Так, у книзі сказано, що «винятково важлива роль у боротьбі за переростання буржуазно-демократичної революції в соціалістичну належала масовим організаціям робітничого класу — профспілкам, фабрично-заводським комітетам, на які після Лютневої революції спиралась партія більшовиків» (стор. 72). Для періоду двовладдя в Білорусії останнє твердження передчасне, та й автор і сам це доводить у дальшому викладі матеріалу. Слід було б також детальніше спинитися на змінах у складі масових організацій трудящих в процесі їх більшовизації. Зокрема, бажано дізнатися, чи були фабзавкоми і в Білорусії першими з робітничих організацій, які перейшли на бік більшовиків і стали надійною опорою партії Леніна.

В. Г. Гневно по-новому підійшла до питання про 8-годинний робочий день. Вона цілком вірно твердить, що цієї мети робітничий клас домогся не шляхом якогось одноразового акту, а в процесі тривалої боротьби, де були і невдачі, і успіхи. Однак автор нічого не говорить про те, коли ж у Білорусії це питання (про 8-годинний робочий день) було остаточно вирішено.

Позитивною рисою рецензованої монографії є й те, що виклад подій, які відбувалися в Білорусії, весь час тісно пов'язується з розвитком революції у центрі — Москві й Петрограді. Є перегук і з подіями на Україні та в інших районах Росії.

Значне місце відведено висвітленню боротьби проти економічного наступу капіталу після липневих подій 1917 р. і ролі в ній профспілок і фабзавкомів. Питання про захист прав робітників і їх організацій стояли в центрі уваги на засіданнях правління профспілок, нарадах фабзавкомів, а також на пленумах Рад. І часто, незважаючи на перевагу угодівців, під тиском революційно настроєних мас Ради ухвалю-

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 178.

² Див. В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 2—3.

вали резолюції про захист прав трудящих та їх організацій. Автор переконливо показує розвиток цього процесу.

В книзі знайшов своє відображення і страйковий рух у період підготовки Жовтневої революції. Але тут слід було б чіткіше визначити саме роль і місце профспілок та фабзавкомів у керівництві страйковою боротьбою, показати на конкретних прикладах, як це здійснювалося.

Великий інтерес викликають сторінки монографії, присвячені формуванню Червоної гвардії, розгрому корніловщини, подіям періоду безпосередньої підготовки до Жовтня, тобто осені 1917 р. Зокрема, важливим є матеріал про переобрання Рад і роль в цьому профспілок і фабзавкомів. Але праця ще більше виграла б, якщо автор достатню увагу приділив би і перевиборам самих профспілок та фабзавкомів, які дедалі більшовизувались, особливо після липневих подій. Взагалі в роботі слід було чіткіше визначити взаємодію і взаємозалежність різних масових організацій пролетаріату — Рад, профспілок і фабзавкомів — на різних етапах революції. Тоді автор уникнув би, наприклад, помилкового для періоду двовладдя висновку, який він робить, стверджуючи, що «більшовики встановлювали контакт і взаємодію між фабзавкомами та профспілками, держали курс на перетворення фабзавкомів у первинні органи профспілок» (стор. 53). Адже в цей час більшовицька партія, навпаки, наполягала на тому, щоб зберегти самостійність фабзавкомів — бойових загонів пролетаріату, які першими серед його масових організацій стали на шлях підтримки більшовицької партії. Питання ж про перетворення їх у низові ланки профспілок на фабриках і заводах більшовики висунули на передній план пізніше, у другій половині 1917 р., в зв'язку з дальшим посиленням більшовизації профспілок.

Останній розділ книги, в якому висвітле-

но роль профспілок і фабзавкомів Білорусії в зміцненні Радянської влади і проведенні перших соціалістичних перетворень (жовтень 1917—1918 рр.), становить особливий інтерес. Тут автор на яскравих прикладах показав, як робітничий клас не тільки руйнує старий лад, але й будує нове життя, набуваючи досвід господарювання і управління промисловістю; як профспілки і фабзавкоми, керовані більшовицькою партією, організовували білоруських робітників на боротьбу проти німецьких окупантів, за права і свободи, завойовані в Жовтні.

Перші місяці Радянської влади і творча діяльність по створенню державного апарату, здійснення перших кроків на шляху соціалістичної перебудови господарства.— все це стало школою боротьби за побудову соціалізму.

Але в цій частині монографії є й певні недоробки. Зокрема, досліджуючи питання про запровадження в життя перших декретів Радянської влади, автор дещо ухиляється від основної теми, хоч у цьому розділі особливу увагу слід було сконцентрувати на діяльності масових організацій пролетаріату.

Крім зазначених недоліків у висвітленні окремих питань, є в книзі деякі дрібні огріхи фактичного і редакційного характеру.

З виходом у світ монографії В. Г. Гневка історична література, присвячена Жовтню, поповнилася ще однією, безумовно, цікавою працею з історії робітничого класу Білорусії, причому з питань дуже важливих і найменш розроблених. Книжка ця, що є внеском у справу збереження і розвитку славних революційних традицій наших батьків, стане у пригоді не тільки історикам-фахівцям, зокрема викладачам історії, але й пропагандистам та широкому колу читачів.

А. П. ГРИЦЕНКО

ЗАСІДАННЯ СЕКЦІЇ РЕСПУБЛІКАНСЬКОЇ КООРДИНАЦІЙНОЇ РАДИ З ІСТОРІЇ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ТА КОМУНІСТИЧНОГО БУДІВНИЦТВА

26 березня 1965 р. в Інституті історії АН УРСР відбулося розширене засідання секції історії соціалістичного та комуністичного будівництва Наукової Ради «Закономірності побудови соціалізму і переходу до комунізму».

До складу секції, створеної наприкінці 1963 р., входять 43 науковця ряду установ республіки, в тому числі 27 викладачів вузів Києва, Львова, Харкова, Одеси, Луцька, Умані та інших міст. Головою секції є директор Інституту історії АН УРСР професор К. К. Дубина, заступником голови — кандидат історичних наук П. П. Гудзенко.

На засіданні секції було розглянуто і затверджено координаційний план досліджень з історії соціалістичного та комуністичного будівництва, тематику кандидатських і докторських дисертацій, а також план роботи секції на 1965 р. Ці матеріали незабаром будуть розіслані науковим установам.

Учасники засідання заслухали й обговорили доповідь старшого наукового співробітника Інституту історії АН УРСР І. Х. Ганжі «Основні проблеми дослідження історії радянського селянства та колективізації сільського господарства Української РСР». Вказавши на досягнення, здобуті істориками у вивченні основних проблем історії радянського селянства та колективізації сільського господарства УРСР, доповідач підкреслив, що чимало важливих питань і досі розроблено недостатньо. Це такі кардинальні проблеми, як роль робітничого класу України в зародженні і розвитку колгоспного ладу, характер соціально-економічних відносин на селі до колективізації сільського господарства, зміцнення матеріально-технічної бази колгоспного ладу на Україні в роки другої і третьої п'ятирічок, закономірності розвитку комплексної механізації сільського господарства. Недостатньо досліджено також питання динаміки колгоспного руху кінця 1929 — середини 1931 рр., організаційно-господарського зміцнення колгоспів на всіх етапах соціалістичної перебудови сільського господарства республіки і т. ін. Вимагають дальшого глибокого дослідження проблеми колгоспного будівництва в роки Великої Вітчизняної війни, в період

завершення будівництва соціалізму і особливо в період розгорнутого комуністичного будівництва.

В обговоренні доповіді І. Х. Ганжі взяли участь науковці Інституту історії АН УРСР та викладачі вузів республіки.

Питанню диференціації селянства і колгоспному рухові на Україні у відбудовний період (1921—1925 рр.) присвятив свій виступ кандидат історичних наук П. М. Денисовець (Полтава). Про велике значення перших сільськогосподарських артілей і комун у створенні і зміцненні колгоспного ладу, а також про необхідність більш широкого показу людей, які проводили колективізацію, говорив старий більшовик, колишній працівник Укрколгоспцентру В. І. Кисельов (Київ). Доцент І. С. Чирва (Сімферополь) відзначив, що всі політичні та соціально-економічні процеси історії Криму необхідно вивчати в нерозривній єдності з історією всієї України. Шефській допомозі робітничого класу України в період колективізації сільського господарства присвятив свій виступ кандидат історичних наук Г. М. Шарлай (Дніпропетровськ). Кандидат історичних наук І. С. Гайдай (Луцьк) зупинився на мало розробленому в радянській історіографії питанні про створення культурно-ідеологічних передумов колективізації. При оцінці процесу колективізації сільського господарства через окремі помилки не слід забувати і про великі прогресивні результати — такою була провідна думка виступу доктора історичних наук М. А. Рубача (Київ), який, зокрема, підкреслив, що треба поліпшити роботу по публікації документів з історії колективізації: видавати документацію окремих колгоспів, мемуари учасників колективізації. На необхідність більш широкого вивчення питань історії колгоспного будівництва за післявоєнні роки вказала у своєму виступі кандидат історичних наук Є. П. Талан (Київ). Одним з найважливіших завдань радянських істориків, зазначив кандидат історичних наук П. В. Шостак (Київ), є викриття антинаукових тверджень буржуазної історіографії з питань колективізації сільського господарства. На засіданні секції виступили також кандидати історичних наук

М. Д. Березовчук (Умань), Л. В. Олійник та А. М. Гаєвський (Київ). Підсумовуючи роботу засідання секції, професор К. К. Дубина підкреслив, що велика активність його учасників свідчить про важливість і актуальність поставленого на обговорення питання, що виступи товаришів показали, яку серйозну роботу проведено протягом останніх років по до-

слідженню найважливіших питань цієї проблеми, по перегляду ряду невірних тверджень, які склалися в період культурної особи. На закінчення К. К. Дубина сказав, що і надалі треба посилювати роботу по дослідженню історії радянського селянства та колективізації сільського господарства Української РСР.

Л. А. ШЕВЧЕНКО

ПЕРША ВСЕСОЮЗНА КОНФЕРЕНЦІЯ З ТОПОНІМІКИ СРСР

У Ленінграді з 28 січня по 2 лютого ц. р. відбулася велика наукова і культурна подія — Перша Всесоюзна конференція з топоніміки СРСР¹. Крім істориків, географів і мовознавців, в її роботі брали участь археологи, етнографи, геологи, письменники та ін. Проведення топонімічної конференції — доказ широкого ономастичного руху в нашій країні, який охопив всі науководослідні установи і навчальні заклади Радянського Союзу.

Розробка питань історії народів СРСР, їх мов, духовної і матеріальної культури, історичних взаємовідносин між собою та іншими народами світу вимагає введення в науковий обіг нових джерел, архівних матеріалів, мовних даних, серед яких особливо важливими і часто незамінними є назви країн, народів, територій, міст і сіл, водних артерій, гір і могил, лісів і полів, власні імена людей. Всебічне залучення топонімії до розробки різних питань історії, етнографії, історичної географії та історії мов народів нашої Батьківщини властиве вітчизняній науці про суспільство ще в дожовтневий час (праці В. М. Татищева, О. Х. Востокова, М. П. Барсова, М. П. Погодіна, В. І. Даля, М. І. Надеждіна, М. О. Максимовича, С. М. Соловйова, І. І. Срезневського, І. П. Філевича, Я. Головацького, М. Ф. Сумцова, С. М. Середоніна, М. К. Любавського, О. О. Шахматова, О. І. Соболевського, В. І. Григоровича, К. Буги, Г. А. Ільїнського, М. А. Кастрена, І. Я. Франка, А. А. Куника і багатьох ін.). Але на сучасному рівні розвитку науки праці в галузі суспільних наук без використання даних топоніміки виявились би односторонніми й недостатніми.

Всього на конференції (пленарних засіданнях і секціях) було заслухано понад 125 доповідей і повідомлень (з них близько чверті присвячені історичній тематиці або ж близько пов'язані з проблемами історії народів СРСР). Від України на конференції виступило 9 наукових працівників, чого занадто мало по відношенню до того колективу науковців, які займаються розробкою питань ономастики в різних галузях знань.

¹ Докладно див. «Всесоюзная конференция по топонимике СССР 28 января — 2 февраля 1965 года. Тезисы докладов и сообщений», Л., 1965.

Робота цього великого форуму вчених різних галузей суспільних наук здійснювалась в шести секціях: 1) теоретичних і методичних питань топоніміки; 2) топонімік Європейської частини СРСР; 3) топоніміки Кавказу, Криму, Казахстану та Середньої Азії; 4) топоніміки Європейської Півночі, Сибіру та Далекого Сходу; 5) найменувань та перейменувань географічних об'єктів; 6) викладання топоніміки в навчальних закладах (у вищій і середній школі). На конференції були широко представлені різноманітні й різноструктурні мови Радянського Союзу, індоєвропейські, угрофініські, тюркські, кавказькі, монгольські, самодійські, тунгусо-маньчжурські, палеоазійські, китайська та ін. І це не тільки в доповідях на мовні, а й на географічні та історичні теми.

Конференцію відкрив вступним словом Президент Географічного товариства СРСР член-кореспондент АН СРСР С. В. Калесник, на пленарних засіданнях були заслухані такі доповіді (обмежуємося вказівкою на основні напрями ономастики*): «Основні топонімічне дослідження» (О. І. Попов), «Принципи і методи регіонального дослідження топонімії» (К. К. Цілуйко) «Словники географічних найменувань» (Е. М. Мурзаев), «Про єдину топонімічну картотеку» (С. Л. Берг) та ін.

Крім цього, спеціальне місце на конференції зайняли доповіді й повідомлення українських учених: Ю. О. Карпенка — Проблема варіантів у топонімії, В. А. Чабаненка і А. Г. Волоха — Топонімія Запорізької області, В. П. Петрова — Гідронімія Верхнього Подністров'я, О. С. Стрижка — Основні гідронімічні ареали Середньонаддніпрянського Лівобережжя, Г. Ф. Шила — Топонімія на — ани, — яни, А. П. Корпанової — Активні мікрогідронімічні басейну р. Десни та ін.

Методологічне значення мали доповіді та повідомлення, присвячені порівняльно-типологічному вивченню топонімії, принципам топонімічного районування і класифі-

* Термін ономастика вживаємо в загальноприйнятому значенні науки про власні імена (населених пунктів, гір і долин, лісів і рік, особових імен людей, найменування народів і т. д.). Топоніміка — розділ ономастики.

кації топонімії, прийомам і методам аналізу адаптованих топонімів субстрактного походження, методиці етимологізації гідронімів та ін.

Дослідженню топонімії різних районів і часів було присвячено 21 доповідь, а окремих її категорій — 5 доповідей. Питання гідронімії висвітлювалися у 12 доповідях. Інтерес викликали доповіді про топонімичний словотвір. Є. М. Поспелов і Х. Хасанов доповіли про топонімичні атласи. В окремих доповідях і повідомленнях висвітлювалися питання правопису й транскрипції географічних найменувань, найменувань та перейменувань географічних об'єктів. У доповідях про стан викладання топонімії у вищій та середній школі наголошувалося на необхідності широкого використання топонімичного матеріалу в курсах і дисциплінах з мови, історії та географії, а також у гуртковій роботі. На конференції були підняті також питання етніміміки Далекого Сходу, Прибалтики та інших територій країни.

З циклу доповідей «Топонімія і мовознавство» викликали особливий інтерес питання про топонімію офенських (жаргонних) мов, зв'язки топонімії з діалектологією і лексикологією.

У серії доповідей «Топонімія й географія» привернуло значну увагу повідомлення геолога І. В. Вахрушева (на прикладах Башкирії) про значення топонімії для історії, етнографії, гідрології й ботаніки. Певний інтерес мала доповідь М. Н. Мельхеева про географічну історію Східного Сибіру за даними топонімії. Цікавими були й інші доповіді цієї серії.

Комплекс «Топонімія й історія» містить доповіді й повідомлення В. А. Никонова — Топонімії і формування східних слов'ян, П. П. Бирні — Дані топоніміки про заселення території Молдавії східнороманським населенням, В. Б. Вілінбахова — Топоніміка і деякі питання історії Древньої Русі, В. К. Гарагулі — Топонімія Криму як історичне джерело, Т. Ж. Жанузакова — Історично-етнографічні зв'язки і топонімія Казахстану, В. К. Лизогуба — Місце і значення топонімії у викладанні географії, історії й мови, Г. В. Пюнтека — Про значення топонімії для пояснення архітектурних і планувальних елементів давнього селища Ельтюбе в Балкарії, А. Д. Цагаєва — Географічні назви Осетії, їх будова і значення для історії мови й народу, та ін.

Конференція висловилася за визнання топоніміки як науки комплексної, що включає мовознавчий, історичний і географічний аспекти дослідження топонімії, а це передбачає тісне співробітництво мовознавців, істориків і географів при вивченні одного і того ж географічного об'єкта.

Важливо відзначити, що історики України Ф. П. Шевченко, В. П. Петров, О. С. Компан, М. Ю. Брайчевський, О. І. Тереножкін, О. А. Бевзо і багато інших не тільки використовують ономастичні матеріали в своїй дослідницькій роботі, а й бе-

руть активну участь у розробці багатьох проблем самої ономастики.

Конференція визнала, що обов'язкову основу будь-якого дослідження з топоніміки становить топонімична картотека, для збагачення якої необхідно здійснити суцільний опис топонімії республік, країн, областей і районів за єдиними програмою та принципами. Джерелом систематичного поповнення картотеки мають стати також архіви, стародруки та різного типу карти.

Учасники форуму висловились також за щільне поєднання всієї теоретичної роботи з топонімичною практикою (підготовкою атласів, словників, участю у справі найменувань і перейменувань географічних об'єктів, у виданні довідників адміністративно-територіального поділу республік, країв і областей та ін.).

Конференція визнала за доцільне створення Всесоюзного топонімичного центру, а в республіках, краях і областях — топонімичних комісій і груп, які здійснювали б координацію та методичні консультації всіх аспектів ономастичної роботи. Конференція ухвалила рішення і про створення у зв'язку з цим періодичного органу ономастики, висловила думку про широку підготовку топонімистів-мовознавців, істориків і географів у вищій школі та науково-дослідних установах.

Підсумовуючи роботу Першої Всесоюзної конференції з топоніміки, слід зазначити, що на Україні основними об'єктами ономастичної роботи, які ввійшли до п'ятирічного плану розвитку ономастики в республіці (1966—1970 рр.), є Гідронімичний атлас України, Загальнослов'янський топонімичний атлас, Історія міст і сіл Української РСР, Словники імен та прізвищ, Географічний словник та ін.

Багато зусиль вимагатимуть суцільний опис топонімії України, розробка ономастичних архівних джерел, стародруків і давніх карт, створення республіканської топонімичної картотеки, рецензування та редагування довідників адміністративно-територіального поділу УРСР та її областей, підведення наукової бази для справи найменувань і перейменувань географічних об'єктів. Однак найважливішим тепер є забезпечення кооперування істориків, географів і мовознавців. Для дослідження топоніміки території України вже розподілена на окремі ареали, у кожному з яких є університет, що становить опорний пункт з топоніміки.

Інституту історії АН УРСР, Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні АН УРСР, Українському географічному товариству, Українській ономастичній комісії, університетам, педагогічним інститутам, середнім школам, історичним і краєзнавчим музеям, архівним установам необхідно домогтися більшої чіткості і взаємодії в роботі, налагодженням дійової координації забезпечити виконання завдань з ономастики, передбачених п'ятирічним планом.

К. К. ЦІЛУКО

ОБГОВОРЕННЯ МАКЕТА X ТОМА «ІСТОРИИ СССР»

23—24 березня 1965 р. в Інституті історії АН УРСР відбулося обговорення макета X тома багатомної історії СРСР, в якому взяли участь науковці Інституту історії АН СРСР О. В. Карасьов (член редколегії) та Ю. К. Стрижков, співробітники Інституту історії АН УРСР, Інституту історії партії при ЦК КП України, представники кафедр вузів м. Києва, учасники Великої Вітчизняної війни.

У вступному слові проф. О. В. Карасьов вказав на те, що видання 12-томної «Історії СРСР» готується за ухвалою Уряду до 50-річчя Радянської влади. До підготовки X тома, присвяченого історії СРСР періоду Великої Вітчизняної війни, були залучені історики Російської Федерації, України, Білорусії та інших республік. Спинившись на труднощах, які виникли при написанні книги, О. В. Карасьов підкреслив, що для авторського колективу і редколегії велику цінність мають зауваження науковців, добре обізнаних з місцевим матеріалом.

Учасники обговорення у своїх виступах відзначили, що підготовлений том є цінним вкладом в радянську історичну науку. Велика кількість нових документів і матеріалів, нові факти, чіткість і ясність формулювань, простота викладу роблять книгу цікавою. Творчою удачею авторського колективу є історіографічний огляд, в якому широко розглянута і проаналізована вітчизняна та зарубіжна література, в тому числі й мемуарна.

Було висловлено також ряд критичних зауважень та побажань.

М. О. Буцько (КДУ), давши позитивну оцінку історіографічному оглядові, вказав і на певні недоліки. Так, недостатню увагу приділено періодичній пресі. Висвітлення ряду питань потребує перегляду. Зокрема, невірним є твердження, що евакуація сільського господарства з України не вплинула на зміцнення матеріальної бази східних районів. У виступі П. І. Денисенка (Інститут історії партії при ЦК КП України) підкреслювалося, що бажано було б вмістити більше матеріалів про вклад України в перемогу над фашистською Німеччиною, спинитися на героїчних трудових подвигах у період відбудови народного господарства.

Позитивно оцінюючи книгу в цілому, І. І. Слинько (Інститут історії АН УРСР) звернув увагу на те, що авторам слід було більш критично підійти до мемуарної літератури. В книзі нерівномірно поданий матеріал про оборону Москви, Севастополя, Одеси. Розкриваючи значення, яке мала битва на Курській дузі, необхідно підкреслити, що після цієї перемоги ініціатива у війні остаточно перейшла до Радянської Армії. Старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР В. С. Коваль зробив деякі зауваження щодо матеріалу про німецький окупаційний

режим на Україні. Немає підстав стверджувати, що німці нібито надали якесь самонаправління Україні (були створені сільські управи, але маріонеточних урядових властей не існувало). В колонізації українських земель опорою німецького «рейху» мали служити «гросбауери» — куркулі.

Заступник міністра вищої і середньої спеціальної освіти Л. Є. Кизя висловив зауваження щодо висвітлення партизанського руху на Україні. В книзі не показані дії партизанів Чернігівщини в 1941 р. хоч вони почали боротьбу з перших днів окупації. Виникнення партизанських країв слід віднести до пізнішого періоду війни.

Кандидати історичних наук П. М. Балковий та К. М. Шамко в своїх виступах звернули увагу авторів на те, що в книзі недостатньо показані монолітна єдність радянського народу і масовий героїзм в роки Великої Вітчизняної війни. А. М. Черненко (Дрогобич) порушив питання про специфіку антифашистського руху в Західній Україні. Доктор історичних наук В. І. Клоков зазначив, що треба ширше показати допомогу Радянського Союзу рухові опору в зарубіжних країнах, адже цей рух став передумовою виникнення народно-демократичного ладу в ряді західноєвропейських країн. Більш докладного висвітлення потребує також героїчна праця мирного населення.

Г. М. Мультих (Інститут історії партії) вказав на необхідність більш ґрунтовно схарактеризувати вклад України в зміцнення Збройних Сил, а також роль народного ополчення, що нараховувало до 2 млн. чол. Він підкреслив, що історія Великої Вітчизняної війни — це літопис героїчного подвигу всього народу. Отже, більше уваги слід приділити питанням боротьби радянських людей, які залишалися на окупованій території. Доктор історичних наук Ф. П. Шевченко висловив побажання, щоб у вступі було сказано про єдність дій нашої країни з прогресивними антифашистськими силами інших країн. Далі він спинився на питанні про інтернаціональний характер партизанського руху на Україні, в якому брали участь представники 60 національностей; зокрема, в книзі слід було показати активну допомогу нашим партизанам з боку чехів, поляків, угорців, словаків.

Оцінку роботи авторського колективу дали в своїх виступах і військові спеціалісти, які відзначили також певні прогалини. Так, генерал-майор Я. І. Товстоногов зауважив, що потрібно було ширше висвітлити перший період Великої Вітчизняної війни та причини невдач нашої армії. На сторінках книги повинні знайти своє місце імена героїв, що загинули в боях за свободу Батьківщини. Генерал О. Л. Кронік зазначив, що воєнні дії не знайшли належного висвітлення: відсутній аналіз ряду важливих операцій, які свідчать про воєн-

не мистецтво наших Збройних Сил. Чіткіше слід визначити, коли закінчується початковий період війни.

У заключному виступі проф. О. В. Карасьов подякував за дружню критику,

мета якої — допомогти авторському колективові, і висловив упевненість в тому, що співробітництво істориків Москви й Києва розвиватиметься і в дальшому.

Л. І. ТКАЧОВА

РОЗШИРЕНЕ ЗАСІДАННЯ КИЇВСЬКОЇ ОБЛАСНОЇ РЕДКОЛЕГІЇ «ІСТОРІЇ МІСТ І СІЛ УКРАЇНСЬКОЇ РСР»

25 березня 1965 р. відбулося розширене засідання Київської обласної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР». В ньому взяли участь секретарі райкомів та міськомів партії, голови районних та міських редакційних комісій, автори нарисів, викладачі вищих навчальних закладів Києва, наукові співробітники відділу історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР — всього близько 200 чоловік.

Нараду відкрила вступним словом секретар Київського обкому КП України, голова обласної редакційної колегії т. В. М. Дмитрук, яка звернула увагу на невідкладні завдання авторів та науковців вузів у роботі над завершенням тома «Київська область».

Заступник голови обласної редакційної колегії доктор історичних наук Ф. П. Шевченко виступив з доповіддю «Про стан роботи над написанням історії міст і сіл Київщини». Доповідач повідомив, що майже всі нариси про міста і села області вже підготовлені (крім Богуслава та Миронівки). Розгортається робота по написанню коротких довідок про села — центри сільських Рад та характеристик районів. Активну участь в опрацюванні нарисів беруть викладачі сільськогосподарської Академії, університету та політехнічного інституту. Але, як вказав доповідач, багато нарисів потребують значної доробки, поповнення новими даними. Ще недостатньо використовуються архівні документи та матеріали, зокрема поточного діловодства державних та партійних організацій і установ. Слабо висвітлюється діяльність кращих людей області, питання розвитку культури міст і сіл. Деякі науковці Вищої партійної школи, Інституту цивільної авіації медичного інституту несумлінно поставилися до дорученої їм справи — допомогти авторам в написанні змістовних

нарисів з історії населених пунктів Києво-Святошинського, Макарівського, Миронівського районів.

Завідуючий відділом історії міст і сіл Інституту історії АН УРСР доктор історичних наук О. А. Парасунько в своєму виступі звернув увагу авторів та науковців на типові помилки нарисів, дав ряд методичних порад щодо поліпшення роботи над ними, а також над складанням довідок про села — центри сільських Рад та характеристик районів і коротких історико-економічних нарисів про область.

Директор обласного державного архіву Ю. Ф. Борщ та завідувач обласним партійним архівом Я. Г. Панін розповіли присутнім про наявні архівні документи, які необхідно використати при написанні нарисів з історії міст і сіл. Завідуючий бібліографічним відділом Державної історичної бібліотеки УРСР В. П. Титаренко повідомив, що в бібліотечі складено на допомогу авторам зведену бібліографічну картотеку, яка нараховує 150 тис. карток з історії населених пунктів республіки. Але автори з Київської області мало звертаються до бібліотеки, не використовують літературу, що є в її фондах. В 1964 р. в історичній бібліотечі побували лише автори з Білоцерківського та Кагарлицького районів.

На нараді виступили науковці та автори нарисів тт. Волощенко, Омельченко, Коваленко та Столяр.

Голова Головної редакційної колегії «Історії міст і сіл Української РСР» — заступник Голови Ради Міністрів УРСР тов. П. Т. Тронько в своїй промові розповів про стан роботи над написанням історії міст і сіл у республіці й першочергові завдання Київської обласної редакційної колегії.

Г. К. МАКАРЕНКО

ТЕОРЕТИЧНІ СЕМІНАРИ АРХІВІСТІВ-ІСТОРИКІВ ЛЬВОВА

В Центральному державному історичному архіві УРСР у м. Львові цього року триває робота розпочатих ще в 1961 р. щомісячних теоретичних семінарів архівістів-істориків Львова з джерелознавства та інших допоміжних історичних дисциплін. Згідно з тематичним планом, затвердженим науковою конференцією, в січні, лютому і березні на семінарських заняттях було розглянуто й обговорено такі доповіді та повідомлення: 26 січня 1965 р. з основною

повіддю «Документальні матеріали ЦДА УРСР у м. Львові про громадсько-політичну та революційну діяльність Михайла Павлика» виступив старший науковий працівник архіву Я. Г. Сенік. Доповідач висловив думку про потребу публікації архівних документів, що стосуються всебічної діяльності письменника.

Заступник директора обласного архіву А. Д. Мілешина в повідомленні «Нові підходи до документальних матеріалів у

Львівський обласний державний архів» докладно охарактеризувала документи радянського періоду, якими комплектується архів.

Повідомлення наукового працівника архіву П. М. Дідовича «Австрійське судочинство в Галичині (1772—1913)» ознайомило учасників семінару з заходами австрійського уряду по реорганізації судових органів у Галичині, з діяльністю не лише судів, але й прокуратури, адвокатури, нотаріату та в'язниць.

В обговоренні доповіді і повідомлень взяли участь Я. П. Кись, О. Л. Павенський, І. І. Дмитерко, Ф. В. Дудек та ін.

24 лютого 1965 р. з доповіддю «Шляхи розвитку і удосконалення науково-довідкового апарату архіву» виступив старший науковий працівник архіву І. І. Дмитерко, який розповів про основні види архівних довідкових посібників та облікової документації, що створюються й удосконалюються в архіві з метою полегшення використання і перевірки наявності документальних матеріалів.

У цікавому повідомленні «Космацькі художні вишивки» художник Г. С. Смольський дав вичерпну характеристику гуцульського одягу.

Науковий співробітник Інституту суспільних наук В. А. Ольшевич у повідомленні «Нові публікації з архівознавства» розповів про нові надходження з питань архівознавства, підкресливши, що велике значення для вивчення історії міст і сіл УРСР має праця Ф. П. Максименка «Збірки історичних відомостей про населені пункти Української РСР», яка публікується в «Науково-інформаційному бюлетені» з 1963 р. В. А. Ольшевич висловив думку про необхідність видання цієї праці окремою книгою з алфавітним покажчиком населених пунктів, що принесло б велику користь архівістам, історикам, географам і краєзнавцям.

Старший науковий працівник обласного архіву В. Ю. Лещинський у повідомленні «Огляд журналу «Архейон» за 1964 рік» ознайомив присутніх з його змістом, зауваживши, що цей журнал як орган Головної дирекції державних архівів Польщі видається у Варшаві з 1927 р.

В обговоренні доповіді і повідомлень взяли участь О. Т. Вайнбаум, Н. І. Мірошниченко, О. В. Маркевич, Н. Ф. Врадій, І. В. Шпитковський, О. Т. Мокрицька, О. А. Купчицький та ін.

На черговому засіданні 24 березня було заслухано та обговорено доповідь В. Г. Довганика «Про експертизу наукової та практичної цінності документальних матеріалів Радянського періоду». Науковець облдержархіву розповів про найновіші правила та інструкції вищих архівних органів з питань проведення експертизи наукової і практичної цінності архівних документів.

Науковий працівник музею українського мистецтва С. В. Чехович у своїй доповіді «Можливості використання музейних колекцій народного мініатюрного малювання в сучасній художній промисловості» ознайомила учасників семінару з колекцією народного мініатюрного малювання.

В обговоренні доповідей виступили Я. П. Кись, О. В. Маркевич, Н. Ф. Врадій, І. Л. Бутич та ін., які підкреслили, що досить складне питання експертизи наукової і практичної цінності документальних матеріалів потребує докладного вивчення і творчого підходу з боку архівістів у кожному окремому випадку відбору документів на збереження. Час — найкращий критерій визначення наукової та практичної цінності документа.

Семінарські заняття з джерелознавства й спеціальних історичних дисциплін перетворилися в справжню школу по підвищенню наукового рівня архівістів, вони проходять на належному науково-теоретичному та організаційному рівні при високій активності їх учасників.

Активну участь у роботі семінарів беруть викладачі Львівського ордена Леніна державного університету, науковці Інституту суспільних наук, працівники музеїв, бібліотек, історики шкіл, архівісти.

Великим успіхом користуються виставки документальних матеріалів, які готують архівісти до семінарських занять.

Н. Ф. ВРАДІЙ

3 НАУКОВОГО ВІДРЯДЖЕННЯ ДО США

На засіданні Вченої ради Інституту історії АН УРСР 2 березня 1965 р. старший науковий співробітник А. М. Шлепаков зробив доповідь «Про основні напрямки і центри вивчення історії СРСР в США», в якій розповів про праці американських істориків, докладно висвітливши питання про постановку історичних досліджень в США в галузі вивчення історії СРСР, а також поділився безпосередніми враженнями від поїздки в США, де він перебував у науковому відрядженні з 29 жовтня

1964 р. по 28 січня 1965 р. А. М. Шлепаков відвідав Колумбійський (Нью-Йорк), Гарвардський (Кембрідж), Каліфорнійський (Берклі), Стенфордський (Пало-Альто) університети. В доповіді було висвітлено основні тенденції в постановці і дослідженні американськими вченими історії народів СРСР, дано характеристику ряду наукових центрів, де проводяться ці дослідження.

Відзначивши помітний інтерес до історії радянського суспільства з боку широких кіл американської громадськості, допові-

дач показав, як цей інтерес використовують історики США. А. М. Шлепаков підкреслив, що напрямок праць американських учених з питань історії СРСР визначається головним чином реакційними тенденціями в зовнішньо-політичному курсі США, проаналізував тематику праць досліджень, відзначив помітне переважання серед них праць, що фальсифікують сучасний етап історії СРСР, а також основні тенденції в тематичі досліджень, присвячених дореволюційному минулому нашої країни. Доповідач спинився і на характеристиці джебельної бази цих праць, основних архівних

фондів США (Архів бібліотеки Колумбійського університету, Гуверівський інститут при Стенфордському університеті).

А. М. Шлепаков також відзначив значний інтерес американської громадськості, зокрема наукових кіл, до нових досліджень радянської історіографії, зазначивши при цьому необхідність збільшення кількості спеціально підготовлених радянських видань англійською мовою, розрахованих на масового читача США.

Доповідь викликала жвавий інтерес присутніх.

И. М. КЛЕБАНІВСЬКА

ЗАХИСТ ДОКТОРСЬКОЇ ДИСЕРТАЦІЇ

З березня 1965 р. на засіданні Об'єднаної ради Відділу історії, економіки, філософії та права АН УРСР відбувся прилюдний захист дисертації на здобуття вченого ступеня доктора історичних наук старшим науковим співробітником Інституту історії АН УРСР С. М. Пархомчуком на тему: «Револьюційна боротьба румунських трудящих за розвиток країни по демократичному шляху, за мир і дружні відносини з СРСР».

Офіційними опонентами на захисті виступили академік АН МРСР Я. С. Гросул, доктор історичних наук В. Т. Фомін, член-кореспондент АН БРСР І. С. Кравченко.

В обговоренні дисертації взяли участь доктори історичних наук І. М. Мельникова і В. І. Клоков.

Вказавши на окремі недоліки, офіційні і неофіційні опоненти дали позитивну оцінку праці С. М. Пархомчука. Відзначено, що дисертант, висвітливши чимало питань з історії революційного руху румунського народу післяжовтневого періоду, вніс певний вклад у наукову розробку цієї проблеми.

Об'єднана рада Відділу історії, економіки, філософії та права АН УРСР ухвалила присвоїти С. М. Пархомчуку вчений ступінь доктора історичних наук.

К. Н.

Слідами наших виступів

У № 2 нашого журналу був надрукований лист Д. П. Кечеджі «Більше уваги картам у підручниках з історії». Автор листа критикував якість карти «Україна у XVIII ст.», вміщеної в підручнику В. Дядиченка, Ф. Лося і В. Слицького «Історія Української РСР» (вид-во «Радянська школа», 1964).

Редакція «Українського історичного журналу» одержала від видавництва «Радянська школа» листа, в якому повідомляється, що критика Д. П. Кечеджі взята до уваги і після погодження цього питання з видавництвом «Просвещение» та Головним управлінням геодезії та картографії в наступних виданнях у картах будуть зроблені відповідні виправлення.

Лист до редакції

ВИПРАВИТИ ІСТОРИЧНУ НЕТОЧНІСТЬ

Упорядники книги «История Великой Отечественной войны 1941—1945 гг.» (Военное издательство МО Союза СССР, 1962 г.), можливо, не мали у достатній кількості матеріалів про дії партизанського з'єднання в Корсунь-Шевченківській операції. Тому ці події відбиті в книзі дуже примітивно, порушена історична достовірність. На одній з сторінок з приводу бойових дій партизанських загонів у Корсунь-Шевченківській операції говориться: «партизанський загін ім. Шевченка під командуванням М. О. Дудченка сприяв частинам 27-ої армії у здобутті опорного пункту ворога — Бровахи (15 км на північний схід від Корсунь-Шевченківського). (Т. 4, стор. 67—68). Це твердження спотворює історичну правду. Необхідно висвітлити ці події так, як вони розвивались у дійсності і чим виправити прикру неточність.

У розгромі ворога в Корсунь-Шевченківській операції активну участь брав не партизанський загін, а партизанське з'єднання, яке складалось з трьох загонів: «Истребитель» (командир тов. П. Н. Могильний), ім. Шевченка (командир — Н. О. Рудченко) та ім. Боженка (командир Я. П. Подтикан). (Архів ін-ту ЦК КПУ, ф. 62, оп. 2, од. зб. 1426, арк. 9).

З січня 1944 р. і до завершення операції партизанським з'єднанням командував В. К. Щедров, а комісаром був В. С. Федін.

В першій половині січня партизанське з'єднання діяло на комунікаціях німецько-фашистських військ, знищуючи живу силу, техніку, мости та залізничні лінії ворога, створюючи ускладнення для німецько-фашистського командування у проведенні планових перегрупувань, порушуючи постачання противника. Цими операціями партизани подали велику допомогу військам 2-го Українського фронту у період підготовки і проведення Корсунь-Шевченківської операції.

З лютого, встановивши безпосередній контакт з командуванням 206-ї стрілецької дивізії. (коли групування фашистських військ була оточена) партизанське з'єднання у тісному зв'язку з військами 27-ї армії почало бойові дії по знищенню гітлерівських військ. (Архів ЦК КПУ, ф. 62, оп. 2, од. зб. 1426).

Партизанський загін ім. Т. Г. Шевченка під командуванням А. Н. Дудченка з'єднався у районі села Мартиновки (25 км на північ від Корсуня) з 748 стрілецьким полком 206 стрілецької дивізії. До повного знищення Корсунь-Шевченківської групування ворога загін діяв спільно з цією дивізією. Партизанські загоны «Истребитель» та ім. Боженка прикривали наступ 206-ї стрілецької дивізії із напрямку Таганча. 7 лютого 1944 р. партизанське з'єднання оволоділо опорним пунктом противника.

Продовжуючи активні дії по знищенню німецько-фашистських військ, партизанське з'єднання у складі загонів «Истребитель» та ім. Боженка у період з 7 по 9 лютого оволоділи ще кількома пунктами ворога, в тому числі Бровахами та Кіченцями. (Архів ІМЕЛ ЦК КПУ, ф. 62, оп. 2, од. зб. 1426, арк. 31).

Загін ім. Шевченка не зміг брати участь в бою під с. Бровахи тому, що в цей час діяв разом з частинами 206 стрілецької дивізії, командиром якої був І. В. Колесніков.

Таким чином, партизанське з'єднання під командуванням В. К. Щедрова внесло свій гідний вклад у визволення Корсунь-Шевченківської землі.

Колишні командири партизанських загонів товариші П. Н. Могильний, Н. О. Дудченко та Я. П. Подтикан повністю підтверджують достовірність фактів.

Хотілося б сказати ще кілька слів про колишніх командирів партизанських загонів. Товариші Могильний та Дудченко живуть і працюють зараз у Корсунь-Шевченківському, колишній командир загона ім. Боженка — у Києві. Командуючий партизанським з'єднанням В. К. Щедров у 1945 році героїчно загинув в боях з німецько-фашистськими загарбниками на території Німеччини. На жаль, немає відомостей про долю колишнього комісара партизанського з'єднання В. С. Федіна. Може учасники описаних подій, що прочитають цей лист, поладуть відомості про себе та про славного комісара?

О. П. ЖИЛЬЦОВ

Додаток

«ЛВІВСЬКИЙ ЛІТОПИС» (1498—1649 рр.)

(Продовження)

На третій день ті ж німці Іорданський под киевським^а монастирем пошарпали і до Межигорського монастиря хтіли штурмовати, леч ся чернци постерегли, забіжали тому. Що ж, розумієте, в яком ми страху були, же юж в козацькім монастиру, на котрий вшистки зубами скреготали! І певне, гди би ся їм ведлуг замислов їх повело, вшисткой би ся русі було достало, але тамтому міску на горі так ся трагедія точила.

П'ять миль от Барисполя, в Буржаню^б, жолніров тільки 25 зосталося з полто-ри тисячі, же їх побито на тім то міску.

С королічевої^в роти, [що] стала в Луцьку і на русь окрутне ся перехваляли, «гди ся вернемо, вшистких вас в п'ясті міти будемо», мовили, п'ятдесят товаришов згинуло, окром пахоликів. Німцов і гайдуков ніц, альбо мало ся што остало, тих, що за Дніпром були. Бо тії, що монастирі лупили за Дніпром, так повідають, же триста вельце значних панов коронних згинуло; вшисткого войська до десяти тисячий згинуло.

То видячи пан гетьман, же зле, що біють, хоть би еще десять раз так великое було войско, нога би їх не войшла, молился, слише, бо і его намет^г навіжали: «Найсвятіїшая панно, винесь же мене оттоль здорового!». І так о дрімир'е просил, і що хотіли козаки, то собі вимовили, же знову козаков хоть сто тисячий. Яко і сам виділ, гди му, слише, Тарас⁶⁷ обраного войська показал позосталого: юж не 6 тисячий нех будет, гетьмана не он, а ні кроль маєт надавати, тільки сами обирати, признал му рицество. При пану гетьману отцов було честніших^д п'ять. Теди, слише, показовал їм, слези отираючи, труп великий, тії слова мовячи: «О то ж у н ія — лежить русь с поляками!».

Dikta Coniecpolsky

Жолніре зась позосталії хотіли конфедерацію на него поднести, же їх так мно-го погинуло і гине, а не платяць їм. Теди ся їм записал на своїх маєтностях, же

^а Очевидно тут в рукопису пропущено слово «Кирилівським», внаслідок чого речення стало неясним. Така здогадка виходить з того факту, що в північно-західній околиці Києва, за Подолом, на місцевості під назвою «Плоске», дійсно в 1616 р. при церкві Миколая був заснований жіночий монастир, названий Іорданським, який перебував у залежності від київського чоловічого Кирилівського монастиря (Див. Н. Закаревський, Описание Киева, т. 1, изд. 2, М., 1868, стор. 201). Ця неясність спричинилася до заміни у вид. ЮРЛ слів «под киевським монастирем», всупереч тому, що написано в рукописі, словами «под Киевом монастир».

^б Так в рукописі названо населений пункт Березань.

^в У вид. НС надруковано «короливицевої», а у вид. ЮРЛ «королевичевої». В рукописі ж ясно написано «короличевої». Очевидно, в ті часи вживалася і така форма цього слова.

^г В рукописі це слово написано нерозбірливо, внаслідок чого у вид. РИС надруковано «на місті», у вид. НС теж надруковано «на місті», а в дужках додано «намет». В рукописі ж ясно написано «намѣт», що означає — палатка, шатро. У вид. ЮРЛ так і надруковано — «намѣт» (наміт).

^д Це одне з найтрудніших для читання місць рукопису. У виданнях РИС і НС це слово передано фразою «от наших», у вид. ЮРЛ «і наших», але, очевидно, і те і друге читання неправильне. В рукописі цілком ясно написано «честнѣших». Це цілком узгоджується зі змістом і смислом речення, тому що, мабуть, нічого було робити в таборі польського гетьмана Конецьпольського представникам православному духовенства: тут може йтися лише про католицьких духовних осіб. Подруге, відомо, що в політичному житті і в діях польської армії католицьке духовенство брало найактивнішу участь і його представники завжди були наближеними до урядових осіб та керівників польського війська. Що ж стосується самого цього слова, то вираз «честніший отець» — звичайний епітет, який вживався по відношенню

зараз вшистка заплатил^а і ще їм чверть даровал. Козаци реєстровії, що позоставили скілька сот, до них же пан гетьман приточил більше. Юж мі ся с пам'яті вибило. Можете кто інший повідати, хто ся бога боїть, справедливе.

Тое зась запевно повідано его милості отцу архімандриту, же унітове, що през кілька літ юж пінязі здирали^б, на школи рекомо, теди ті пінязі послали були до его милості пана гетьмана, котрих було, едні повідають 40 тисячий, а другії — 80 тисячий. Теди і ті пінязі козаки за Дніпром юж отняли. Яко ж есть подобенство, бо Рудський^в в Києві бул, і з жолнірами ся намовлял, і у пана гетьмана бул.

Зри! Пан гетьман, гди за Дніпр мал іти, теди мнісі домінікани меч посвящовали і около кстела носили, і през вшистку мшу на олтару лежал с тим докладом, же на то поганство, на русь, жеби їх викоренати^г. (Собралися бо лізти на главу її і на віру, іскопа яму і власти) д.

Гетьманом козацьким піякись Тимош Мигайлович Оренда, котрий рукою власною ті новини посилал знаємим^е своїм в року 1630.

Року 1631. Король Жигмунт III умер⁶⁶. В тім же року церков посвящовано во Львові святої пречистої.

1633. Король Владислав настал⁶⁹, син старого короля, і русі прав старих поправил без унії, і на митрополитство право надал так же без унії. А того ж року Петр Могила, воєводич молдавський, архімандрит киевський печерський, во Львові посвящовался у святої пречистої на митрополитство. А було при посвященню владик 4: 1. Авраамій, владика смоленський, 2. Єремія Тисаровський, владика львовський, 3. Ісаакій, 4. Паїсій, мплицький; архімандритов, ігуменов і священников барзо много; так же і шляхти руської і польської, і людей барзо много. А перше посвященне було в середу святочную, бо святого Юр'я було, другое в суботу, а третее в неділю проводную; і апарата взял на себе, которії сам патріарх святійший посвящовал⁷⁰.

В том же року 33 король Владислав скоро по коронації поїхал до Москви з войском великим, бо юж Москва отбирала Сіверщизну, а Смоленськ юж хтіли взяти, ілі би король бул не приїхал⁷¹. Турчин, довідавшись, іж король польський поїхал до Москви, казал гетьманові своєму на ім'я Базі баші⁷², аби з войском ведиким ішов до Польськи і бул аж под Каменцем-Подольським. Еднак же гетьман польський, то есть Конєцьпольський, же король бул в Москві, мал ся на осторожності, войско мал великое і там же лежал обозом у Каменца-Подольського. І коли притягнул. Базі баша, которий мовил, же «скоро до Польськи приїду^е, без жадної

до осіб духовного стану. Водночас слова дорікання, висловлені Конєцьпольським: «Ото ж унія — лежить русь с поляками!», — могли бути скеровані лише до представників католицького духовенства, як ініціаторів унії, і навряд чи міг би він звернутися з такими словами до представників православного духовенства. Написання цього слова в рукопису відповідає прочитання його — «честнѣших».

^а У всіх попередніх виданнях літопису це слово читається «заплатить». Це не правильно. В рукописі ясно написано «заплатил». Обставини в польській армії тоді склалися так, що розплату з жовнірами відкладати було неможливо. Тому Конєцьпольський вирішив розплатитися з військом негайно за рахунок своїх маєтків.

^б У попередніх виданнях літопису це слово читалося — «збирали». Уважніший розгляд рукопису показав, що тут написано — «здирали». Це дуже важлива деталь, що разом з іншими даними свідчить про виразну антиуніатську спрямованість як автора опису повстання 1630 р., так і автора літопису, який вписав у свій твір документ з певним соціальним забарвленням, що позначається, зокрема, в цьому багатозначному слові. Таке прочитання цього слова цілком узгоджується з загальним змістом всього опису повстання 1630 р.

^в Так в рукописі. Має бути — «Рутський».

^г Тут закінчується текст документа, вписаного автором літопису у свій твір. (Початок див. на стор. 159 [5]).

^д Текст, вміщений тут автором літопису в дужках, досі залишався непрочитаним. Окремі букви цього тексту написано з явним відхиленням від звичайної для автора манери письма, що, мабуть, пояснюється браком вільного місця. Ця обставина, разом зі скороченнями слів, дуже утруднює читання і не дає впевненості в тому, що це місце в рукописі прочитано правильно. Однак, за своїм змістом, цей вираз, вписаний автором в текст літопису, цілком відповідає звістці останнього абзаца документа.

^е У виданнях РИС і НС це місце тексту спотворено і передано словами «починал знаменем». У вид. ЮРЛ надруковано правильно — «посилал знаємим своїм», тобто знайомим.

^е Рукою автора літопису між рядками над словом «приїду» вписано слово «пойду», яке по смислу більш підходить для фрази, сказаної турецьким воєначальником.

трудності буду отбирати міста і замки», а коли обачил військо польське і спробовал трохи, обачил, їж не учинить нічого і ще жеби зе встидом не втіквал, вернувся взад і містечко Студеницю сплюндровал, і замок спалил, і людей побрал і пошол до Турок.

В том же року 33 Бернацький, господар волоський, на подмову волохов, же «поєднаємо турчина (бо бул вніхал до Польськи) і будеш господарем знову», добровольне поїхал до Турок із скарбом великим, то єсть 3 мільйони повіз. А турчин тому рад: скарби побрал, а єму казал шню утяти і на господарство казал поїхати до Волох Семионові, воеводичові молдавському, брату отца святійшого митрополита Петра, которий немного будучи на господарстві, бо скоро послал отповідь до короля єго милості до Польськи. А а господареві волоському розказал до себе Семионові, а он ся побоял, щоби єму тоє ж не було, що Бернавському, до Польськи вніхал⁷³.

Року 1634. Король єще в Москві бул, бо таки й там і зимовал, отбивши москву от Смоленська. А Шагін, гетьман московський, з військом великим окопался у острожку противно короля, которий бул барзо оборонний, с которого ся боронил, же не могли їм що чинити. Потом до короля козаков пришло много і другії єще шли, а Шагін, коли тоє вчул, перестрашившися і мусил ся поддати. А король, видячи тоє, їж ся сами поддали, пустил їх вшистких вольно, тільки гармату побрал і порохи, которих було барзо много. А цар московський⁷⁴, видячи тоє, що Шегін вчинил, же ся поддал, в котором он великое уфане міл, мусил юж і сам склонитися до примир'я, і учинил примир'я, а сам ся на Шагіну помстил, которого і з єго народом вигубил.

В той же рок 34, єще король в Москві, бул, як турчин прислал отповідь, а сам військо великое зготовил юж до Польськи, що король єго милость видячи, послал з Москви до гетьмана Конєцьпольського, розказал, аби військо зготовил потужное. І так учинил: розказал королевським іменем вшистким воеводам і ксьонжентом, і вшистким паном, аби каждый ставился як з найбільшим людом і сам гетьман зобрал великое військо, і вшисткі ставилися с потугою великою і зїхавшися, вшисткі положилися с тамтої сторони Каменця-Подольського от волох обозом, которого обозу було на 2 милі. Так повідали, же єще не було так вкупі війська польського і так гарматного. А козаков єще було 12 тисячий, которії особно стояли, же ся не могли столпнати вкупі і для обявлення, і для живності. А король єго милость, учинивши примир'я, вніхал з Москви і, прибравши собі єще люду німецького, не отпочиваючи, тягнул просто на Подулля і приїхал до Львова місяця сентеврія 16 дня, во второк. О том турчин довідавшися, не ставился, а ні війська не пустил овде; а король розказал до волох гетьманові альбо козаков пустити вперед. Тоє турчин почувши, почал о примир'я просити. Король єго милость, будучи ве Львові, коли до него прислали, оповідаючи, же просити турчин о примир'я, рад бул барзо і мовил: «Юж собі отпочну ту і не пойду далі». Коли бул ве Львові, їздил на проїзчски, осматривал вшистко, і галичана с передмістя Галицького просили єго королевську милость о свободу. І розказал їм місто будовати і заложити на ім'я брата своего Казимира, бо ве Львові були з ним два брати: Казимир — старший а молодший — Александер. І були ве Львові неділь 4 і 3 дні, а вніхали в пятницю, октоврія 17 дня. А Казимир захо[р]овал бул на вуспу і остался ве Львові, поки аж не виздоровился. А молодший Александер поїхал із королем і, приїхавши до Любліна, і Александер расхоровался на вуспу. А король єго милость отїхал а он не хотіл ся остати і поїхал за королем хорий і так умер в дорозі. А король аж до Гданська поїхал, а тут і другий королевич, намолодший, умер, которий бул біскупом краковським назначений. І так 2 ораз умерли.

Року 1635. Сейм бул, на котором побори великії настали. Тільки в Руськом паньстві давалихмо по 30 поборов, а у інших сторонах єще большей. По том сейму, на масіїї запусти, дуга великая указалася на заход солнца.

Дуга в запус- ти на кебі

то зась король пошол до Прус з військом великим. А ніякий капітан, которий ся бул оженнл ве Львові у пана Дзяного, у влоха, обнялся королеві, а найбільше духовним, на Україні, где Ніпр упадаєт в дунай⁷⁵, замок муровати і місто осадити німцями, аби козаки не ходили на море, котрому дано скарби не малії. І поїхал, і муровал, і люду шось мал много, кілька тисячий. Козаки указовали му тоє, же «то не потребное, а тобі теж не безпечне тоє обійматися чинити», а он їх не слухал, єще хотіл їх зневажати. Он, учинивши раду, ніякий Самуїло Сулима⁷⁶ з Черкас, єще два полковники з ним, зобравши козаков 3.000, пошли до него. І так напавши місяца августа, скоро запустивши, до матки божієї 3 дня⁷⁷, з вечера то до світа збили

Кодак з бурено

вшисток люд єго і ноги не оставили, тільки що на чату були вніхали 15 коней і тії ся остали. А самого живо взявши, наперві руки му їзсікли і за пазуху вложили, і у плюдри пороху насипали

^а Тут не вистачає слова «турчин».

Збитки козацькії над капітаном

В том же року по святом Марцині сейм бул зложеній сторони тих речей, що на Україні козаци починили, бо хотіли знову козаков зносити. Козаци реєстрові, що при королю служать, запоровціі, довідавшися, где суть тіі, що поброїли с тим Сулимюю гетьманом, послали до них, оповідаючи, іж «нас ляхи хотять бити, а так прийміть нас до себе, же бихмо ся боронити вкупі». Они юм не вірили, боячися

Присяга здрядливая реєстровців

зради, і не уйшли її. А потом, за присягами їх прий(ня)ли їх до себе, до окопу, которий барзо потенжний бул. І так учинивши зраду з войськом, аби їм старшину видали: «хочете лі сами не погинуті?». А они, довідавшися о том, сами ся добровольне дали. А они, взявши їх, обещали їм, же «не погинете», а потом, оковавши їх, одвезли до Варшави, до короля, на сейм. Там же послове були турецький і татарський просили: «Єжелі хочете у згоді з нами мешкати, чиніте нам справедливость с тих здрайцов наших, то есть козаков, бо в тім року 5 раз на море ходили». І позволено їх потратити, которіі і смотрилися на їх смерть. І стято їх 4, а двох уприсял посел турецький.

Року 1636. По сеймі кроль от'їхал бул до Литви і там през літо бавился.

Року

В том же року на свята великодній, з неділі на понеділок⁷⁸, у Острогу пані воеводиная, дочка ксьонжни ярославської⁷⁹, пошедши до замку, казали собі груб отворити і добити склепу, где лежало тіло отца її, і казала его взяти, которое юж було згнило, тільки кості, которіі взявши, казала їх помити і посвятити святим^а езуїтом отвезла до Ярославля до святої^б матки своєї. А казала їх провадити з церкви, гди русь звикла на пам'ять звитязства Христа спасителя нашего с крестами, с хорговвами триумф коло церкви отпраовати, аби з того напасть на русь учинити. І так учинили

Пересеніє костей княжих з Острога до Ярославля

много злого христьянству. **В том же року**, перед зеленими святи⁸⁰, і тут не без клопоту христьянам справедливим було. Его милость отець Гулевич, єпіскоп перемський, ведлуг привілея, которий король надал, уїхати хотіл до святого Спаса в горах, которому не хотіл допустити Крупський^в, але он, маючи при собі королєвських комісаров, і през розказанне їх, уїхал. Теди Крупський, поїхавши на трибунал до Мазуров, до Пьотркова, і удал его за гвалтовника, же «мя наїхал і розбил в монастиру, в котором шкод маю на 30 тисячий», і присяг на него.

Того ж року пошастило ляхом. Гетьман корунний Конєцьпольський ведлуг свих^г способов поїхал на Україну до обозу. Воеводич руський Данилович⁸¹, взявшися із обозу і [з] седмисти люду, поїхал на отбирання староства до міст, где козаки мкшкають, і розказовал, аби заровно отпраоввали подданство як міщане, так і козаки, которіі ся отмовляли: «Ми смо люд рицєрський, тому смо не привикли, бо то нам не звичай, але тя прохаєм, заховай нас з ласки своєї, милостивий пане, бо можем ся на шо вам придати». А он їм отповідил, же «я не дбаю о вас, бо я маю над зас ліпших рициров». Скоро тоє вчули от него, подяковали му з [а] мешкання. Он тиж поїхал з німцями назад, а було при нюм 4 сот, обачил трошки татаров, хотіл із славою до гетьмана приїхати, але свідомий тих речей козак мовил: «Милостивий пане, дай покой, бо то ваб на вас, жиbeste не програли за вигнання і будєт встид». А он того не слухал, але рушилс к нім, которого югорнули вкруг і лєдє сам утік, і то за помоччу козацькою, а німці, як мухи, погинули. І так до обозу приїхавши, знову взял 4 ста люду, поїхал в дикий поля, хочяти німецькою штукою помститися. І так его зо вшистким взяли татаре

Початок неволі козацької

многу. **В тим же року** гетьман польний пан Казановський умер у обозі, которий много воевал в Москві із старим королем, так же і с тим.

Воеводич руський Данилович

многу. **В тим же року** гетьман польний пан Казановський умер у обозі, которий много воевал в Москві із старим королем, так же і с тим.

^а В рукописі досить чітко написано слово «святим». Так воно і відтворено у виданнях РИС і НС. Але О. Левицький чомусь вважав це помилкою, допущеною в рукописі, яку зберегли і видавці. Він безпідставно замінив слово «святим» на слово «отцом». Автор літопису мабуть механічно вжив тут слово «святим», як епітет, що в ті часи широко застосовувався в Речі Посполитій щодо езуїтів, або він вжив його з іронією, що цілком можливо в мові автора літопису, яскраво виявленого антиунітата.

^б В рукописі написано слово «святої». Так воно відтворено у виданнях РИС і НС. Але і тут О. Левицький без будь-яких підстав слово «святої» замінив на слово «тої».

^в Так в рукописі. Має бути — «Крупєцький».

^г Так в рукописі. Має бути — «своїх».

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. К 20-летию победы над фашистской Германией. А. Т. Чеканюк, Н. А. Буцько. Героический подвиг украинского народа в Великой Отечественной войне (1941—1945 гг.). В. Ф. Чиж, О. В. Моисеев. Из истории героических битв советских войск за освобождение Украины (декабрь 1942—октябрь 1944 гг.). В. И. Клоков. Помощь украинского народа зарубежному движению Сопротивления. В. С. Коваль. Стратегия США в Европе до перелома в ходе Великой Отечественной войны. Вацлав Славик. Двадцать лет со дня освобождения Советской Армией Чехословакии (размышления по поводу 20-й годовщины). Пауль Фрейлих. Итоги двадцатилетнего развития Германии (к 20-летию освобождения Германии от фашизма). Сообщения. П. И. Денисенко. Некоторые вопросы идеологической работы Коммунистической партии Украины в 1943—1945 гг. М. К. Кукавская. Восстановление и укрепление партийных организаций металлургических предприятий Украины (1943—1945 гг.). Н. П. Визир, А. В. Молодчиков. Сокровищница украинского народа. Заметки. В помощь преподавателю истории. К истории городов и сел Советской Украины. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Письмо в редакцию. Приложение.

CONTENTS

Articles. On the 20-th Anniversary of Victory over the Fascist Germany. A. T. Chekanyuk, N. A. Butsko. Heroic Deeds of the Ukrainian People in the Great Patriotic War (1941—1945). V. P. Chyzh, O. V. Moiseyev. From History of Heroic Battles of the Soviet Troops for Liberation of the Ukraine (December 1942—October 1944). V. I. Klokov. Assistance of the Ukrainian People to the Foreign Resistance Movement. V. S. Koval. Strategy of the USA in the Europe before Sudden Change in the Course of the Great Patriotic War. Vatslav Slavik. Twenty Years of Liberation of Czechoslovakia by the Soviet Army (Reflections concerning the 20-th of Anniversary). Paul Freylich. The Results of Twenty Years Development of the Germany (On the 20-th Anniversary of the Liberation of Germany from Fascism). Communications. P. I. Denysenko. Some Questions of Ideological Work of the Communist Party of the Ukraine in 1943—1945. M. K. Kukavska. Restoration and Strengthening of the Party Organizations of Metallurgical Enterprises in the Ukraine (1943—1945). M. P. Vizyr, A. V. Molodchykov. Treasury of the Ukrainian People. Notes. Aid to the History Teacher. On the History of the Towns and Villages of the Soviet Ukraine. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information. Letter to Editor. Addition.

«УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ»

Виходить 12 разів на рік.

Журнал можна передплатити з будь-якого місяця.

ПЕРЕДПЛАТНА ЦІНА: РІЧНА — 7 крб. 20 коп., ПІВРІЧ-

НА — 3 крб. 60 коп., КВАРТАЛЬНА — 1 крб. 80 коп.

ЦІНА ОДНОГО НОМЕРА — 60 коп.

Передплату приймають без обмежень: відділи «Союздрук»,
пошта, листоноші, громадські розповсюджувачі преси.